

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक गृह विज्ञान

१९२५

निबंध

डा. रा. हलनजी.

संग्रहालय क्रमांक

११०

पुस्तकाचे नांव सौंदर्य मंदीर (भाग २)

६६९

११०

सौंदर्य मंदीर (भाग २)

निबंध

सद्बोधमंदिर.

भाग २

गृहशिक्षण.

हा ग्रंथ
शंकर रामचंद्र हतवळणे
ह्यांनी केला.

पुणे

“ ज्ञानप्रकाश ” छापखान्यांत छापिला.

हा ग्रंथ इसवी सन १८६७ चा आक्ट २५ अन्वये
नोंदला आहे.

(या ग्रंथासंबंधी सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यांनी आपलेकडे राखून
ठेविले आहेत.)

सन १८९८.

किंमत एक १०२.

प्रस्तावना:

—०:०:०—

गृहशिक्षण हे ह्या पुस्तकाचे नांव आहे. ह्या पुस्तकाचा थोडा पूर्व इतिहास आहे. सुमारे दहा अकरा वर्षांपूर्वी नीतिविषयक प्रश्नाविषयी बरीच चर्चा चालू होती. तेव्हां ह्या विषयावर एक पुस्तक लिहावे असे मनांत आले. म्हणून आपणांतील व इतर ठिकाणच्या थोर पुरुषांच्या रसाळ वचनांच्या द्वारे तो बोध केला असतां इष्ट हेतू विशेष सिद्धीस जाईल, असे वाटल्यावरून दासबोध, गाथा वगैरे ग्रंथांतील निवळ बोधपर वेचे काढून विद्यार्थ्यांकरतां पुस्तक तयार करण्याचे काम सुरू केले. परंतु नीतिविषयक प्रश्नाविषयी विशेष विचार करतां, नुसते वेचे दिल्याने इष्ट कार्य होईल किंवा नाही ह्याबद्दल मनांत शंका आली. हा प्रश्न व्यापक असून वादग्रस्त आहे. धर्मशिक्षणाशिवाय नीतिशिक्षण अपुरे आहे. शाळांतून धर्मशिक्षण देण्यास अडचणी आहेत. जरी अशा प्रकारे शिक्षण देण्यास आरंभ केला, तरी इष्ट कार्य होईलच असे म्हणतां येत नाही. एवढ्याच गोष्टीने इष्ट हेतू सिद्धीस जाईल असे सांगतां येत नाही. कारण, मुळांतच बिघाड झाला असेल, तर वरवर उपाय करून तादृश उपयोग होत नाही. मुलांच्या नीतीवर दुसऱ्या अनेक गोष्टींचा परिणाम होत असतो. घरी घरांतील माणसांच्या व विशेषे आईबापांच्या वर्तनाचा, बाहेर इतर मुलांच्या सहवासाचा, व मुले मोठी झाली म्हणजे समाजाच्या वर्तनाचा त्यांच्या नीतीवर परिणाम होत असतो. तेव्हां वरील

प्रश्नाविषयीं एकाच दिशेनें विचार करून उपयोग होणार नाहीं, असें वाटलें. नीतिविषयक प्रश्नाविषयीं विचार करतांना ज्या गोष्टींविषयीं विचार केला पाहिजे त्यासंबंधाने पाहतां कांहीं गोष्टींविषयीं एकवाक्यता दृष्टीस पडते; परंतू कांहींविषयीं मतभेद दिसून येतो. हे सर्व विचार मनांत येऊन जीत सुविचारांचा संग्रह आहे अशी 'सद्बोधमंदिर' ह्या नांवाची ग्रंथमाला मराठींत असावी असें वाटलें. हीत कोणकाणत्या विषयांचा विचार असावा, हें पहिले भागांत सांगितलेंच आहे.

सर्व शिक्षणाचा पाया गृहशिक्षण आहे. ह्या शिक्षणावर मुलांच्या इतिकर्तव्यतेचें स्वरूप विशेष अवलंबून असतें. मुलांच्या वर्तनावर दुसऱ्या अनेक गोष्टींचा पुढें परिणाम होत असतो हें खरें आहे; परंतू गृहशिक्षणामुळे जीं कार्ये होतात तीं प्रथमपासून होत असल्यामुळे दृढतर असतात; म्हणून गृहशिक्षणाची मातबरी फार. इंग्लंड वगैरे सुधारलेल्या देशांतील लोकांविषयीं विचार केला असतां आपणास एक विशेष गोष्ट कळून येते. ती ही कीं, त्या लोकांत जो एक प्रकारचा जोम दिसून येतो तो आमच्यांत तितका दिसून येत नाहीं. जोमदार व करारी बरीच माणसें निपजल्याशिवाय राष्ट्राचें पाऊल पुढें पडण्यास अडचण असते. आमचीं मुले अशीं निपजलीं असतां, इतर सुधारलेल्या देशांची जशी उन्नती झाली आहे तशी आमच्या देशाचीही होईल. पण हें कार्य आपोआप होत नाहीं; त्यासाठीं प्रयत्नच केला पाहिजे, व तो सतत प्रथमारंभापासून घरीच केला पाहिजे; म्हणजे इष्ट हेतू लवकर सिद्धीस जाण्याची आशा असते. ह्याचसाठीं प्रस्तुतच्या स्थितींत गृहशिक्षणाची

विशेष आवश्यकता आहे. गृहशिक्षणांत स्त्रियांची मातबरी फार, पण मुलांस चांगले गृहशिक्षण मिळण्यास स्त्रियांच्या मनावर शिक्षणाचा चांगला संस्कार झाला पाहिजे. असे नसेल, तर वरील हेतू लवकर सिद्धीस जाण्यास अडचण येते. स्त्री सुशिक्षित असली, म्हणजे ती शहाणपणाने व प्रेमवृत्तीने मुलांच्या मनास कसे वळण लावते, हे समजून सांगण्यासाठी ' सुशिक्षित स्त्री ' ह्या नांवाचे पुस्तक तयार करण्याची आवश्यकता वाटली. म्हणून तसा ग्रंथ प्रथम प्रसिद्ध केला, व तोच ' सद्बोधमंदिर ' मालेचा पहिला भाग होय. प्रस्तुतचा गृहशिक्षण ग्रंथ त्याच्या पुढील म्हणजे दुसरा भाग आहे.

गृहशिक्षण ह्या ग्रंथांत तीन प्रकरणांविषयी मुख्यतः विवेचन आहे. त्याः—शारीरसंगोपन, मानसीक शिक्षण व सद्द्वर्तन. ह्या तीन वावर्तीत सामान्य तत्वे कोणती व लोकांच्या समजुती काय, ह्यांचा निर्देश करून आईबापांनी ह्या तीन गोष्टींच्या संबंधाने काय केले पाहिजे, ह्याविषयी विवेचन करण्याचा यत्न केला आहे. हा यत्न कितपत सिद्धीस गेला आहे हे सांगता येत नाही. प्रस्तुतच्या स्थितीविषयी विचार करतां बापाने मुलांस कोणत्या बोधपर वचनांचा उपदेश वारंवार करावा, व त्यांस धर्मशिक्षण देणे झाल्यास कोणते द्यावे हा प्रश्न उत्पन्न झाला. धर्म व नीति ह्यांसंबंधाने उपदेश करण्यास आमच्या ग्रंथांत पाहिजे तितकी वचने आहेत, असे समजून तुकारामाचा गाथा व रामदासाचा दासबोध ह्यांतील जी वचने पुष्कळांस मान्य होतील असे वाटले, ती ग्रंथाच्या शेवटी दिली आहेत. दुसऱ्या कांहीं ग्रंथांतील वेचे काढून ठेविले होते, परंतु पृष्ठसंख्या बरीच वाढू लागली,

म्हणून ते वगळावे लागले. धर्मशिक्षणाचा विषय विशेष वादग्रस्त आहे; तथापी भगवद्गीतेची थोरवी विशेष नानिली आहे. हा ग्रंथ जुन्या समजुतीच्या लोकांस मान्य असून नव्या समजुतीच्या लोकांसही प्रायः मान्य आहे. धर्मसंबंधी ज्या उदात्त कल्पनांचें बीजारोपण मुलांच्या मनांत झालें पाहिजे त्या ह्या ग्रंथांत आहेत, असें समजून गीतेचें सार शेवटीं दिलें आहे. हें समजावून देऊन त्याचें अध्ययन मुलांकडून नित्य करवीत गेलें असतां धर्मसंबंधी ज्या गोष्टींचें शिक्षण देणें प्रथम अवश्य आहे, तें देण्यास सहाय्य होईल असें वाटतें. कमजास्ती आणखी माहिती देण्यास बापास मोकळीक आहे हें सांगावयास नको.

ज्या गृहशिक्षणानें मुलांस आपली स्वतःची, आपल्या देशबंधूंची व आपल्या देशभगिनींची उन्नती करण्यास सहाय्य होऊन ही कष्टतर संसारयात्रा सुखानें करतां येते तेंच खरें गृहशिक्षण. असें शिक्षण देणें आईबापांवर अथवा त्यांच्या पश्चात् इतर पालकांवर मोठ्या जबाबदारीचें काम आहे. ह्या कामास अंशतः तरी त्यांस मदत व्हावी, ह्या हेतूनें मुख्यत्वे ह्या ग्रंथ तयार केला आहे. ह्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या भागांत, म्हणजे मानसीक शिक्षण व सद्वर्तन ह्या सदरांखालीं ज्या गोष्टींचें निरूपण केलें आहे, त्यांपैकी काहीं गोष्टी भावी शिक्षकांसही उपयोगी पडतील असा भरंवसा आहे. शिवाय, आज जीं मुलें आहेत तींच पुढें थोडे दिवसांनीं मोठीं माणसें होणार आहेत, व त्यांकडे ही जबाबदारीचें काम यावयाचें आहे; तेव्हां ज्या गोष्टी पुढें कराव्या लागणार त्यांचा त्यांस थोडथोडा परिचय अगोदर पासून होणें इष्ट आहे; व ह्या दृष्टीनें विचार करतां प्रौढ

मुलांसही ह्या ग्रंथापासून थोडा फार उपयोग होईल, असे वाटते.

ह्या ग्रंथांत ज्या गोष्टींचें विवेचन केले आहे त्यांपैकी कांहीं जन्म देणाऱ्या मातोश्रीच्या फार दिवसांच्या सहवासामुळे, त्यांच्या कष्टाळू स्वभावामुळे व त्यांच्या प्रेमवृत्तीमुळे घरीच कळून आल्या; कांहीं स्वतःच्या अनुभवाने कळून आल्या; कांहीं इष्टमित्रांच्या घरी अथवा इतर ठिकाणी पाहण्यांत आल्या; व कांहीं थोर पुरुषांच्या ग्रंथांतून प्रस्तुतच्या विषयास उपयोगी वाटल्यामुळे घेतल्या आहेत. ह्या ग्रंथाचा बराच भाग विविधज्ञानविस्तारांत प्रथम आला होता, तो तपासून व त्यांत कांहीं भर घालून हा प्रसिद्ध केला आहे. हा पूर्वीच छापून प्रसिद्ध व्हावयाचा, परंतु अनेक अडचणींमुळे तो योग घडून आला नाही. विविधविज्ञानविस्तार कर्त्यांनी हा ग्रंथ प्रथम आपले मासिक पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध करण्यास सवड दिली, ह्याबद्दल त्यांचे आभार येथे मानणे अवश्य आहे. ह्या ग्रंथांतील पहिले प्रकरण शरीरसंगोपन व गाथ्यांतील व दासबोधांतील वेचे हे आमचे बाळपणचे मित्र कै० लक्ष्मणराव कोल्हट-

१ हा ग्रंथ लिहीत असतां ज्या ग्रंथांचा मुख्यत्वे फार उपयोग झाला ते:— शिक्षणमीमांसा (स्पेनसर); लिहाना (रिचर); बेकनसाहेबांचा निबंध; स्मार्डलकृत क्योरकटर, सेल्फहेल्प व ड्यूटी; सेल्फ कल्पर (ब्लँकी); प्लेन लिविंग व हाय थिंकिंग; कावेटस अँडव्हाइस टू यंग मेन; अमेरिकन डाक्टरांचा वैद्यक विषयावरील ग्रंथ; लेक्चर्स ऑन एज्युकेशन (फिच); गाथा, दासबोध, व भगवद्गीता.

कर ह्यांनी वाचून पाहिले होते. ते आज आपल्या सहाय्याचें फल पहाण्यास नाहींत, ही दुःखाची गोष्ट आहे.

आमचे दुसरे मित्र रा० सा० काशिनाथ नारायण साने ह्यांनी समग्र ग्रंथ वाचून पाहून पुष्कळ उपयुक्त सूचना केल्या, त्यांबद्दल त्यांचे आभार मानणें अवश्य आहे.

ह्या ग्रंथासंबंधानें एक गोष्ट सांगणें जरूर आहे. ती ही की, नेहमीच्या लेखनपद्धतीहून ह्याच्या *लेखनपद्धतीत फरक केला आहे. तो मुख्यत्वे अंतीच्या व उपांतीच्या इ, उ बद्दल व प्रत्ययांशिवाय इतर ठिकाणच्या कांहीं अनुस्वारांसंबंधानें आहे. मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतीविषयीं हल्लीं चर्चा चालू आहे. नवीन लेखनपद्धतीत गुणदोष कोणते आहेत, वगैरे गोष्टींचा अनुभव पाहण्यासाठीं केवळ ती आहे, कायमची नाहीं असें समजावें. कांहीं ठिकाणीं नजर-

* टीप:-ह्या ग्रंथाची लेखनपद्धती पुढील नियमाप्रमाणें आहे.

१ अंतींचे इ उ दीर्घ करावे.

२ अंत्याक्षर अकारांत असल्यास उपांत्य ऱ्हस्व इ व उ दीर्घ लिहावे, मात्र अंत्याक्षर जोडाक्षर असल्यास, किंवा उपांत्यावर अनुस्वार असल्यास किंवा उपांत्य जोडाक्षर (संस्कृत शब्दांतिल) असल्यास इ, उ ऱ्हस्व ठेवावे.

३ इतर ठिकाणचे इ उ, शुद्ध संस्कृत शब्दांशिवाय इतर शब्दांत ऱ्हस्व असावे.

४ समासघटीत शब्द जशाचे तसे ठेवावे. अनुस्वाराच्या संबंधानें जी व्यवस्था आहे ती अशी:-नें, णें, एं, शीं वगैरे प्रत्यय, उकारांत व एकारांत वगैरे नपुंसकलिंगीं नामें, कांहीं अव्ययें, ह्यांच्या अंत्याक्षरावर अनुस्वार देण्याची वहिवाट आहे ती प्रायः कायम ठेवून इतर ठिकाणच्या ज्या अनुस्वाराचा उच्चार होत नाहीं, असे अनुस्वार प्रायः वगळले आहेत. ह्या संबंधानें विशेष खुलासा मराठी भाषेची लेखनपद्धती ह्या लेखांत करण्यांत आला आहे.

(७)

चुकीने अशुद्धे राहून गेली आहेत, त्याबद्दल शुद्धिपत्र दिले आहे; ते वाचून नंतर ग्रंथ वाचावा अशी विनंती आहे.

शेवटीं ज्या मित्रांच्या मदतीचा व ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचा फार उपयोग झाला, त्यांचे पुनः एक वेळ आभार मानून ही लांबलेली प्रस्तावना पुरी करतो.

शं० रा० ह०.

शुद्धिपत्र.

—:0:—

पृष्ठ.	ओ०	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	२६	निराश्रित	निराश्रित
४	४	दुर्गुण	दुर्गुण
"	२५
५	१८	सार्वत्रीक	सार्वत्रिक
"	२१	सुशिक्षित	सुशिक्षित
६	११	दुर्गुण	दुर्गुण
"	२६	सद्गुण	सद्गुण
७	२०	नैसर्गिक	नैसर्गिक
"	"	कृत्रिम	कृत्रिम
९	६	गुण	गुण
"	२१	जरूरी	जरूरी
१०	१९	व्यवस्थित	व्यवस्थित
"	२३	"	"
११	५	गुण	गुण
"	८	"	"
"	९	जरूरी	जरूरी
"	२३	अव्यवस्थित	अव्यवस्थित
"	२६	गुण	गुण
१२	१२	समजुतदार	समजुतदार
"	१६	उपस्थित	उपस्थित
"	२४	संगोपन	संगोपन
१४	१३	बरोबर	बरोबर
१५	१६	सुशिक्षित	सुशिक्षित
"	"	पुरुषांचे	पुरुषांचे
"	२६	सुशिक्षित	सुशिक्षित
१७	२१	नैसर्गिक	नैसर्गिक
"	२३	"	"

२३	१९	कृत्रीम	कृत्रिम
२५	२६	त्य	त्या
२८	२२	पराङ्मुख	पराङ्मुख
२९	१७	जरूरी	जरूरी
३२	१६	सुशिक्षाव	सुशिक्षित
"	१८	होती	होतीं
"	२३	आहे	आहे.
३३	२२	सिद्धील	सिद्धिल
३४	१३	प्रस्तुत	प्रस्तुत
"	"	जरूरी	जरूरी
३७	५	अन्हीक	अन्धिक
४७	१२	वेडे	वेडें
५०	१६	स्थीर	स्थिर
५२	१३	संगोपन	संगोपन
५४	१६	जरूरी	जरूरी
६५	१	"	"
६८	१०	सार्वजनिककामासाठी	सार्वजनिक कामासाठी
७१	२४	उपयोगी	उपयोगी
"	२५	निरुपयोगी	निरुपयोगी
८९	१	व्यवहारात	व्यवहारांत
९०	१	भोजता	भोजतां
९४	१८	पुरुष	पुरुष
१००	१२	दाखिण्यासाठी	दाखविण्यासाठी
१०३	२	वार्षिक	वार्षिक
१०८	१४	त्याचे	त्याचें
११०	२०	गुण	गुण
११२	२१	मोक्षाच्या संबंधानें	मोक्षाच्या व संतपणाच्या संब-
११४	५	उन्नति	उन्नती [धानें.
११५	२०	तरुण	तरुण
११९	१६	सघट्टन	संघट्टन
१२१	६	नाहीं	नाहीं.
"	२०	हकीकत	हकीकत
१२२	१	शेक्सपीयर	शेक्सपियर

१४२	२२	सदाचार संपन्न	सदाचारसंपन्न
१४५	१	द्य	द्या
१४७	१५	व्यवहाराविषयी	व्यवहाराविषयी
१६१	११	नाहीत	नाहीत
१६३	२१	दिका	दिकी
१७१	२५	गृह	गृह
१७७	२२	शुद्धविर	शुद्धीवर
१८३	२०	ते	ते
१८६	१९	आहे	आहे.
१८८	२६	अस	असे
१९२	१५	साहाय्यभूत	सहाय्यभूत
२०१	२६	गृहस्थाश्रमांत	गृहस्थाश्रमांत.
२०९	२१	बळे	बळें
२१३	२	गुरुवीण	गुरुवीण
"	३	काट्यानकाटी	कोट्यानकोठी
"	४	शाक्त	शक्ति
"	१	मुख	मुखें

१४२

१४२

१४२

१४२

१४२

१४२

१४२

१४२

गृहशिक्षण.

शारीरसंगोपन.

सर्व शिक्षणांत गृहशिक्षण हे मुख्य होय. जसे गृहशिक्षण असते तशी मुले बरी किंवा वाईट निपजतात. सत्संगतीने, अथवा शाळेत, किंवा स्वतः अभ्यास करून मुलांस जें शिक्षण मिळते, त्या योगानें मुलांचे वर्तनांत बदल होतो; परंतू गृहशिक्षण हे प्रथमपासून बराच वेळ मिळत असल्यामुळे, व हे शिक्षण सर्व शिक्षणाचा पाया आहे म्हणून, मुलांचे वर्तनांत त्या योगानें जसा बदल होतो, तसा इतर शिक्षणापासून होत नाही. ही गोष्ट थोड्यांचे लक्षांत येते. गृहशिक्षणाची स्वरी मातबरी व या शिक्षणापासून होणारे बरे वाईट परिणाम हे फारच थोड्या आईबापांस माहित आहेत. मुलगा बिघडला असता तो दुसऱ्या मुलांच्या संगतीने बिघडला अथवा शाळेत जाऊन बिघडला, असें म्हणण्यास ते चुकत नाहीत. ही ओरड अलीकडे बरीच ऐकू येते. मुले संगतीने बिघडत नाहीत, किंवा जीं मुले शाळेत जातात तीं सर्व सच्छिष्य बनतात, असें आम्ही म्हणत नाही; तथापी तीं बिघडण्यास अथवा चांगलीं निपजण्यास आईबाप बरेच अंशीं कारणाभूत असतात. मुलांस बाहेरचे सहवासापेक्षां बहुतकरून आईबापांचा सहवास फार असतो. जसे आईबापांचें वर्तन असतें, तसा त्या वर्तनाचा ठसा मुलांचे मनावर उमटून तो बरेच

दिवस कायम राहतो. शाळेंत मुलें प्रतिबंधांत असतात. ज्याप्रमाणें घरीं मुलांचें मन मोकळें असतें त्याप्रमाणें दुसरे ठिकाणीं नसतें; त्यांस ज्या बऱ्या वाईट सवयी लागतात, त्या मुख्यत्वे प्रथम घरीं लागतात; त्यांस जें बरें वाईट वळण लागतें तें विशेषेकरून तेथें लागतें. यामुळे त्यांचें परीक्षण करून त्यांचे मनास वळण लावण्यास घर हें उत्तम व मुख्य साधन आहे. म्हणून, आपल्या मुलांचें आचरण चांगलें असावें अशी जर आपली इच्छा आहे तर, गृहशिक्षणाविषयी आपण प्रथमपासून काळजी घेणें फार अगत्याचें आहे. ज्या तत्वांवरून समाजाच्या उत्कर्षाचें नियमन होतें, अर्थात् सर्व राष्ट्रांचेही उत्कर्षाचें नियमन होतें, त्या तत्वांचें बीज वस्तुतः गृहशिक्षण आहे. ज्यांकडे गृहशिक्षणाचें काम आहे, त्यांचा जसा मुलांवर अधिकार चालतो तसा सरकारचा चालत नाही. सरकारचे हातपाय स्वतःच्याच नियमांनीं अथवा लोकमतामुळे बांधले असतात. आईबापांची गोष्ट कांहीं अंशीं निराळी असते; त्यांस जसे आपल्या मुलांना शिक्षण द्यावेंसें वाटेल तसें देतां येतें. सरकारास तसें करण्यास पुष्कळ अडचणी असतात. समाज हा अनेक व्यक्ती मिळून होतो. जसे व्यक्तिमात्राचे आचार विचार असतील, तसे समाजाचे असणार आहेत. गृहशिक्षण हें व्यक्तिमात्राच्या शिक्षणाचा पाया आहे; म्हणून सामाजिक सुधारणेची, व पर्यायेकरून राष्ट्रीय सुधारणेची खरी शाळा गृह आहे.

कसाही मनुष्य शहाणा असला तथापी लहानपणीं त्यास जी संगत अथवा ज्या सवयी लागल्या असतील, त्यांचा त्याचे मनावर कांहींना कांहीं तरी परिणाम झालेला असतो; लहानपणीं मुलांची स्थिती निराश्रीत असते; पोषण व

शिक्षण यांसाठी त्यांस दुसऱ्यांवर अवलंबून राहवें लागतें; तीं फक्त अनुकरण करणारी असतात; जरी यःकश्चित् गोष्ठीमुळें त्यांस कांहीं सवयी लागल्या असल्या तरी त्या सवयी फार दिवस कायम राहतात; ही गोष्ट आईबापांनीं अथवा मुलांचे पालकांनीं लक्षांत ठेविली पाहिजे. ज्याप्रमाणें प्रभात समयावरून दिवसाचें साधारण अनुमान बहुशः कळतें, त्याप्रमाणें मुलें कशीं निपजणार याचें स्थूल अनुमान बहुशः त्यांचे प्रथमचे अंकुरावरून कळतें. यास कांहीं अपवाद सापडतात. कांहीं मुलें लहानपणीं हूड असून पुढें तीं चांगलीं निपजलीं आहेत, अशीं उदाहरणें दृष्टीस पडतात; परंतु हे साधारण मान नाही.

ज्या गोष्ठी प्रथम मुलांचे दृष्टीस पडतात, व ज्या तीं प्रथम ऐकतात, त्यांचा ठसा त्यांचे मनावर चांगला उमटतो; पदार्थांचे स्वरूपाविषयीं प्रथम जी त्यांस माहिती मिळते, तीच तीं ग्रहण करतात; भय, आनंद, दुःख, यांविषयीं जी त्यांची प्रथम कल्पना होते ती मागाहून पुष्कळ दिवस राहते. मनुष्यास विचारशक्तीच्या योगानें बाह्य गोष्टींचें यथार्थ ज्ञान होऊन त्यास बरें वाईट कळूं लागतें हें खरें आहे; तथापी बाह्य पदार्थांचा अथवा बाह्य संगतीचा परिणाम कांहीं तरी झाल्याशिवाय रहात नाही. जर मोठ्या लोकांचे मनास अज्ञान व हलकट लोकांचे नित्य सहवासानें थोडा तरी विकार होतो, तर मुलांचे मनास विकार होईल यांत नवल नाही. ज्या गृहांत प्रेमभाव आहे, जेथें कर्तव्याविषयीं आसक्ती आहे, ज्याठिकाणीं सदाचरणाचें वर्तन आहे, ज्या घरीं व्यवस्था करणारी वडील माणसें समजुतदार व उद्योगी आहेत, त्या घरांतील मुलें सशक्त, निरोगी व दुस-

त्यांचे उपयोगी पडणारी निपजतात. तसेंच ज्या घरी अज्ञान, आपमतलब, पंक्तिप्रपंच, भांडणकज्जा, आळस, हलकटपणाचे वर्तन ही आहेत त्याठिकाणी मुलांसही हे दुर्गुण जडतात. ज्या ज्या गोष्टी मुलांच्या नजरेपुढे असतात, त्या त्या त्यांस उत्तम वाटतात. अशी जर वास्तवीक स्थिती आहे, तर त्यांच्यापुढे अनुकरणीय वस्तू नेहमी चांगल्या ठेवाव्या. दुर्दैवामुळे अथवा दुसरे कारणामुळे कांहीं ठिकाणी आई व मुले यांचा वियोग झालेला असतो; परंतू एकंदरीत लहानपणी मुलांस विशेषकरून आईचा सहवास फार असतो; त्यांचे डोळ्यांपुढे अनुकरणीय वस्तू फार करून आई असते. आईची स्थिती लोहचुंबकाप्रमाणे असते; तिला ज्याप्रमाणे मुलांचे मन आपलेकडे ओढून घेतां येते, त्याप्रमाणे दुसऱ्या कोणासही तितके घेतां येत नाही. कांहीं मुलांस बाप, आज्ञा, आजी, वगैरे वडील माणसांचा लळालागलेला असतो; परंतू तो आईच्या अभावी अथवा पश्चात् होय. बहुतकरून मुलांचा ओढा जन्म देणाऱ्या आईकडे फार. आईने मुलास तोंडाने प्रत्यक्ष कांहीं सांगितले पाहिजे असे नाही; तोंडाच्या सांगण्यापेक्षा तिचे स्वतःच्या कृतीपासून जास्त कार्य होते; मुले कृतीचे तेव्हांच अनुकरण करतात. आई रडावगास लागली असतां तीं रडतात; हसू लागली असतां तीं हसतात. तात्पर्य, त्यांची बहुतेक कृती तिजवर अवलंबून असते. आईचे वर्तन बोलण्याप्रमाणे आहे किंवा नाही हे त्यांस समजते; बोलण्याप्रमाणे तिची कृती नसेल तर “ मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्यमन्यत् ” हा जो मोठा दुर्गुण तो त्यांस जडतो. मुलांचा स्वभाव आईबापांच्या कृतीप्रमाणे अनुकरणाचे योगाने हळू हळू बरावाईद

(५) विज्ञान

बनत जातो. प्रथमतः आपणाला त्यांचे अनुकरणाची मजि वाटते; त्यांचे कृतीत तादृश अर्थ नाही अशा समजुतीवर आपण जातो; व त्याकडे फारसे लक्ष देत नाही. परंतू एक-दोन-तीन-चार-वेळां एकच गोष्टीचें अनुकरण करण्यानें त्यांस ती गोष्ट करण्याची सवय लागून त्यांचा स्वभाव बनतो; अनुकरणीय गोष्ट चांगली असेल तर चांगलें कार्य होतें; वाईट असेल तर वाईट कार्य होतें. बापाचे कृतीपेक्षां आईच्या कृती वा मुलांचे मनावर दृढतर परिणाम होतो. ही गोष्ट आपण लक्षांत ठेवात नाही. घर हें लहानसें राज्य आहे; गृहकृत्यांत बापापेक्षां आईची मुखत्यारी फार असते; असें असणें हेंच योग्य व हितावह आहे; आईचा आपले मुलांवर पूर्ण अंमल असतो; कांहीं वस्तू लागली असतां, मुलें ती आईपाशीं मागतात; तीं आईच्या द्वारे बहुतकरून बापाजवळ गोष्ट काढतात. आई त्यांचे डोळ्यांपुढें अक्षयीं अमते. म्हणून गृहशिक्षणसंबंधी पहिली गोष्ट आईचें सद्वर्तन ही होय.

आईची ममता ही अमोलिक चीज आहे; हिचें साम्य दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीस येणार नाही; ही सार्वत्रीक आहे. मुलें लहान असोत अथवा मोठीं असोत; कुरूप असोत अथवा सुंदर असोत; रोजगारी असोत अथवा विनरोजगारी असोत; आईची ममता त्यांजवर असतेच. आई सुशिक्षित असेल तर ही ममता सदोदीत असते. मुलांवर संकटें येऊन त्यांस दुःख झालें असतां आई त्यांचें सांत्वन करून तें दुःख कमी करिते; त्यांस दुःखणेंबहाणें आलें असतां अथवा त्यांचें मन प्रपंचांतील काळजामुळें उद्विग्न झालें असतां त्यांस आईची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. यासाठीं आपलें

ही गोष्टीने दूषित होऊं न देतां, आया सदोदीत
 मुलांवर ममता करतील तर मुलांचे मनांतही ममता
 नेहमीं जागृत राहिल; त्यामुळे दुसऱ्यांवर ममता करण्याची
 त्यांस सवय लागेल; व अशा रितीने त्यांस परोपकार कर-
 ण्याचें वळण लागेल. परंतू मुलांवर आईची ममता नसेल
 तर मुलेंही तिजवर ममता करणार नाहींत; तीं फक्त स्वार्थपर
 बनतील; व हेंच वळण त्यांस लागून तीं आपआपल्या मत-
 लबाचा उद्योग करतील; त्यांना दुसऱ्यांवर प्रेम करण्याची
 सवय लागणें कठीण. कुटुंबांत परस्परांचें परस्परांवर प्रेम
 असलें म्हणजे कुटुंबांतील माणसांमध्ये आपलपोटेपणा हा
 दुर्गुण बहुशः नसतो. परस्परांनीं परस्परांवर प्रेम करण्यांत
 सर्वांचें हीत आहे. अशा प्रकारें प्रेम करण्यास व येणेंकरून
 दुसऱ्यांवर प्रेम करण्याची सवय लागण्यास गृह हें उत्तम
 साधन आहे. जर घरांत प्रेम नसेल तर त्यांत व गोसाव्याचे
 मठींत फरक तो काय ? आईचे कष्टांची आठवण, मुलांचे
 कल्याणाविषयीं बापाची इच्छा व त्याचा सतत उपदेश,
 बहीणभावंडांचें प्रेम, सुखदुःखाच्या गोष्टी सांगण्यास उत्तम
 ठिकाण, ह्या व अशाच प्रकारच्या गोष्टींमुळे ज्याचा त्याचा
 ओढा घराकडे असतो, व या गोष्टींमुळेच घराची मातवरी
 फार असते.

सर्व शिक्षकांपेक्षां आईची योग्यता फार आहे; कारण
 आईचे शिक्षणांत ममता फार असते. बापाचे शिक्षणापासून
 मुलांचे मनावर कार्य होतें; आईचे शिक्षणानें त्यांचे अंतःकर-
 णावर कार्य होतें. अंतःकरण हें प्रीती वगैरे सद्गुणांचें
 स्थान आहे. बापाचे शिक्षणानें मुलांचे मनास स्थैर्य व दृढता
 हीं येतात; आईच्या शिक्षणानें त्यांस सद्गुण लागतात. बापाचे

शिक्षणानें मुलांची बुद्धी विकसीत होते; परंतू ज्या मनोवृत्तींच्या प्राबल्यानें मनुष्याचा स्वभाव बनतो त्यांचे दमन आईचे शिक्षणानें होतें. बापाचे शिक्षणानें मुलांचा एकादे गोष्टीवर विश्वास बसतो; परंतू आईचे शिक्षणानें त्या गोष्टीवर त्यांचें प्रेम जडतें. अशा प्रकारें आईबापांचे शिक्षणापासून मुलांचे मनावर निरनिराळीं कार्ये होतात.

आईबापांचे शिक्षणापासून मुलांचे मनावर प्रथम कांहींच परिणाम झालेला नाही, अशी आपण कित्येक उदाहरणें पाहतो; परंतू मुलांस आपल्या दुर्वर्तनाचा मागाहून पश्चात्ताप होऊन, व आईबापांचे सदुपदेशाची आठवण होऊन, तीं शुद्धीवर आल्याची उदाहरणें पुष्कळ दृष्टीस पडतात. पूर्व-कालांतील शिक्षणाचा परिणाम घडल्यावाचून रहात नाही. यावरून हें उघड आहे कीं, आयुष्याची पहिलीं वीस वर्षे फार महत्वाची आहेत; हीं बहुतकरून घरीं जातात; हीं जर सच्छिक्षण व सत्समागम ज्ञान गेलीं तर परिणामीं चांगले होत होतें; हीं व्यर्थ गेलीं तर पुढें पश्चात्ताप होतो; परंतू मग उपयोग काय ?

आपल्या शरिरास शुद्ध हवेची फार जरूरी आहे; शुद्ध हवेचे योगानें मनास हुशारी वाटून काम चांगलें होतें; परंतू ती कांहीं नैसर्गीक अथवा कृत्रीम कारणांनीं बिघडली असेल तर मनास चांगली हुशारी वाटत नाही. ही गोष्ट प्रत्येक मनुष्यास अनुभवावरून माहित असेल. हीच गोष्ट घरास लागू आहे. कुटुंबांत आईबापांनीं आपलें मन निर्मळ ठेवण्या-विषयी यत्न केला असतां, मुलांचें वर्तन सहज रितीनें चांगलें राहिल हें उघड आहे. ही गोष्ट बापापेक्षां आईवर फार अवलंबून आहे. आई सुशील, ममताळू, उद्योगी,

(८)

स्वच्छ राहणारी, सर्वांचा सारखा समाचार घेणारी व सम-
जुतदार असली, म्हणजे घरांतील मंडळी बहुतकरून
आनंदी, संतुष्ट, व शांत असते. मुलांस घरीं आनंदांत व
शांतपणें राहण्याची सवय लागली, म्हणजे या सवयीमुळे तीं
बाहेरही आनंदानें वागतात. तीं शाळेंतून अथवा काम करून
घरीं आलीं म्हणजे दमून भागून गेलीं असतात; त्यांचें मन-
भुकेनें अथवा दुसरे कारणानें कांहींस लुब्ध असतें. अशा
वेळीं त्यांचे पुढें कांहीं खावयास ठेविलें असतां,
अथवा त्यांच्याशीं गोड बोललें असतां तीं आनंदी
राहतात. परंतू तुला रोजचेरोज काय खावयास देऊं,
असें म्हणून वस्कन् त्यांचे अंगावर ओरडलें असतां, अथवा
हातांतील काम एकीकडे ठेवून त्यांच्याशीं दोन शब्द बो-
ललें नाहीं तर त्यांची वृत्ती थंड राहत नाहीं. असला
प्रकार वारंवार होत असेल, तर त्यांस घरीं राहण्याविषयीं
आनंद वाटत नाहीं; तीं बाहेर जाऊन कर्मणूक करतात;
म्हणून आयांची वृत्ती थंड असली पाहिजे. मुलांची आनं-
दांत व शांत वृत्ती असणें त्यांच्यावर अवलंबून आहे. त्या
नेहमीं आनंदांत असल्या तर, मुलेंही आनंदांत राहतील. जर
त्या सद्गुणी, आनंदवृत्ती, संतुष्ट, व काटकसरीनें राह-
णाऱ्या असतील, तर मुलांस गरिबीचें कांहीं वाटणार नाहीं;
परंतू त्या डागडागिन्यांसाठीं, अथवा दुसरे गोष्टीसाठीं उगी-
च नेहमीं चडफड करतील, पुरुषाचें डोकें पिकावतील,
घरांतील जिनसांची नासधूस करतील, दिवस बराच आ-
ल्यावर उठून गृहकृत्यास लागतील, तर पुरुषांची वृत्ती शांत
राहणार नाहीं; पुरुषांस घरीं राहण्याची इच्छा फारशी
होणार नाहीं; शिवाय मुलेंही चिरचिरीं होतील. मुलांस

अथवा पुरुषांस घरीं आनंद वाटूं लागला तर, घर हें सुखाचें स्थान होईल. दिवसभर काम करून श्रमपरिहार करण्यासाठीं अथवा संसारसंबंधी काळजीमुळे अथवा दुर्जनसहवासानें त्रास झाला असतां विसर पडण्यासाठीं, गृह हें उत्तम साधन होय; हें स्थान लहान मोठे, गरीब श्रीमंत यांस सारखें सुखावह आहे.

घर हें प्रेमाचें स्थान आहे. प्रेम हा गुण शिकण्यासाठीं ही एका प्रकारची शाळा आहे. आई, बाप व मुलें, हीं परस्परांवर प्रेम करतील, तर मुलें दुसऱ्यांवर प्रेम करतील. आई, बाप, व मुलें यांस, कर्तव्य गोष्टी करण्याची जशी सवय असेल, तसें मुलांस सार्वजनीक कर्तव्याविषयीं आपोआप शिक्षण मिळेल; व ज्याप्रमाणें घराविषयीं त्यांचें प्रेम असेल त्याप्रमाणें स्वदेशाविषयीं त्यांचे प्रेम असणार आहे.

शिवाजीमहाराज व जर्मनीचा विलियम बादशाहा यांस स्वदेशप्रीतीचें, व वाशिंगटन व स्कॉट यांस सौजन्याचें शिक्षण मिळण्यास पुष्कळ अंशीं त्यांच्या आया कारण झाल्या; बरें उलटपक्षीं बायरन कवीची जी उदासीन वृत्ती बनली ती त्याचे दुष्ट आईमुळे होय. त्याचप्रमाणें राव बाजी बृहस्पती निपजण्यास मुख्यत्वे त्याची राक्षसी आई आनंदीबाई ही कारण नव्हे काय ? बापापेक्षां आईचें वर्तन चांगलें असण्याची फार जरूरी आहे. ज्या ठिकाणीं बाप ख्याल, खुशाली व दुर्व्यसनी निघाला आहे, त्या ठिकाणीं जर आई शहाणी व सद्गुणी असेल तर, कुटुंबाचे स्थितींत तादृश बिघाड होत नाही; आई आपले शहाणपणानें मुलांस आवरून धरते; तिच्या सदाचरणामुळे तीं चांगलीं निपजतात. अशीं उदाहरणें पुष्कळ सापडतील, परंतू बाप चांगला असून आई

दुराचारी, आळशी, तापट व उधळी असली, तर मुलें चांगली निपजण्याचा संभव कमी असतो; अशा आईची मुलें सद्गुणी निघाल्याची उदाहरणें थोडी सापडतात. आपणास बाप व गुरू यांचे शिक्षणाचा प्रत्यक्ष परिणाम दिसून येतो; म्हणून आपण त्याचें फार गौरव करतो. आईचे वर्तनानें मुलांस जें बळण लागतें तें न कळत लागत असतें, त्यापासून ढळढळीत परिणाम दृष्टीस पडत नाहींत; यामुळें ते लोकांस समजून येत नाहींत; म्हणून लोक या गोष्टीची फारशी मातबरी मानीत नाहींत. आईच्या वर्तनापासून मुलांच्या वर्तनांत बरें वाईट कार्य होतें, ही गोष्ट कित्येक लोकांचे ध्यानींमनींही नसते. सद्गुणी आयांची चरित्रें लिहून ठेवणें जरूर आहे; परंतू तीं लिहून ठेवण्याचा फारसा परिपाठ नाहीं. त्या राज्यपंदावर असत्या, तर त्यांची चरित्रें लिहून ठेवणारे पुष्कळ लोक दृष्टीस पडले असते; आतां जीं थोडीं बहूत दृष्टीस पडतात, तीं युरोपियन व अमेरिकन लोकांमध्ये होत. पण एवढ्याच कारणावरून प्रकृत विषयाचे संबधानें आयांचें वर्तनाची मातबरी कमी मानणें बरोबर नाहीं. मुलांचे अल्पवयांत बाप मेळ्यावर, आया सर्व पसारा आवरून घरून व्यवस्थीत रितीनें वागल्यामुळें, मुलें उदयास आल्याची पुष्कळ उदाहरणें दृष्टीस पडतात. त्याचप्रमाणें अज्ञान व अविचारी आयांचे दुर्वर्तनामुळें मुलें विघडल्याची उदाहरणें ही पुष्कळ सापडतात.

काम व्यवस्थीत रितीनें करण्याची सवय ही फक्त व्यापारांतच हितावह आहे असें नाहीं; ही जगांतील सर्व व्यवहारांत असली पाहिजे. व्यापार करणें अथवा राज्यकारभार चालविणें, हा मोठा प्रपंच करणें आहे; गृह-

कृत्यांची व्यवस्था करणे हा लहान प्रपंच करणे आहे; दोन्हीही प्रकारचे प्रपंचांत व्यवस्थितपणे काम करण्याची सवय असली पाहिजे. ज्याप्रमाणे पुरुषांस पद्धत, काम करण्याची हतोटी, शिक्षण, उद्योग, काटकसर, आद्याप्रमाणे खर्च करण्याची सवय, हे गुण व्यवहारांत उपयोगी पडतात, त्याचप्रमाणे, प्रपंचाचा गाडा सुरळीत लोटतां यावा, व गृह हे सुखाचे स्थान असावे अशी ज्या स्त्रियांची इच्छा आहे त्यांच्यांत हे गुण अवश्य असले पाहिजेत. कित्येक लोकांचा असा समज आहे कीं, बायकांस या गुणांची जरूरी नाही. परंतू हा समज चुकीचा आहे. गवळणीचे दुधाबद्दल, मोलकरणीचे मजुरीबद्दल, दळणवालीचे दळणाबद्दल, व प्रपंचांतील दुसऱ्या शतशः किरकोळ गोष्टींत, हरहमेषा हिशेबाचे कारण पडते. स्त्रियांस साधारण हिशेबाची माहिती असल्याने पुरुषाचे मागची बरीच कटकट चुकेल; त्यांवर जबाबदारी राहून त्यांचे अंगी व्यवस्थितपणा येईल, व त्यांचे अंगी व्यवस्थितपणा आला म्हणजे मुलांसही सहज व्यवस्थितपणाचे वळण लागेल. व्यवस्थितपणाने काम करण्याची सवय असली म्हणजे कामाचा निकाल लवकर होतो, कोणत्याही गोष्टींत घोटाळा राहत नाही. परंतू पद्धतशीर काम करणे झाले असतां ते वक्तशीर केले पाहिजे. ज्या स्त्रिया वाटेल तेव्हां उठतात व वाटेल तेव्हां अंग धुतात, त्या स्त्रियांपासून घरांतील मंडळीस सुख होत नाही; शेजारीपाजारी त्यांचा तिठकारा करतात; त्यांचीं मुले त्यांच्यासारखी स्वच्छंदी व अव्यवस्थीत होतात; मुलांस व पुरुषांस वेळेवर जेवण न मिळाल्यामुळे कामावर वक्तशीर हजर राहतां येत नाही, व त्यांच्या जिवाची त्रेधा होते; म्हणून स्त्रियांचे अंगी वरील गुण असण्याची

फार आवश्यकता आहे. व्यापारी लोकां वेळेचे महत्त्व पैशा-
प्रमाणें मानतात; त्याप्रमाणें स्त्रियांनीही या गुणाची योग्यता
मानिली पाहिजे; कारण या गुणामुळे सर्वास सुख होतें.

ज्याप्रमाणें पुरुषांचे अंगी व्यवहारज्ञान असलें पाहिजे,
त्याप्रमाणें तें स्त्रियांचेही अंगी असलें पाहिजे; हें अनुभवानें
प्राप्त होत असतें; म्हणून ह्याचा फार उपयोग आहे. कोणते
वेळीं काय करावयाचें, कोठें काय बोलावयाचें, मुलांचे लाड
कितपत करावयाचे, घरांतील मंडळीस कसे खूष ठेवावयाचें,
विपत्ती आली असतां कसे वागावयाचें, वैभव आलें असतां
कसे वर्तन ठेवावयाचें, हें स्त्रियांस समजलें पाहिजे.
मुलांचें लालनपालन व शिक्षण हीं चांगले प्रकारें होण्यास
त्या जितक्या समजुतदार असतील, तितकें श्रेयस्कर असतें.
विशेषेंकरून हिंदू कुटुंबांतिल स्त्रियांची स्थिती कांहींशी चम-
त्कारीक असते; त्यांस दुसऱ्याच्या मुली वागवावयाच्या अस-
तात. हें काम सोपें नाहीं. सास्वा समजुतदार नसल्या म्हणजे
क्षुल्लक कारणांवरून तंटे उपस्थित होतात. सुनांचा अमर्या-
दशीलपणा व सास्वांची गांजणूक हीं उभयतांचे असमंजस-
पणाचा परिणाम आहे. लेकीस एक व सुनेस एक अशाप्रकारें
सासूचें वर्तन नसावें. सासूकडे कांहीं अधिकार असतो, परंतू
हा अधिकार योग्य प्रकारें चालविण्यास सासू थोडीशी
समजुतदार असली पाहिजे.

आयांची मुलांवर नुसती ममता असून उपयोगी नाहीं;
त्यांनी आपल्या बुद्धीचा उपयोग केला पाहिजे. मुलांचें
सांगोपन करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे; तें त्यांस चुकत
नाहीं—व चुकणार नाहीं. मुलांचें जीवन व सद्वर्तन हीं
त्यांचे सांगोपनावर अवलंबून आहेत. जर त्यांना मुलांचें

संगोपन कसें करावें याविषयींचें ज्ञान नसेल, अथवा असून त्याप्रमाणें वागण्यास त्या हेळसांड करतील, तर त्या अज्ञानाबद्दल अगर त्या हलगर्जीपणाबद्दल त्यांस शासन ज्ञान्याशिवाय राहणार नाही. आज जीं शेकडो मुलें अल्पवयांत मरतात, तीं मुख्यत्वे आयांचे अज्ञानामुळे अथवा हलगर्जीपणामुळे. स्वतःची अकल नाही, सांगितलेले पटावयाचें नाही, दुसऱ्याचें ऐकावयाचें नाही, आपला हेका सोडावयाचा नाही, असा पुष्कळ स्त्रियांचा स्वभाव बनून गेला असतो. मुलें असावीं म्हणून, किंवा तीं जगावीं म्हणून त्या नवससायास करतील, नेमधर्म करतील, आपल्या देहास कष्ट देतील, तीं मेल्यावर त्या जन्मभर रडत बसतील व दुसऱ्यास रडावयास लावतील; परंतू संगोपनाचे योग्य उपाय करणार नाहीत. ही स्थिती फार दुःखास्पद आहे. म्हणून आयांनो, मुलांचे संगोपनाविषयी यत्किंचित्ही कसूर करूं नका; हेकटपणा सोडून द्या; कारण तो सर्व प्रकारें घातक आहे. नुसती कोरडी माया करण्यांत अर्थ नाही, कोरड्या ममतेनें मृत्यू तुमच्या प्रिय बालकांची क्षमा करणार नाही, मुलें मरतात म्हणून नुसतें रडत बसण्यांत अर्थ नाही.

पुरुषास जी बुद्धी दिलेली आहे तिचा ज्याप्रमाणें उपयोग ज्ञाना पाहिजे, त्याप्रमाणें स्त्रियांचे बुद्धीचाही उपयोग ज्ञाना पाहिजे. मुलांचे संगोपनाची व गृहकृत्याची जबाबदारी त्यांवर आहे. हीं कामे चांगले रितीनें करण्यास ज्या योग्य अडचणी असतील त्या पुरुषांनीं दूर केल्या पाहिजेत. जर असें न केलें, तर मुलें वाईट निपजण्याचा दोष स्त्रियांकडे नाही. त्यांनीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत बैलासारखें अथवा मजुरासारखें रावावें एव-

ढेंच त्यांचें काम नाहीं, व पुरुषाच्या मनाचें रंजन करविं एवढ्याचसाठीं त्यांनीं जन्म घेतला नाहीं. ज्याप्रमाणें आमचा हा एवढा खटाटोप केवळ आमच्या एकट्याचे जिवासाठीं नसून दुसऱ्यांकरितांही आहे, त्याप्रमाणें स्त्रियांचा जन्म हा फक्त त्यांचेचकरितां नसून, मुलेंवाळें वगैरे ह्यांकरतांही आहे. ज्याप्रमाणें दुसऱ्याचें हिताहित हें आमचे आचरणावर अवलंबून आहे, त्याप्रमाणें स्त्रियांचे आचरणावर मुलांचें हिताहित अवलंबून आहे. जर आमच्या बुद्धीला संस्कार नाहीं, तर आमच्यावर काय जबाबदारी आहे हें आम्हांस कसे कळणार ? व आमचेकडून जबाबदारीचीं कामे योग्य प्रकारें कशीं होणार ? त्याचप्रमाणें स्त्रियांचे बुद्धीस संस्कार नसेल, तर त्यांना आपणांवर केवढी जबाबदारी आहे हें कोठून कळणार ? त्यांस ही जबाबदारी बरोबर रितीनें न कळल्यामुळे त्यांचेकडून कसे तरी काम होतें यांत नवल नाहीं. ह्यासाठीं आमच्या मुलांची स्थिती चांगली असावी अशी जर आमची इच्छा आहे, तर ज्या उपायांनीं त्यांच्या आयांची बुद्धी प्रगल्भ होईल, व त्यांचें अंतःकरण शुद्ध व प्रेमळ राहिल, ते उपाय करणें अवश्य आहे. स्त्रियांची बुद्धी प्रगल्भ असली पाहिजे असें आम्हीं म्हटले, परंतू ज्या प्रकारच्या संस्कारापासून त्यांना प्रपंचांत विशेष उपयोग होईल, त्या प्रकारचा संस्कार मुख्यत्वे प्रथम त्यांस असला पाहिजे. त्यांस शिक्षण मिळाल्यानें त्यांची नीती बिघडेल ही समजूत कोती आहे; त्या बिघडूं नयेत, त्या सद्गुणी असाव्या, त्यांस आपण काय केले पाहिजे हें समजावें, त्यापासून स्वतः त्यांस, त्यांचे मुलांबाळांस व दुसऱ्यांस उपयोग व्हावा, म्हणून त्यांस शिक्षण द्यावयाचें आहे. जर शिक्षणाने

पुरुषांस उपयोग होतो, तर स्त्रियांसही होईल. उभय-
तांची स्थिती कांहीं बाबतींत भिन्न आहे, म्हणून उभयतांचे
शिक्षणव्यवस्थेत कांहीं भेद असला पाहिजे हे उघड आहे.
जर वरिष्ठ प्रतीचे शिक्षणापासून पुरुषांचे समजुतींत फेरफार
होत आहे, तर स्त्रियांचेही समजुतींत बदल होईल, व
त्यापासून त्यांचा हल्लीं पेक्षां विशेष उपयोग होईल. आयुष्यांत
जे अकस्मात् प्रसंग येऊन गुदरतात त्यांसाठीं अगोदर
तरतूद करून ठेवण्याचें त्यांस ज्ञान येऊन, त्यांस संसार-
संबंधी कृत्ये विशेष व्यवस्थेनें व विशेष आस्थेनें करण्याची
सवय लागेल; अज्ञानामुळे त्या ज्या कित्येक वेळां
फसतात त्या फसणार नाहींत; त्या सदाचरणाचें दृढतर
अवलंबन करतील; व त्यांची परवशता कमी होऊन त्यांस
लोकांचे तोंडाकडे पाहण्याचें फारसें कारण राहणार नाहीं.
स्त्रियांस जें शिक्षण द्यावयाचें तें केवळ त्यांचेचकरतां
नसून, त्यांचा दुसऱ्यांसही उपयोग व्हावा म्हणून आहे. पुरुष
सुशिक्षीत असून स्त्रिया सुशिक्षीत नसतील, तर पुरुषांचे
सद्विचार कायम राहण्यास अडचण येते. पुरुषांच्या समजुती
निराळ्या व बायकांच्या समजुती निराळ्या, असा प्रकार
होऊन परस्परांमध्ये विरोध उत्पन्न होतो; यामुळे कित्येक
लोकांस आपलीं मते एकीकडे ठेवण्याचा प्रसंग येतो, व ते
उपहासास पात्र होतात, जर राष्ट्राची नीती व अनीती ही
द्वारेच अंशीं गृहस्थितांवर अवलंबून आहे, व गृहस्थितांची
सुधारणा म्हणजे विशेषेकरून स्त्रियांची सुधारणा करणे
आहे, तर स्त्रियांचे शिक्षणाविषयींचा प्रश्न हा केवळ
एक अथवा दोन व्यक्तींविषयीं नसून राष्ट्रीय प्रश्न आहे.
राष्ट्राचे उत्कर्षासाठीं स्त्रिया सद्गुणी व सुशिक्षीत असल्या

पाहिजेत; त्यांस शिक्षण देणें हें पुरुषांस शिक्षण देणें होय; त्याचें वर्तन सुधारणें म्हणजे पुरुषांचें वर्तन सुधारणें होय; कारण राष्ट्र हें अनेक कुटुंबें मिळून होते. जें शिक्षण स्त्रियांस द्यावयाचें तें त्यांनीं मोठमोठाले रोजगारधंदे करावे म्हणून नाहीं; त्यांनीं पैसे मिळवून पुरुषांचे पोट भरावें म्हणून नाहीं; तर, त्यांची सुधारणा होऊन त्या सद्गुणी असाव्या, त्यांपासून त्यांचे मुलांस व कुटुंबास फायदा व्हावा, व त्यामुळे गृहस्थिती सुधारून त्या राष्ट्रांत तीस साहाय्यभूत व्हाव्या, या हेतूनें त्यांस मुख्यत्वे शिक्षण द्यावयाचें आहे.

स्त्रियांस शिक्षण द्यावें, त्यांस स्वातंत्र्य असावें, व त्यांस हक्क असावे असें जें वर प्रतिपादन केले, त्यावरून त्यांस पुरुषांप्रमाणें सर्व गोष्टींत पूर्ण स्वातंत्र्य व बरोबरीचे हक्क देण्याचा काल आला आहे असें म्हणण्याचा आमचा हेतू नाहीं. स्त्रियांचे स्थितीविषयी व विशेषेंकरून आमच्या स्त्रियांचे सांप्रतचे स्थितीविषयी विचार करतां आमच्या स्त्रियांस सर्व बाबतींत सारखे हक्क देण्याचा काल अद्याप आला नाहीं. अशा प्रकारें हक्क देण्यास बराच काल लोटला पाहिजे. आमच्या स्त्रियांपेक्षां इंग्लंडांतील स्त्रियांस बरेंच शिक्षण मिळालें आहे. तेथें स्त्रीस्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते बरेच होऊन गेले व दिवसेंदिवस जास्त होत आहेत. ह्यांची चळवळ पुष्कळ चालू आहे. परंतू आज मित्तीस तेथें अशी स्थिती आहे कीं, तेथील कित्येक थोर पुरुषांच्या स्त्रियांसदेखील वरील मत पसंत नाहीं. त्यांचा असा अभिप्राय आहे कीं, स्त्रिया व पुरुष ह्यांची स्थिती भिन्न असल्यामुळे उभयतांचे हक्क हे कांहीं बाबतींत भिन्न असले पाहिजेत. स्टानले ऑफ आल्डरनी, क्यार्वेडिश, चर्चिल, गोशान, मंडेला, ग्रीन (प्रसिद्ध इतिहा-

सकार) फास्टर, माथ्यु आर्नाल्ड, मोक्षमुलर वगैरे गृहस्थ कोण आहेत हें पुष्कळांस माहित आहे. ह्यांच्या स्त्रियांच्या सहीचा लेख नाइंटीथ सेंचरी (एकुणिसावें शतक) ह्या नांवाचे मासिक पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत वरील सभ्यगृहस्थांच्या स्त्रियांचें असें म्हणणें आहे:—

“ स्त्रियांचें सामर्थ्य, त्यांचा उत्साह व त्यांचें शिक्षण ह्यांची वृद्धी होणें इष्ट आहे अशी जरी आमची इच्छा आहे, तरी त्यांनीं आपले देशाकरतां जीं कामें करावयाचीं तीं व त्या संबंधानें त्यांवर जी जबाबदारी असावयाची ती निराळी असली पाहिजे. पार्लमेंट सभेंत बसून वादविवाद करण्याचें व कायदे करण्याचें काम, राष्ट्राचें उत्पन्न व सामर्थ्य वाढविण्यासाठीं लागणारे श्रम, परराष्ट्राबरोबर दळणवळण ठेवणें, सैन्य व आरमार ह्यांची व्यवस्था ठेवणें, खाणी, धातू, आगगाड्या वगैरे प्रकारचे उद्योगांस लागणारे श्रम, व्यापाराचे कामांत पुढारी होणें व नजर ठेवणें, वसुलाची व्यवस्था ठेवणें, व ज्या व्यापारी आरमारावर इंग्लंड देशाचा अन्नाचा पुरवठा अवलंबून आहे त्याची व्यवस्था ठेवणें, ह्या बाबतींत स्त्रियांनीं प्रत्यक्ष वाटा उचलणें हें त्यांच्या नैसर्गिक स्थितीमुळे, व नैसर्गिक स्थितीमुळे ज्या चाली पडल्या आहेत व त्यांस ज्या सवयी लागल्या आहेत त्यामुळे अशक्य आहे. स्त्रियांच्या नैसर्गिक स्थितीमुळे त्यांस जी दुर्बलता आलेली असते ती घालविण्याविषयीं व तिजपासून उत्पन्न झालेल्या चाली व त्यांस लागलेल्या सवयी मोडण्याविषयीं यत्न करणें व्यर्थ आहे. वरील गोष्टीपासून त्यांचें हिताहित आहे,

म्हणून या बाबतीत त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध नसतां निराळ्या प्रकारचा संबंध असावा. वरील गोष्टींत शारिरीक व मानसीक उत्साह नित्यशः दाखविण्याचे प्रसंग पुरुषांस येतात. स्त्रियांस इतका उत्साह दाखवितां येणार नाही. म्हणून लढाईचे संबंधाचा प्रश्न, परराष्ट्राबरोबर अथवा वसाहतीबरोबर चालू असणारे व्यवहार, व्यापार व वसूल ह्या बाबतीत स्त्रियांस पुरुषांप्रमाणे हक्क देणे योग्य नाही. ”

वरील अभिप्राय विचार करण्यासारखा आहे. ह्यावरून स्त्रियांस पुरुषांबरोबर कोणत्या गोष्टींत सारखे हक्क नसावे, व कांहीं काळपर्यंत तरी त्यांचे उद्योग काय असावे व त्यांचे स्वातंत्र्य कोणत्या गोष्टींत असावे हे समजून येईल. स्त्रियांस व पुरुषांस सारखे हक्क असावे, व स्त्रियांस पूर्ण स्वातंत्र्य असावे हे जरी केवळ न्यायदृष्ट्या योग्य आहे, तरी ह्यापासून जर फायदा नाही व स्वाभाविक दुर्बलतेमुळे ह्याचा उपयोग करण्यास अडचण आहे असे समजुतदार स्त्रियांस वाटत आहे, तर या बाबतीत विशेष सावधगिरीने चालणे हितावह आहे. वर ज्या गोष्टींचा निर्देश केला त्यांशिवाय पुष्कळ गोष्टी आहेत. त्यांत त्यांस स्वातंत्र्य असणे हितावह होणार आहे. सुधारणेचे पाऊल झपाट्याने प्रथम चालवून नंतर उलटखाणे ह्यापेक्षां सुधारणा सावकाश परंतु स्थिरपणे करणे वाईट नाही. सध्यां आपण कांहीं गोष्टींत दुसऱ्या सुधारलेल्या राष्ट्रांचे अनुकरण करीत आहो; परंतु ज्यांचे आपण अनुकरण करीत आहो, ते कांहीं गोष्टींत उलट घेत आहेत असे त्यांपैकी कांहींचे वर्तनावरून दिसत आहे. म्हणून व्यर्थ आग्रहास न पडतां विचाराने पुढे पाऊल टाकणे हे आपणास योग्य आहे. असो.

गृहशिक्षण हें सद्वर्तन व सच्चिच्छिक्षण यांचें बीज आहे. यासंबंधानें मुख्य गोष्ट आईचें सद्वर्तन व शिक्षण हें आहे, म्हणून गृहशिक्षणांत आईची मातवरी फार आहे, असें आम्हीं येथवर निरूपण केले; व आयांचे अंगी कोणते गूण असावे, त्यांचें कर्तव्य काय, हे गूण त्यांचे अंगी असतां व त्यांनीं आपलें कर्तव्य केले असतां काय परिणाम होतात, हेही आम्हीं सांगितले आहे. परंतू गृहशिक्षणांत बापाची कांहींच मातवरी नाही, त्यानें स्वस्थ बसून श्लोप घ्यावी, किंवा वाटेल तसें वागावें असें नाही. गृहशिक्षणांत तोही भागिदार आहे, त्याचीही कर्तव्ये आहेत, व त्यावर जी जबाबदारी आहे ती व त्यापासून जो उपयोग होतो तो कमी आहे असें नाही.*

मुलांशीं आईचा जो संबंध असतो त्याहून बापाचा भिन्न असतो. बापाचा मुलांवर जितका हुकूम चलतो तितका आईचा चालत नाही. मुलें बापाचें जितकें ऐकतात तितकें आईचें ऐकत नाहीत. बापाला आईपेक्षां माया कमी असते; परंतू त्याला विचार जास्त असतो. बापाला मुलांच्या राग-द्वेषादी अंतःकरणवृत्ती कशा आहेत हें जरी आईसारखें माहित नसतें, तरी बुद्धी आदिकरून मनाच्या शक्ती कशा आहेत हें त्यास आईपेक्षां जास्त समजून येतें. बापाला जगाचा अनुभव बराच असतो व

* हिंदू स्त्रियांस शिक्षण न मिळाल्यामुळे त्या गृहशिक्षणाचें काम करण्यास अद्याप जितक्या लायक असाव्या तितक्या नाहीत. ही लायकी त्यांचे अंगी येईपर्यंत पुरुषांवरच जबाबदारी आहे. गृहशिक्षणाविषयीं वरवर विचार करून उपयोग होणार नाही. मुळापासून विचार केला पाहिजे. असें समजून तसें केले आहे.

ठेचां लागून त्यास शहाणपण आलें असतें; म्हणून तो मार्गदर्शक, खरा सल्ला सांगणारा व प्रसंगी मदत करणारा असतो; व तो आपल्या समजुतीप्रमाणें मुलांना कल्याणाचा वारंवार उपदेश करीत असतो. बाप शहाणा व सज्जन असला म्हणजे त्यापासून शिक्षकाचे शिक्षणापेक्षां अधिक उपयोग होतो; मुलें त्याचा उपदेश नेहमीं ग्रहण करीत असतात; त्याचें आचरण त्यांच्या डोळ्यांपुढें नेहमीं असतें; त्याचें आत्मसंयमन, त्याचा धिमेपणा, त्याचें सौजन्य, त्याचा धार्मिकपणा, हीं त्यांचे डोळ्यांपुढें असल्यानें त्या गुणांचा त्यांचे मनावर परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही.

मुलें हीं बापाची प्रतिमा होत; हीं लहानपणीं आनंदाचें, तरुणपणीं अभिमानाचें, व पुढें विसाव्याचें स्थान होत. मुलांपासून जे सुख होते तें सांगतां येत नाही; परंतु तीं शरिरानें व मनानें सुदृढ असून त्यांपासून सुख व्हावें अशी जर बापाची इच्छा आहे, तर बापानें आपलें कर्तव्य करण्यास चुकतां कामा नये. तो आपलें कर्तव्य न करतां मुलांविषयीं हयगय करील, त्यांस वाईट रितीनें वागवील, व आपल्या वाईट आचरणानें त्यांस तसें वागायास लावील, तर त्यास तीं डोळ्यांपुढें नकोत असें वांटल; त्यांपासून ह्यातारपणीं सुख न होतां उलट दुःख होईल. मुलांविषयीं जी तजवीज ठेवावयाची ती एक दोन दिवस ठेवून उपयोगी नाही. ती सतत पुष्कळ दिवस चालू असली पाहिजे.

आतां ही गोष्ट उघड आहे कीं, मुलांविषयीं तजवीज ठेवावयाची ती फक्त त्यांचे शरीरप्रकृतीच्या संबंधानेंच अथवा केवळ शिक्षण व आचरण ह्यांच्या संबंधानेंच असून उपयोगी नाही. ही दोन्हीही गोष्टींचे संबंधानें असली पाहिजे.

प्रथम त्यांचे शरीरप्रकृतीचे संबंधाने बापाने काय केले पाहिजे याविषयी विचार करून नंतर त्यांचे शिक्षण व आचरण ह्या संबंधाने त्याने काय केले पाहिजे याविषयी विचार करूं.

ही गोष्ट सर्वास माहित आहे की, फळ चांगले मिळण्यासाठी प्रथम जमिनीची निगा नीट ठेविली पाहिजे. केवळ रोपाच्या उत्पत्तीपासून सावधगिरी ठेवून उपयोग होत नाही. हीच गोष्ट मुलांस लागू आहे. तेव्हां मुलांविषयी विचार करणे म्हणजे ज्यांपासून त्यांचा संभव त्यांविषयी प्रथम विचार करणे जरूर आहे. ही गोष्ट पुष्कळांस बरोबर समजत नाही; व यामुळे लहानपणीच पुष्कळ मुले मरण पावतात. स्त्रियांविषयी विचार करावयाचा तो ज्या वेळेस त्यांस स्त्रीत्व येते तेव्हांपासून विचार करणे अवश्य आहे. कारण मुलांचे शरीर सुदृढ किंवा दुर्बळ असणे हे स्त्रियांचे या वेळचे व नंतरचे स्थितीवर अवलंबून आहे.

स्त्रिया व पुरुष यांचे संगोपन करावयाचे ते एकच प्रकारे केल्याने हीत होणार नाही. पुरुषांची शरीररचना भिन्न* आहे म्हणून त्यांचे संगोपनांतही कांहीं फरक असला पाहिजे. या संगोपनाविषयी लोकांचे अज्ञानामुळे चुका होतात व परिणामी अहीत होते म्हणून याविषयी थोडा जास्त विचार करणे अगत्याचे आहे.

साधारण रितीने विचार करतां स्त्रियांस स्त्रीत्व येण्याचा

* स्थूल दृष्टीने पाहतां पुरुष राकट असतो; स्त्री नाजूक असते. पुरुषांचे खांदे रुंद, शिरा बळकट, हात मोठे, कवची जाड, व स्वर कठोर असतो. स्त्रीची गोष्ट निराळी आहे. स्त्रीत्व येणे ही स्त्रियांची विशेष गोष्ट आहे.

काल १३ वर्षांपासून १७ वर्षेपर्यंत होय. स्त्रीत्व येणे ही स्त्रियांची विशेष गोष्ट आहे. हे स्त्रीत्व येण्यास त्यांचे शरिरांतलil पोषक अंशाचा व्यय होत असतो. पुरुषांची अशी स्थिती नाही. म्हणून या कालांत पुरुषांचे शरिरास कमजास्त त्रास पडला असतां तादृश नुकसान होत नाही. स्त्रियांचा जो खरा विवाहकाल तो येण्याचे सुमारास वर्ष दोन वर्षे त्यांची लहान मुलांप्रमाणे काळजी घेतली पाहिजे. हा काल स्त्रियांचा एक प्रकारचा जन्मकाल आहे असे म्हटले असतां चालेल.

ज्याप्रमाणे कांहीं रोग लहानपणींच होतात, मागाहून उद्भवत नाहीत, त्याप्रमाणे वरील कालांत ज्या कारणांमुळे स्त्रियांस कांहीं आजार होतात तीं कारणे लहानपणीं अथवा मोठेपणीं नसतात. वेड, अपस्मार, वगैरे जे रोग कित्येक वेळां वंशपरंपरेचे होतात त्यांचा प्रादुर्भाव यावेळीं होण्याचा संभव असतो. नियमीत रितीनें रजोदर्शन न होणे, वांझपणा असणे व निशक्तपणा वाटणे, या विकारांचा प्रादुर्भाव होण्याचा काल बहुतकरून हाच असतो असें वैद्यशास्त्रकारांचे मत आहे. कांहीं स्त्रिया वांझ असतात त्याबद्दल कित्येक लोक त्यांस व देवास दोष देतात; परंतू हा अविचार आहे. वांझ असणे वगैरे ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या पुष्कळ अंशी आईबापांच्या अथवा सासुसासऱ्यांच्या अज्ञानामुळे अथवा ह्यगयामुळे, किंवा नवऱ्याच्या अविचारामुळे होतात. आपल्या अज्ञानामुळे आपल्या हातून चुका होतात त्याबद्दल दुसऱ्याचे माथीं खापर फोडणे हा मुखपणा नाही काय ? जर आपण अविचार करूं लागलों तर देवाने काय करावे ?

ज्याचे हातून अविचार होईल त्याने आपल्या अविचाराचे फळ भोगिले पाहिजे.

ज्यांस मुली आहेत त्यांनी ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, आपल्या मुलींस पूर्ण स्त्रीत्व येण्यासाठी जे उपाय आहेत ते करणे हे आपले महत्वाचे व पहिले कर्तव्य आहे. पहिली गोष्ट ही की, रजोदर्शनाचे पूर्वी व नंतर कांही दिवस फार सावधगिरी ठेवावी. यावेळीं मुलींच्या संगोपनाचा प्रकार मुलांच्या संगोपनाच्या प्रकारापासून भिन्न असला पाहिजे. मुलांचेही स्थितींत यावेळीं बदल होत असतो, परंतु त्यांच्या सवयी व त्यांचे व्यवसाय यांस त्यापासून फारसा व्यत्यय येत नाही. मुलींविषयी विचार करतां, यावेळीं त्यांचे पुष्कळ अंशी स्थित्यंतर होत असते; बालपण जाऊन स्त्रीत्व येते; व शरिरास व मनास त्रास होत असतो. मुलींचे कल्याण व्हावे अशी ज्यांची इच्छा आहे त्यांनी त्यांस या वेळीं शिक्षण देणे, अथवा त्यांस एकादें काम करावयास सांगणे, या बाबतींत त्यांची या वेळची स्थिती मनांत आणून त्या धोरणाने वर्तन ठेवावे. मुलींस पूर्ण स्त्रीत्व प्राप्त झाल्याशिवाय शरीर व मन हीं सुदृढ नसतात. स्त्रीत्व पूर्ण दशेस येण्यासाठी कांही कृत्रिम उपाय करावे लागतात असें नाही. शरीर व मन यांचे नेहमींचे व्यापारांविषयीं बेताबाताची काळजी घेतली असतां बस आहे. या वेळीं शारिरीक व मानसीक श्रम बेताबाताचे असावे; सर्व शिक्षण या अल्पकाळांतच देण्याविषयीं घाई करूं नये; पुढें पुष्कळ काल आहे.

जाग्रण वगैरे गोष्टींपासून मोठ्या स्त्रियांचे शरिरास विशेष त्रास होत नाही; परंतु बालस्त्रियांस त्यापासून त्रास झाल्याशिवाय राहत नाही. त्यांची मानसीक सुधारणा व त्यांचे

पूर्ण स्त्रीत्व हीं दोन्ही एकाच वेळीं उत्तम रितीने साध्य होण्यासारखीं नाहींत. पूर्ण स्त्रीत्व येण्यास अडचण न येईल अशा प्रकारें त्यांचे शारीर व मानसीक व्यवसाय असावे. मुख्य गोष्ट म्हणजे स्त्रीत्व प्रथम साध्य करणें हें शहाणपणाचें काम आहे. मुळगा प्रौढ होण्यास जो काल लागतो त्यापेक्षां मुलीस प्रौढत्व येण्यास कमी लागतो; व थोड्या कालांत ही प्रौढदशा तीस प्राप्त होत असल्यामुळे उभय-तांकडून सारखे शारीर अथवा मानसीक श्रम करवून घेणें अविचाराचें काम आहे. ही गोष्ट बापानें अथवा सासऱ्यानें अथवा शिक्षकानें चांगली लक्षांत ठेविली पाहिजे; स्त्रियांची उन्नती व्हावी अशी ज्यांची मनापासून इच्छा आहे त्यांनीं तर ती विशेषेंकरून लक्षांत ठेवावी. पुष्कळांस अनुभवावरून माहित असेल कीं, जेवल्याबरोबर आपले हातून शारीर अथवा मानसीक श्रम चांगले होत नाहींत. मानसीक श्रमाचें काम उत्तम रितीनें चालू असतां स्नायू व पक्काशय ह्यांचा व्यापार कमी चालतो. स्नायूंचा व्यापार व पक्काशयाचा व्यापार हे दोन्ही एकदम चालले असतां परस्परांस व्यत्यय येतो. अन्नपचनक्रिया चालली असतां, स्नायूंचा व्यापार ढिलीनें चालतो. शिरा आकुंचीत झाल्या असतां, अन्नपचनक्रिया कमी चालते. शारीर अथवा मानसीक श्रम होण्यास स्नायूंत पुष्कळ रक्त असून त्याचें अभिसरण चांगलें चाललें पाहिजे. अन्नपचन चांगलें होण्यास पक्काशयांत पुष्कळ रक्त असून त्याचें अभिसरण झालें पाहिजे. दोर्हीचा व्यापार चांगला चालण्यास रक्त कोठून आणावें ? त्याच-प्रमाणें मुलीस स्त्रीत्व येण्यास तिच्या शरिरांत जास्ती रक्त खेळलें पाहिजे. तिनें मानसीक श्रम विशेष करणें झाल्यास

ज्या मज्जास्नायूंचा व्यापार चालला पाहिजे, त्यांत रक्त जास्त असलें पाहिजे. मानसीक श्रम फार केले असतां रजोदर्शनाची क्रिया चांगली चालण्यास अडचण पडते. अभ्यासासारखे मानसीक श्रम सुरू असतां वरील क्रिया ढिलीसुईने चालते. प्रतिमासीक रजोदर्शन झाल्यावर, पहिल्या अठवड्यांत अभ्यास किंवा दुसरें मानसीक काम कमी असावें. हा नियम प्रथम रजोदर्शन झाल्यापासून दोन तीन वर्षे म्हणजे स्त्रीत्व पूर्णपणें येईपर्यंत अवश्य पाळला पाहिजे. या वेळीं मानसीक श्रम विशेष केले असतां स्वाभाविक रितीनें स्त्रीत्व पूर्णपणें येण्यास अडचण येते. हे स्त्रीत्व या वेळेस आलें नाहीं, तर तें पुढें येणें कठीण आहे. अभ्यासासारखें मानसीक काम होण्यास पुढें सवड आहे. या वेळीं शरीर अथवा मानसीक श्रम कमी झाले तथापी हरकत नाहीं. पूर्ण स्त्रीत्व येण्यास ज्या पोषक अंशाची जरूरी आहे तो या वेळेस जर मिळत गेला नाहीं, तर रोग अथवा दुर्बलता ही शंभरांत नव्वद स्त्रियांस आल्याशिवाय राहणार नाहीं. कित्येक स्त्रिया एक दोन वेळ प्रसूत झाल्या म्हणजे पुढें अगदी थकून जाऊन अल्प वयांतच त्यांस जरा आल्यासारखें होतें, व त्या काळाचे दिवस कसे तरी लोटतात.

आम्ही या मुद्याविषयीं विशेष विवेचन करीत आहों तें, केवळ स्त्रियांच्या स्वतःच्याच सौख्याकरतां नव्हे; तर त्यांच्या शरीरसंपत्तीवर त्यांचे मुलांची लहानपणीं शरीर प्रकृती अवलंबून असते, म्हणून या गोष्टीचा विशेष विस्तार करणें जरूर आहे. कित्येक मुलांस लहानपणीं चांगलें दूध मिळत नाहीं अथवा तें कमी मिळतें, याचें कारण वर नो काळ सांगितला त्या काळांत बालस्त्रियांविषयीं

हयगय हें होय. स्त्रीत्व येण्याचा साधारण काळ म्हटला म्हणजे १३ पासून १७ वर्षेपर्यंत आहे हें मागें सांगितलेंच आहे; व या काळांत मुर्लीविषयी काळजी घ्यावी असेंही सांगितलें आहे; परंतू ही काळजी काय घ्यावयाची असा प्रश्न उत्पन्न होतो. या प्रश्नाविषयी सविस्तर विचार प्रकृत निबंधांत करणें अप्रासंगिक आहे; तथापी, कोणत्या गोष्टींत आपण लक्ष दिलें पाहिजे व काय तजवीज केली पाहिजे हें थोडक्यांत सांगणें जरूर आहे. वर जो काळ सांगितला त्यांत बालस्त्रियांस पुष्टिवर्धक अन्न देण्याविषयी तजवीज करणें ही पहिली गोष्ट. हें नियमित वेळीं व नियमित रितीनें देत असावें. फळफळावळ व दूध हीं देणें चांगलें. चहा, काफी वगैरे उत्तेजक पदार्थ देण्याचा प्रघात असेल तर तो सोडून द्यावा. दुसरी गोष्ट झोपेच्या संबधानें. वर सांगितलेल्या काळांत बालस्त्रियांस आठ तास झोप मिळालीच पाहिजे.

ज्या व्यायामापासून मनाला सुख होईल तसा व्यायाम असावा. या वेळीं बालस्त्रियांस कामाची फार हौस असते. पाणी आणणें, दळण दळणें, वगैरे विशेष श्रमाचीं कामें त्या हौसेनें करतात; परंतू असलीं कामें त्यांजकडून वेतावा-तानें करवून घ्यावीं.

कपड्याचे संबधानें विशेष काळजी घेणें जरूर आहे. प्रतिमासिक रजोदर्शन झाल्यावर पहिले अठवड्यांत म्हणजे ज्यावेळेस विशेष काळजी घेणें जरूर आहे, त्या वेळेस तर पुष्कळ लोक फार हयगय करतात. पांघुरणें धुवावीं लागतील ह्या भीतीनें ही हयगय विशेष असते. विटाळशीच्या

वाट्यास भिकार जागा व घाणेरडे कपडे येतात, ते न आले तर चांगले.

साधारण रितीने विचार करतां १२ पासून १८ वर्षे पर्यंत ऋतुकाळ असतो. हवा व प्रकृतीचे मान याप्रमाणें या मुदतींत ऋतू प्राप्त होतो. उष्ण हवेत लवकर व थंड हवेत उशिरानें असें मान असतें. हें साधारण मान झालें. परंतू एकाच ठिकाणीं जो फरक दृष्टीस पडतो, त्यास मानसीक अथवा शारिरीक श्रमाचा अभाव, उत्तेजक पदार्थांचें सेवन, कादंबऱ्यासारख्या ग्रंथांचें वाचन, जाग्रण, पुरुषमंडळींत बसण्याची सवय व ज्या स्त्रियांस बीभत्स विषयावर बोलण्याची सवय असते अशा स्त्रियांचा सहवास, या योगानें ऋतू लवकर प्राप्त होण्याचा संभव असतो. ज्या स्त्रिया नाजूक, अशक्त, अथवा चैनी असतात त्या वारंवार विटाळशा होतात, असा साधारण नियम आहे.

वर ज्या प्रकारचे विकारांविषयीं निरूपण केलें, तशाच सारखा एक विकार बालस्त्रियांस व प्रौढ मुलांस होतो, तो खर पडणें हा होय. हा विकार अशक्ततेमुळें होतो; व फार करून लहानपणीं मुलांस ज्या वाईट सवयी लागल्या असतात त्यांपासून उद्भवतो. या गोष्टीकडे आईबापांचें जितकें लक्ष असावें तितकें नसल्यामुळें, कित्येक वेळां मुलांस अथवा मुलींस क्षय होण्याची भीती असते. ज्या वेळेस ही भीती उत्पन्न होते, त्या वेळेस आईबाप शुद्धीवर येतात. मुली हा विकार लज्जेमुळें कळवीत नाहींत. ही गोष्ट दुसऱ्यांस कळण्यापेक्षां आईस कळणें अगत्याचें आहे. आई व मुलगी यांमध्ये प्रेम असेल तर, मुलगी आईस कळवील. अशा गोष्टींत आपण चौकशी कशी करावी हें म्हणणें चुकीचें

आहे. बहुतेक स्त्रिया अज्ञान असतात. यासाठी बापानें या गोष्टींची माहिती करून घेऊन त्यांचे परिणाम काय होतात याविषयी आईची कानउघाडणी करावी; व तिच्या द्वारे मुलीची कानउघाडणी करावी.

ज्या सवयींमुळे वरील विकार होतो, त्या सवयी वाईट मुली व मुलें यांचे सहवासानें विशेषेकरून लागतात ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेविली पाहिजे. ह्याविषया-विषयीं मुलींस अथवा मुलांस मुलींच माहिती नसावी हें खरें आहे, परंतू त्यांस माहिती नसते कां? मग मनांत शंका आणून काय उपयोग? ही शंका आईबापांस फार बाधते. असल्या घाणेरड्या सवयी थोड्या मुलांमध्ये दृष्टीस पडल्या, तर त्याविषयीं इतका पाल्हाळ करण्याचें कारण नव्हतें. या सवयी बऱ्याच मुलींस व मुलांस लागतात; व त्यांपासून त्यांची फार हानी होते. ही हानी फक्त शरिराचीच होते असें नाही. या सवयींमुळे मुलांचें आचरण बिघडण्याचीही भीती असते; म्हणून आईबापांनीं या गोष्टीविषयीं अवश्य विचार केला पाहिजे. या गोष्टीपासून काय हानी होते हें मुलांस व मुलींस चांगलें माहित नसतें; म्हणून मुलींच्या बाबतींत आईनें व मुलांचे बाबतींत बापानें या हानीचें स्वरूप त्यांचे मनावर ठसविलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें आपण त्यांस अनेक गोष्टींचा उपदेश करतो, त्याप्रमाणें या गोष्टीचाही त्यांस उपदेश करून तीं या सवयींपासून पराङ्मुख होऊन त्यांचा तिटकारा करावयास लागतील अशी तजवीज ठेविली पाहिजे. ही तजवीज लहानपणापासून ठेवावी; व जर वरील विकार अशक्ततेपासून उद्भवला असेल तर खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेवावा, व मलशुद्धी साफ होईल अशी व्यवस्था ठेवावी.

वाईट सवयीचा परिणाम असेल, तर तसे उपाय करावे. नुसत्या दावण्याने कार्य होणार नाही. प्रेमाने व शहाणपणाने कानउघाडणी करित गेलें पाहिजे.

स्त्रियांस व विशेषकरून बालस्त्रियांस गर्भसंभवानंतर कांहीं विकार होतात, त्यांपैकी ओकणे हा एक होय. या विकाराने स्त्रियांस फार त्रास होतो; गर्भपात होईल अशी भीती वाटते; केव्हां केव्हां त्यांची प्रकृती इतकी हलक होते कीं, दातखिळीही बसते व प्राण जातो कीं काय असे वाटते. अशी स्थिती झाली असतां ज्या अन्नापासून प्रकोप होतो तें वर्ज्य करणे हा एक उपाय आहे. या वेळीं त्यांचे कोठ्याची स्थिती कांहीं चमत्कारीक असते; म्हणून औषध-पाण्याचा उपाय करण्यापूर्वी खाण्याचे निरनिराळे पदार्थ* देऊन कशाविषयी त्यांची आवड आहे, हें प्रथम पाहणें जरूर आहे. स्त्रिया गर्भार असतां त्यांस फार जपलें पाहिजे. या वेळीं त्यांस जपणें म्हणजे त्यांचे मुलांस जपणें होय. गर्भ जों जों वृद्धिंगत होतो तों तों त्यांस जास्त व चांगल्या अन्नाची जरूरी असते. पुष्कळ ठिकाणीं असें पाहण्यांत

* सकाळीं जें खावयास द्यावयाचें तें कांहीं पातळ असावें. केव्हां केव्हां स्त्रिया सकाळीं निजून उठण्यापूर्वी अंधरुणांत असतां त्यांस कांहीं खावयास द्यावें; व त्यांनीं तसेंच एक दोन तास अंधरुणावर पडून राहावें; उठूं नये. दूध व चुन्याची निवळी एकत्र करून तें दूध अथवा जवसाचें पाणी देऊन पाहावें. बर्फ मिळाल्यास त्याचे तुकडे तोंडांत धरावयास द्यावे. इतके उपाय करूनही ओकण्याचा विकार बंद न होईल, तर वैद्य पाहावा हें सांगावयास नको. गर्भार स्त्रियांस रेचक देणें इष्ट नाही. बेताचा व्यायाम, खाण्याचा बंदोबस्त, पिकणीं फळें, व ताजा भाजीपाला वगैरे साधारण उपचार करावे.

येतें कीं, स्त्रिया या काळांतसुद्धां दोनदांच खातात. हा प्रघात बरोबर नाही. एकाच वेळीं एकदम न खातां त्यांस तीन चार वेळां थोडे थोडे खावयास द्यावें; त्यांचें जेवण सार्धे परंतू पुष्टिवर्धक असावें; त्यांस भूक लागली असतां खावयास द्यावें; त्यांची भूक मारूं नये. परंतू खापरखुंट्या, चिकणमाती, राख, खडू वगैरे भिकार जिनसांवर त्यांची वांछा जात असेल तर त्या खाऊं देऊं नये.

पोषाकाच्या संबंधानें मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची ती ही कीं, तो आवळ नसावा; त्यांचे कोणतेही अवयव दाबले जाऊं नयेत. त्यांचें स्नान कोंबट पाण्यानें होत असावें; फार ऊन अथवा थंड पाणी वर्ज्य करावें. त्यांना सकाळीं उठावयास उशीर लागला असतां, अथवा त्या दुपारीं निजल्या असतां, त्यांस हरकत करूं नये. यावेळीं त्यांस पोटांतील गर्भाच्या योगानें श्रम होत असतात. इतर वेळापेक्षां या वेळीं त्यांना जास्त विश्रांती पाहिजे. या वेळीं विशेषेकरून स्त्रियांची आनंदवृत्ती असावी; कारण या वेळचे त्यांचे वृत्तीवर मुलांची वृत्ती कांहीं अंशीं अवलंबून असते. स्त्रिया अशक्त झाल्या असतां त्यांचीं मुलें अशक्त होतात; त्यांच्या मनाला क्षोभ झाला असतां गर्भासही अपाय होतो.

गर्भारपणीं गर्भपात होण्याची भीती असते. शोधाअंतीं असें समजलें आहे कीं, तीस वर्षांचे आंतील स्त्रियांमध्ये याचें प्रमाण सुमारे एकचतुर्थांश असतें. ही गोष्ट पोटावर धपका बसणें, जड ओझे उचलणें, अथवा मलशुद्धी होतांना त्रास होणें या कारणांमुळे, अथवा अतिशय भय, राग अथवा दुःख यामुळे होण्याची भीती असते. कित्येक स्त्रियांचा तर दर खेपेस गर्भपात होत असतो; व त्याबद्दल

त्या प्रारब्धाला दोष देतात. हा त्यांचा गैरसमज आहे. वरील प्रकार झाल्याबरोबर सुज्ञ वैद्याची गाठ घेणे हे पहिले काम. या बाबतीत नवऱ्याने अथवा घरांतील मंडळीने यत्किंचित्-सुद्धां चालढकल करणे इष्ट नाही. हा प्रकार दोन अडीच महिन्यांचे आंत असतां* त्याचे फारसे भय नसते; परंतु यानंतर झाला असतां अपाय होतो.

स्त्रियांचा प्रसूतिकाळ+ हा त्यांच्या आयुष्यांतील कठीण

* गर्भपात होण्यापूर्वी जीं लक्षणें होतात तीं:---थंडी वाजून ताप येणे, तहान लागणे, अस्वस्थ वाटणे, काळीज धडधड उडणे, पाय गार असणे व चक्र येणे. केव्हां केव्हां पाठीचा व पोटाचा खालचा भाग दुखतो. हे दुःख सतत चालते किंवा राहून राहून चालते. हीं सर्व लक्षणें एकदम होतात असें नाही. यापैकी कांहीं लक्षणें जरी होऊं लागलीं तरी तीं स्त्रियांनीं चोरून ठेवू नये. त्यांनीं प्रथम हातचे काम एकीकडे ठेवून पातळ विछान्यावर आडवे स्वस्थ पडून राहावे. चळवळ बिलकूल करूं नये.

+ प्रसूती होण्यापूर्वी सुमारे दोन अठवडे प्रसूतीचीं लक्षणें सम-जून यावयास लागतात. गर्भ थोडा खाली उतरतो; पोट थोडेसे लहान दिसू लागते; श्वासोश्वासक्रिया थोडीशी सुकर होते. यामुळे स्त्रियांस हलके वाटते, परंतु त्यांस फारसे श्रम करूं देऊं नये. शेवटीं गर्भ संकुचीत व्हावयास लागतो. हा संकोच बरेच दिवस होत असतो. या योगानें त्यांस कित्येक वेळां झोप येत नाही. या संको-चामुळे त्यांची पाठ व मांड्या दुखतात. हीं प्रसूतीचीं खरीं लक्षणें आहेत असें समजावे. प्रसूतीचे पूर्वी कित्येक वेळां थंडी वाजून हुड-हुडी भरते. परंतु याविषयीं भीती बाळगण्याचे कारण नाही. गरम कपडा पांघरावयास देणे व कारणपरत्वे ऊन पाणी पिण्यास देणे

काळ होय. ही वेळ विशेषतः बालस्त्रियांचे जिवावरची असते या वेळीं त्या थकून जातात; परंतू त्यांनीं धीर सोडून उपयोगी नाही. या वेळीं थोडे दुःख होणें स्वाभाविक आहे. तें वैद्याला कमी करतां येण्यासारखें नाही; म्हणून त्यांस धीर देणें ही मुख्य गोष्ट आहे, परंतू यास तरी यत्ना आहे. यत्नेबाहेर गोष्ट दिसून यावयास लागल्यास वैद्य पाहण्यास आळस करणें अहितावह असतें. प्रसूतीच्या वेदना होऊं लागल्या असतां बोभाटा करण्यास स्त्रिया अनमान करतात. या बाबतीत त्यांच्या समजुती चमत्कारीक आहेत. कित्येक वेळां पुरुषही गोंधळून जाऊन स्वस्थ बसतात; परंतू यामुळे पुष्कळ वेळां हानी होते; व मागाहून त्यांस पश्चात्ताप होतो. ही स्थिती पुष्कळांचे पाहण्यांत आली असेल. पुढील गोष्ट प्रत्यक्ष आमचे पाहण्यांत आली. नांव गाव सांगणें आम्हास प्रशस्त दिसत नाही.

एकदां असें झालें कीं, एका गृहस्थाची बदली झाली. तो सुशिक्षित असून त्यास पगारही मोठा होता. गावाबाहेर चांगला बंगला पाहून तेथें तो व त्याची २२ वर्षांची बायको अशीं सुखानें राहत होती. बायको लहान होती, परंतू शहाणी व शिकलेली होती. नवरा थोडासा हिरवट असे, तथापी नवराबायकोचें प्रेम चांगलें असे. धन, शिक्षण, सुशोळ स्त्री, वगैरे गोष्टींची अनुकूलता असली म्हणजे प्रपंचांत पुष्कळ सुख होतें. या सर्व गोष्टी वरील गृहस्थास

एवढा उपाय बस आहे प्रसूतीविषयीं वैद्यांचे अभावीं जी तजवीज ठेवावयाची ती ही कीं, उठणें, बसणें वगैरे गोष्टींत बालस्त्रियांस पूर्ण मोकळीक असावी व त्यांस वारंवार प्रश्न विचारून त्रास देऊं नये.

अनुकूल होत्या. त्याची बायको गर्भार राहून नऊ महिने पूर्ण झाले. ज्याप्रमाणे कांहीं स्त्रियांस प्रसूतीच्या वेळीं खोड असते, त्याप्रमाणे या बाईसही होती. ही गोष्ट नवऱ्यास माहित होती, म्हणून मायेचे मनुष्य कोणी जवळ असावे सबब त्याने आपल्या आईस आणिले. त्यास बाहेर गावी जावयाचे होते; परंतु त्याने बेत तहकूब केला. वैद्य येण्यापूर्वी समंजस मनुष्याने काय केले पाहिजे याची त्याने पुस्तकांतून व अन्य रितीने माहिती करून घेतली होती. तात्पर्य, येथपर्यंत सर्व ठीक व्यवस्था होती. बाई प्रसूत होण्याची वेळ जवळ येऊन ठेपली; परंतु ही गोष्ट बायकांनीं कळविली नाही. दोन तास गेले; चार तास गेले; परंतु उलगाडा होईना. नवऱ्यास हे वर्तमान कळले; परंतु तो स्वस्थ होता. वैद्यास बोलावणे पाठवावे असे त्याच्या मनांत आले, पण बायकांस हे प्रशस्त वाटले नाही. संबंध दिवस व रात्र निघून गेली; परंतु बाईची सुटका झाली नाही. शेवटी तिने नवऱ्यास सांगितले कीं, माझी गत ठीक दिसत नाही. तुम्हास वाटेल ते करा. या वेळेस नवऱ्याचे व दुसऱ्या माणसांचे डोळे उघडले व त्यांनीं वैद्यास बोलावणे पाठविले. वैद्य आला, परंतु बाईस पाहण्याची त्यास परवानगी मिळाली नाही. वैद्य नुसता येऊन बसला. दोनप्रहर उलटले. बाई घाबरली. परंतु बायाबापड्यांचेच उपचार चालू होते. शेवटी नवऱ्याने सिव्हील सर्जन आणाविला. डाक्टराने नाडी पाहिली, परंतु त्यास ठीक चिन्ह दिसेना. नंतर श्वास आहे किंवा नाही म्हणून त्याने पाहिले; परंतु थोडेच वेळापूर्वी प्राण निघून गेला आहे असे त्यास वाटले. तथापी खात्री करण्यासाठी त्याने किरकोळ कांहीं उपाय केले. शेवटी

ब्याटरीसुद्धां लावून पाहिली; परंतू व्यर्थ. वरील गृहस्थाची स्नेही मंडळी जमली. त्यांजपार्शी डाक्टरानें सांगितलें कीं, “ मला प्रथमच बोलावणें पाठविलें असतें, तर बाई व मूल हीं दोन्ही वांचलीं असती; थोड्या वेळानें बोलावणें केलें असतें, तर निदान बाई खास वांचली असती; बाईची घटका घातल्यावर उपायास लागले असतां काय उपयोग ? बाया माणसांनीं अडाणीपणानें पोट चोळून सर्व नाश केला.” बायको मरण पावली म्हणून नवऱ्याने व त्याच्या आईने फार आक्रोश केला. असो. अशा प्रकारचीं अनेक उदाहरणें आहेत. या उदाहरणावरून ही एक गोष्ट स्पष्ट दिसून येते कीं, वेळेवर योग्य उपाय केला नाहीं, तर मोठी हानी होण्याचा संभव असतो. दुसरें असें कीं, प्रस्तूत स्त्रीवैद्य असण्याची फार जरूरी आहे.* ही आवश्यकता फक्त स्त्रियांचे प्रसूतीच्या वेळीं अथवा मागाहून आहे इतकेंच नाहीं, तर अन्य वेळीं त्यांची प्रकृती बिघडली असतांही आहे. स्त्रीवैद्य असणें फार हितावह आहे. ज्यांस मुलें झालीं आहेत अशा स्त्रीवैद्य तर फार उपयोगाच्या; कारण त्यांस सर्व गोष्टींचा अनुभव असतो. स्त्रिया स्त्रियांबरोबर जितक्या मोकळ्या मनानें वागतील तितक्या पुरुषांबरोबर वागणार नाहींत. फार तर काय, त्या कांहीं रोगांचे बावर्तीत कांहीं वेळां प्रत्यक्ष नवऱ्याजवळ देखील बोलत नाहींत. अंगाला परपुरुषाचा हात लागेल या भीतीनें त्या आपलें दुखणें चोरून ठेवतात. कित्येक कदाचित् म्हणतील कीं,

* ही व्यवस्था कांहीं मोठमोठ्या शहरांतून प्रचारांत येत आहे; परंतू अजून बऱ्याच ठिकाणीं तिचा प्रसार होणें अवश्य आहे.

स्त्रियांचें हें वर्तन मुखपणाचें आहे, तर असें समजूं नये. त्यांचे अंगीं लज्जा फार असते. ही असणें हेंच त्यांस भूषण आहे. त्यांची लज्जाराखण्यासाठीं योग्य उपाय करणें आपलें कर्तव्य आहे. हें न केलें असतां आपण दोषास पात्र आहों. स्त्रीवैद्य असावे म्हणून जो प्रयत्न चालू आहे तो स्तुत्य आहे. या कृत्यापासून सर्वांचें हीत आहे; म्हणून त्यास सर्वांनीं मदत करणें योग्य आहे. पुष्कळ लोकांचा या कृत्याविषयी गैरसमज झाला आहे; म्हणून ते उदासीन असतात. कोणतीही नवीन गोष्ट आरंभिली असतां कांहीं लोक आपल्या स्वभावाप्रमाणें तिचा उपहास करतात; त्याप्रमाणें कांहीं उपहास करणारे सापडतील; परंतू त्याकडे लक्ष द्यावयाचें नाही.

स्त्रियांचे म्हणजे पर्यायेंकरून मुलांचे हितासाठीं प्रसूतीपूर्वी व नंतर स्त्रियांविषयीं जी काळजी घेणें जरूर आहे, ती न घेतली तर पुष्कळ अहीत होतें. थंडी होण्याचे अथवा वायू होण्याचे भीतीनें हल्लीं जी पुष्कळ ठिकाणीं बहिवाट चालू आहे ती चांगली नाही. स्त्रिया बाळंत झाल्यावर त्यांस एका लहान कोठडींत दोन तीन महिने काढावे लागतात, कित्येक ठिकाणीं खोलींत मोरीही नसते. खोलींत वाऱ्याचा प्रवेश होऊं नये म्हणून पूर्ण बंदोबस्त केलेला असतो. जेवणखाण, न्हाणमाखण वगैरे सर्व विधी दहा दिवसपर्यंत खोलींत होतात. तींतच दिवाबत्ती जळत असते; तींतच शेकशेगडी ठेवलेली असते; तींतच शेजारीपाजारी समाचार घेण्यासाठीं येऊन बसतात. या सर्व प्रकारांमुळे खोलींतील हवा दूषित होते. बाळबाळंतीण दहा दिवसपर्यंत तर घाणेरड्या हवेचें ग्रहण करतात. शरिरास अवश्य जो प्राणवायू तो शुद्ध स्थितींत न मिळाल्यामुळे बाळ

व बाळंतीण या दोहोंची प्रकृती वारंवार बिघडते. बाळंत-पणचे पहिले दहा दिवस हे स्त्रियांचे मोठे जिवावरचे दिवस होत. हे पार पडले म्हणजे घरच्या मंडळीचे जिवांत जीव येतो. पुष्कळ मुलें दहा दिवसांतच मरण पावतात व कांहीं मागाहून मरतात. या गोष्टीस पुष्कळ अंशीं वरील स्थिती कारण आहे. यासाठीं बापानें अथवा सासऱ्यानें अथवा दुसऱ्या पालकानें या बाबतींत विशेष लक्ष पुरविलें पाहिजे. आपले वाडवडील हीच गोष्ट करीत आले असें नेहमीचें वचन सांगण्यांत अर्थ नाहीं. बाळंतीणीची खोली मोठी असून तींत थोडीवहूत तरी हवा येत असानी. तींत मोरी तर अवश्य असावी. ज्या खोलींत मोरी नाहीं तशा खोलींत बाळंतीण नसावी; तिचे खोलींत दिवा जळत ठेवूं नये; दिवा ठेवणें भाग पडेल, तर लांब अंतरावर ठेवावा, म्हणजे त्याची घाण परभारें बाहेर जाईल. बाळंतीणीचे अंगांत उष्णता कायम राहावी म्हणून हवा बंद करून टाकण्याची वहिवाट आहे; परंतू उष्णता, खाण्यापिण्याचे पदार्थ, गरम कपडे व औषधें यासंबंधानें योग्य व्यवस्था केली असतां ती कायम ठेवितां येते. अशा कामाकरतां थोडा जास्त पैसा खर्च होईल, परंतू तो करणें अवश्य आहे. बाळबाळंतीण ह्यांची प्रकृती चांगली असावी, वैशाला फी देण्याचें कारण पडूं नये व मुलें रोगी होऊं नयेत, अशी जर बापाची इच्छा असेल तर त्यानें खर्चाकडे पाहूं नये. ज्यास ऐपत आहे त्यानें अशा बाबतींत खर्चास भिऊन हयगय करणें दोषास्पद आहे. स्त्रियांचे असमंजसपणांमुळें वरील उपाय करण्यास हरकत येईल; शेजारीपाजारी भय घालतील; परंतू त्याकडे दुर्लक्ष करून बाळबाळंतीणीचे हितावर नजर पुरविणें जरूर आहे. गारि-

बीमुळें किंवा दुसऱ्या कारणांमुळें सर्वास मोठी जागा मिळण्याचा संभव नाही हें खरें आहे, परंतू ज्यास वरील उपाय करण्याची सोय आहे, त्यांनी तरी ती करण्यास आळस करूं नये.

मूल जन्मास आल्यावर त्याच्या संबंधानें पहिलें अन्हीक उरकल्यानंतर त्यास प्यावयास लावणें ही प्रथम गोष्ट. ही गोष्ट केवळ मुलाच्याच हिताची नसून आईच्याही हिताची आहे. या वेळीं तिचा गर्भाशय जसा संकुचीत व्हावा तसा न झाला, तर विकार होण्याचा पुष्कळ संभव असतो; म्हणून स्त्रियांनीं कांहीं विशेष कारण नसतां पाजण्याचा आळस करूं नये. पाजण्यापासून मुलांस तर सूख होईलच, परंतू त्यांसही सूख होईल. मुलांस नियमीत वेळानें नियमीत पाजण्याची सवय ठेवणें जरूर आहे. कारण, उगीच फार वेळ पाजीत बसल्यानें दूध कमी न होतां तें जास्ती येण्याची भीती असते. प्रथम दोन अथवा तीन तासांनीं, नंतर जास्ती वेळानें पाजण्याची व्यवस्था ठेवावी. मुलें रडतात म्हणून वाटेल तेव्हां पाजणें इष्ट नाही. नियमीत वेळ जाऊं दिल्यानें आईच्या अंगावर दूध येतें; तीस विषावा सापडतो; व मुलाच्या पचनेंद्रियास दूध पचविण्यास सवड मिळते. पहिले दोन दिवसांचें दूध खराब असतें, अशा समजुतीवर कित्येक स्त्रिया तें मुलांस पाजण्याचा कंटाळा करतात; परंतू ही समजूत चुकीची आहे. या दुधानें थोडे फार रेच होतील; पण पचनक्रियेला ही गोष्ट फार अवश्य आहे; इतकेंच कीं, असलें दूध फार पाजूं नये. मुलास वेळच्या वेळेवर पुष्कळ दूध मिळून जर तें अशक्त राहिल, तर दुधांत कांहीं तरी विकार आहे असें सम-

जावें; व आईच्या खाण्यापिण्याचा वगैरे बंदोबस्त ठेवावा. बाळंतिणीस काय खावयास द्यावयाचें हें बायकांस साधारण रितीनें माहीत असतें. जी मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची ती ही कीं, ती अंथरुणावर जितकी पडून राहिल तितकें चांगलें. स्वस्थ पडून राहिल्यानें गर्भाशय जितका लवकर संकुचीत होतो, तितका बसण्यानें अथवा चालण्यानें व्हावयाचा नाही. या वेळीं मुख्य धोरण गर्भाशय संकुचीत करण्याविषयीं असतें. दुसरी गोष्ट अशी कीं, तिनें चहा वगैरे प्रकोप करणारे पदार्थ सेवन करणें, अथवा अति-भोजन करणें हें वाईट आहे; तिनें आपलें तोंड संभाळलें पाहिजे; मुलांस औषध देण्यांत अर्थ नाही.

कित्येक आयांचे अंगावर कमी दूध येतें; हें कित्येक वेळां प्रसूतीनंतर त्यांस जे विकार होतात त्यांनुळें होय. परंतू बहुतकरून ज्या स्त्रिया चैनी व आळशी असतात त्यांस दूध कमी असते. कित्येक वेळां दुसरेंही कारण असतें. यासाठीं उभयता स्त्रीपुरुषांनीं शहाणपणानें वागणें यांतच मुलांचें हीत आहे. जितके दिवस मूल आईच्या* अंगावर पीत आहे तितके दिवस तीस मानसीक श्रम बेता-

*आईनें ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, जें आपण खातो तें केवळ आपल्यासाठीं नसून आपल्या मुलासाठींही आहे. कांहीं पदार्थ आपणास सोसतील, परंतू ते मुलास सोसणार नाहींत. तिला कमी दूध येऊं लागलें तर वरचे दूध घालण्यापूर्वीं शुद्ध हवा घेणें, बेताचे श्रम करणें, नियमांत वेळीं नियमीत जेवणें व बेताची झोप घेणें हे उपाय करून पाहावे. इतकें करून अंगावरचें दूध पुरत नसेल, तर मुलास रात्रीच्या वेळीं तर दूध घालावें.

बाताचे असावे. तिने काळजी वगैरे गोष्टींनी आपल्या मनास त्रास होऊं देऊं नये. तात्पर्य, या वेळीं तिच्या मनाची समतोलता ठेवणे फार महत्वाचें आहे.

वर ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या करून जर मुलास दूध मिळण्याचा मार्ग नसेल तर मग दाई पाहण्याचे भरीस पडावें; परंतू ही सशक्त आहे एवढ्याच गोष्टीवर जाऊं नये. तिचें मूल कसें आहे हें पाहिलें पाहिजे; तिचें वय अठरांपासून तीस वर्षांचें असावें; ज्या वेळेस मुलाची आई प्रसूत झाली असेल त्याच सुमारास दाई प्रसूत झाली असावी.

मुलांचें मुख्य अन्न आईचें दूध आहे असें वर सांगितलें आहे; परंतू हें कांहीं कारणांनीं मिळण्यासारखें नसेल अथवा दाई मिळण्यासारखी नसेल तर आईचें दूध पाजावें. परंतू ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, आईच्या दुधांत स्त्रियांच्या दुधापेक्षां पोषक अंश जास्ती असतो व साखरेचा अंश कमी असतो; म्हणून स्त्रियांच्या दुधांत जे गुण आहेत ते आईच्या दुधांत साधारणपणें येण्यासाठीं त्यांत थोडे *पाणी व थोडी

*आईच्या दुधांत पाणी घालणें तें मुलाच्या वयाप्रमाणें घालावें. एक दोन महिन्याच्या आंतील मुलास दूध देणें तें जितकें दूध तितकें पाणी असें द्यावें; परंतू ही गोष्ट घरच्या आईच्या दुधास लागू आहे. गवळ्यापासून दूध घेतलें असतां निमें पाणी बस आहे. मुलांस आईचें अथवा आईचें दूध मानवतें किंवा नाहीं हें मुलाच्या मलावरून समजतें. म्हणून या गोष्टीकडे आईचें दररोज लक्ष असावें. प्रथमतः तिने स्वतः शौषध घेण्याच्या अथवा मुलास देण्याच्या भरीस पडूं नये. खाणें, पिणें वगैरे गोष्टींविषयीं अथवा वर दूध चालू असल्यास त्याविषयीं चांगली व्यवस्था ठेविली म्हणजे पुष्कळ वेळां कार्य होईल!

साखर घालून देणें हितावह आहे. बायका नुसतेंच दूध देतात व तें मुलांस सोसलें नाहीं म्हणून हाका मारतात. गाईचें दूध ताजें मिळालें तर फार उत्तम; व उष्ण देशांत तर विशेषकरून दर खेपेस ताजें मिळालें तर बरें असतें.

मुलें आईस तोडतात म्हणून तिचें दूध बंद करूं नये. दायांकडून मुलांस पाजविणें हे विशेष प्रसंगीं व अनिवार्य कारणास्तव आहे असें समजावें. आईच्या दुधावर जितके दिवस काढवतील तितकें बरें. दूध तोडणें तें हळू हळू तोडावें व तें रात्रीस तोडावें. हौसेसाठीं मुलांस भात वगैरे दुसरें अन्न लवकर सुरू करण्याच्या भरीस पडूं नये. भात, भाकर वगैरे पदार्थ कांहीं दात आल्याशिवाय देणें प्रशस्त नाहीं. दात येईपर्यंत पातळच पदार्थ पाहिजेत. मुलांस चांगलें दूध बरेच दिवस मिळावें अशी जर बापाची इच्छा असेल, तर आयांच्या खाण्यापिण्याची वगैरे तजवीज चांगली ठेविली पाहिजे. याप्रीत्यर्थ दोन पैसे अधिक लागले तरी हरकत नाहीं. अशा कामाकरतां पैसे खर्च करणें हा व्यर्थ व्यय नाहीं. साधारण नियम पाहतां गाईस सरकी, भूस वगैरे खावयास घातलें असतां ती चांगलें दूध देते; परंतू तिला धर्मखुंटाशीं बांधून नुसतें वाळलेलें गवत घातलें, तर ती कमी दूध देते व या दुधांत कसही कमी असतो. हाच नियम साधारण रितीनें आईच्या दुधाच्या संबंधानें आहे.

मुलें लहानपणीं किरकीर करतात म्हणून पुष्कळ स्त्रिया त्यांस अफू देतात. हा प्रघात परिणामीं बाईट असतो. मुलें चिरकीर करतात तीं फारकरून त्यांस पोटभर दूध न मिळाल्यामुळे, किंवा त्यांच्या संगोपनाविषयीं हयगय केल्यामुळे. त्यांस अफू दिल्यानें तीं गुंगून पडतात व आईबापांस

विसावा सापडतो ही गोष्ट खरी आहे; परंतू आपल्या थोड्या दिवसांच्या सुखासाठी त्यांच्या निरंतरच्या सुखाकडे दुर्लक्ष करणे हे शहाणपणाचे आहे की काय याविषयी मुख्यत्वे बापाने विचार करावा.

मुले आईच्या गर्भात असतात तोंपावेतों त्यांचे आपोआप पोषण होत असते. परंतू ती बाहेर आल्यावर त्यांस सर्वच गोष्टी नवीन. तीं सर्वांशी परतंत्र असतात. ज्या गोष्टींची त्यांस सवय नसते त्यांपासून त्यांस विकार होऊन तीं मरतात. पहिल्या महिन्याच्या आंतील शेकडा दहा, पहिल्या वर्षाच्या आंतील शेकडा पंधरा, व चार वर्षांच्या आंतील शेकडा पंचवीस. यावरून लहानपणीं मुलांची काळजी घेणे किती जरूर आहे हे उघड दिसून येईल.

ऋतुमान व हवामान यांप्रमाणे मुलांस कपडे घालणे चांगले आहे; परंतू वर्षभर त्यांस फलाणीसारखा गरम कपडा घालणे अवश्य आहे. अशा प्रकारच्या कपड्यापासून थंडी व उष्णता यांचे मान समान राहते; व घाम वगैरे दूषित अंशाचे शोषण होते. मुलांस स्वच्छ ठेविले पाहिजे इतकेच नाही, तर त्यांचे कपडेही स्वच्छ ठेविले पाहिजेत. ते उन्हांत नुसते वाळवून स्वच्छ होत नाहीत. ज्याप्रमाणे रोपांस हवेची व उन्हाची आवश्यकता असते त्याप्रमाणे ती मुलांसही असते. ज्याप्रमाणे रोप अक्षयीं सावलीत असल्याने त्यास अपाय होतो त्याप्रमाणे मुलांची गोष्ट आहे. बारा दिवस झाले म्हणजे त्यांस वस्त्रांत गुंडाळून हिंडविले पाहिजे. हवेचे मान माफक आहे किंवा नाही ही गोष्ट मात्र लक्षांत ठेवावी.

लहानपणीं दात येणे, हगवण, जंत, डांग्याखोकला वगैरे विकार हे मुलांचे विशेष रोग होत. या विकारां-

विषयीं वेळेवर तजवीज न केली, तर मुलांचें शरीर क्षण होऊन तीं जन्मभर अशक्त राहतात व रोज त्यांची कांहींना कांहीं तरी कुरकूर असते. मुलांस दात येऊं लागले म्हणजे कांहीं विकार होतात. दात येत असतां जोंपावेतों अस्वस्थता व थोडा ताप यांपेक्षां दुसरा विकार होत नाहीं, तोंपावेतों स्वस्थ असावे. परंतू ज्या वेळेस हिरड्या सुजून मुलांस त्रास होतो, अथवा त्यामुळें दुसरे विकार होतात त्यावेळेस चालढकल करणें परिणामी चांगलें नसतें.

बायका अज्ञानामुळें मुलांचो हगवण अकू वगैरे औषधें देऊन एकाएकी बंद करण्याविषयीं तजवाज करतात; परंतू ही त्यांची चूक आहे.* पोटांतील दूषीत अंश बाहेर पडणें

*हगवणीसारखा आमांश हा दुसरा एक विकार होतो. हा विकार झाला असतां प्रथम एरंडेल तेल देऊन कोठा साफ होऊं द्यावा; मग दुसरीं औषधें द्यावीं. या विकारानें मुलांचा जीव हळुके होतो; म्हणून त्यांचा उपासमार होऊं देऊं नये. अमांश झाला असतां फार जपळें पाहिजे. हा कांहीं दिवस, कांहीं महिने, अथवा कांहीं वर्षेपर्यंतसुद्धां असतो. हा फार दिवस होत असेल तर थारेपाळट करणें हा चांगला उपाय आहे. जेथें हवा नेहमीं थंड अथवा नेहमीं रुक्ष असते ते ठिकाण या विकारास चांगलें.

जंत होणें, पोट फुगणें, अन्नावर वांछा नसणें, तोंडाला पाणी सुटणें, झोपेंत दात खाणें वगैरे या विकाराचीं लक्षणें आहेत. प्रथम एरंडेल देऊन कोठा साफ होऊं द्यावा. नंतर सांटोनाईनची चिमूट रात्री निजतांना साखरेंत द्यावी.

डांग्या खोकला झाला असतां मुलांस थंड हवेत अथवा ओलांत हिंडूं देऊं नये. त्यांस फळाणीची बंडी घालावी. त्यांस नित्य सकाळीं गाईचें तूप दिलें असतां आराम वाटेल.

वाईट नाही. हगवण एक दोन दिवसांत बंद न झाली, तर प्रथम सौम्य औषधे व हलके अन्न हीं द्यावीं. मुलांस ओलांत अथवा उघडे फिरूं देऊं नये. त्यांस गरम कपडे घालावे व त्यांचे पाय उघडे नसावे. मुलांस जंताचा विकार फार होतो. हा गोड पदार्थ खाण्यानें होतो अशी पुष्कळ लोकांची समजूत आहे. परंतू हा घाणेरडे पाणी पिण्यानें होतो असें अलीकडील विद्वानांचें मत आहे. मुलें वाटेल तसलीं भांडी घेऊन वाटेल तें पाणी पितात. या बाबतींत त्यांस धरबंद नसतो.

मुलें उन्हाळ्यांत गळाठून जातात. जीं मुलें उन्हाळ्यांत जन्मतात त्यांच्या आईबापांनीं हीं गाष्ट लक्षांत ठेवून थारे-पालट करण्यासाठीं त्यांस थंड हवेत नेणें हें चांगलें. हें न च जमेल तर संध्याकाळीं नदीच्या काठीं अथवा बागेत त्यांस हिंडविण्याची तजवीज ठेवणें हितावह आहे. असो. या प्रकारच्या विकारांविषयीं दिग्दर्शन करण्यापेक्षां विशेष सविस्तरं विचार करणें अप्रासंगिक होईल, म्हणून दुसऱ्या ज्या गोष्टीं-कडे बापानें लक्ष दिलें पाहिजे त्यांविषयीं आपण विचार करूं.

मुलांवर बापाची ममता असणें हें बापास व मुलांस हितावह आहे, परंतू बापाची ममता मुलांवर असल्यानें आईस फार संतोष होत असतो. स्वतःच्या जिवापेक्षां आईस तीं प्यारीं असतात. ज्या स्त्रिया चांगल्या आहेत त्यांस आपलीं मुलें चांगलीं आहेत असें लोकांनीं म्हटलें असतां जितका संतोष होतो, तितका लोकांनीं त्यांच्या सौंदर्याची प्रशंसा केली असतां होत नाही; ही प्रशंसा नवऱ्यानें केली तर त्यांस फारच संतोष होतो. मुलांच्या संगोपनासाठीं आयांना फार कष्ट सोसावे लागतात; हे कष्ट त्यांच्या त्याच सोसूं जाणत; हे सोसण्यासाठीं मुलांवर जें त्यांचें अप्रतीक्ष

प्रेम असतें त्यामुळे त्यांस हुशारी असते. हें प्रेम ढळावयास लागलें म्हणजे त्यांच्या हातून तितके कष्ट होणार नाहीत; म्हणून त्यांचें प्रेम कमी होणार नाही अशाविषयी बापानें खबरदारी घेतली पाहिजे. मुलांवर आपलें प्रेम आहे हें त्यानें कृतीनें दाखविलें पाहिजे.

मुलांचें संगोपन करणें हें आईचें कतव्य आहे ही गोष्ट खरी आहे; तथापी बापानें हें काम तिच्या एकट्यावर लोटून देऊन आपण स्वस्थ बसणें योग्य नाही. या कामांत त्यानें तीस मदत करणें जरूर आहे. ज्या ठिकाणी पदरीं मुलें बरींच असून गरिबी आहे त्या ठिकाणी विचाऱ्या एकट्या आईनें काय करावें ? अशा स्थितीत बापानें तीस संगोपनाच्या कामांत सहाय्य करणें हें तीस फार सुखावह होणार आहे. अडचणीच्या वेळीं अथवा सवडीप्रमाणें मुलांस जेऊंखाऊं घातलें असतां, अथवा त्यांस पाळण्यांत निजवून पाळणा हलवीत बसलें असतां अथवा त्यांस संभाळीत बसलें असतां, लोक आपणास हसतील ही गोष्ट त्यानें मनांत आणूं नये. असें करण्यानें आपली योग्यता कमी होते, असें त्यानें समजूं नये. हा समज अगदी चुकीचा आहे. आपण मुलांची काळजी घेतो म्हणून लोक हसूं लागले तर खुशाल हसोत. जे लोक अविचारी व मुर्ख आहेत ते मात्र या गोष्टीबद्दल उपहास करतील. स्त्रिया म्हणजे केवळ मजूर, त्यांजवर वाटेल तितकें ओशें घालावें, असा ज्यांचा समज आहे तेच थट्टा करतील; समजुतदार लोक याबद्दल कधीही नांवें ठेवणार नाहीत इतकेंच नाही, तर उलट ते बापाची स्तुती करतील. जो मनुष्य प्रत्यक्ष आपल्या पोटाच्या पोरांविषयी काळजी घेत नाही व त्यांवर बापपणाचा अधिकार मात्र

चालवितो, त्यास हा अधिकार चालविण्याविषयी किती हक्क पोहोचतो, याविषयी त्याने विचार करावा.

ज्या वेळेस बापास जरूरीचें काम असेल, त्या वेळेस त्याने बाहेर असणें योग्य आहे; परंतू सणाच्या दिवशीं अथवा सुट्टीच्या दिवशीं अथवा एरवीं सवड सापडली असतां, आपल्या कुटुंबांत राहून आनंदानें दिवस घालविणें सर्वास सुखकारक आहे. असें करण्यानें सर्वास आनंद होतो. बाप आपल्या एकट्याच्याच सुखाकडे पाहूं लागला तर मुलेंही आपल्याच सुखाकडे पाहतील. आपलीं मुलें नोकरचाकरांच्या स्वाधीन केलीं म्हणजे आपण सुटलों, असें बापानें समजूं नये. हा समज चुकीचा आहे. नोकरचाकरांपाशीं तीं अक्षरीं असलीं म्हणजे त्यांच्या डोळ्यांपुढें चाकरांचें वर्तन असतें; त्यांस चाकरांची भाषा लागते. आईबापांविषयीं त्यांचें प्रेम कमी होतें; कारण जो त्यांस अक्षरीं घेतो, त्याचा लळा त्यांस लागतो. ज्या ठिकाणीं चाकर असतात त्या ठिकाणीं आया बहुतकरून मुलें संभाळण्याचा कंटाळा करतात; त्या त्यांस पाजण्यापुरतें जवळ घेतात; कारण त्यांस शेजारणीपाजारणींबरोबर यथेच्छ गप्पा मारण्यास व्यत्यय येतो. परंतू आपल्या चाकर माणसांस आपल्या इतकी आपल्या मुलांविषयीं ममता नसते ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत येत नाही. चाकरांची मदत कारणपरत्वे घ्यावी. आईबाप अथवा दुसरे खात्रीचे आप यांशिवाय मुलें दुसऱ्यांच्या स्वाधीन असूं नयेत.

मुलें सुदृढ ठेवणें हें बापाचें पहिलें कर्तव्य आहे; तीं शरिरानें व मनानें चांगलीं असणें ही सुखाची गोष्ट आहे. त्यांजकरतां पैसा मिळवून ठेवणें हें महत्वाचें कर्तव्य आहे; परंतू या कर्तव्यापेक्षां त्यांचें शरीर व मन हीं होईल तितकें

करून सुदृढ ठेवणे हे विशेष महत्वाचे कर्तव्य आहे; या संबंधाने थोडीसुद्धां हयगय उपयोगी नाही. पुष्कळ मुलें खुजट, वेडसर, पाप्याचीं पितरें अशीं आपणांस दिसतात. ही स्थिती पुष्कळ अंशीं आईबापांच्या निष्काळजीपणाच्या वर्तनामुळे प्राप्त होते. कित्येक मुलें जन्मभर वेडी राहतात; तीं मुख्यत्वे आईबापांच्या हयगयीमुळे तशीं होतात. एकदां असें झालें कीं, पेनसिलव्हानिया येथें एक गृहस्थ राहत होता. तो व त्याची बायको हीं आपल्या तीन वर्षांच्या मुलास आपल्या चाकराच्या स्वाधीन करून गमतीसाठीं बाहेर दोन दिवस गेलीं. मूल राहीना म्हणून चाकरानें प्रथम त्यास भीती दाखवून पाहिली; परंतू तें कांहीं केल्या राहीना; म्हणून त्यानें त्यास कोंडून ठेविलें व तो स्वतःच्या कर्मणुकीसाठीं बाहेर गेला. कांहीं वेळानें तो परत आला, व पाहतो तो मूल अंगांत वारें आल्यासारखें करीत होतें. मुलाचा झटका नाहीसा झाला; परंतू तें जन्मभर वेडसर झालें. चैनीबदल आईबापांस व विशेषकरून त्या मुलास जन्मभर केवढी शिक्षा भोगावी लागली बरे ?

बर्मिगह्याम येथेंही असाच प्रकार झाला. आईबाप हे संध्याकाळीं भेजवानीस गेले. घर संभाळण्यासाठीं जे चाकर होते त्यांजपाशीं त्यांचें मूल होतें. आपल्या यजमानास परत येण्यास फार वेळ लागेल हें चाकरांस माहित होतें, म्हणून त्यांनींही मौजेचें जेवण करण्याचा बेत केला. घरधनिणीस कांहीं जरूरीच्या कारणासाठीं लवकर घरीं यावें लागलें. मध्यघरांत मंडळी जमलेली पाहून मूल कोठें आहे म्हणून ती पाहण्यासाठीं माडीवर गेली, व पाहते ती तें निचेतन पडलेलें तिच्या दृष्टीस पडलें. तीं

घाबरली. तिने डाक्टरास बोलावणें पाठविले. डाक्टर आला. परंतू मुलाचा प्राण गेला आहे असे त्याच्या दृष्टीस पडले. शोधाअंती असे कळून आले की, मूल राहीना म्हणून चाकराने बागुलबोवासारखी भयंकर आकृती पडद्याला टाचून ठेवून तो एकटाच मौजेच्या जेवणासाठी खाली गेला होता; व यामुळे मूल भयाने मरण पावले होते. भीतीने प्राण जाण्यापूर्वी मुलास किती वेदना झाल्या असतील याविषयी कल्पना केली असतां, अंगावर रोमांच आल्यावाचून राहणार नाहीत. मूल मेल्याबद्दल चाकर तर गुन्हेगार आहे; परंतू आईबाप शतपट गुन्हेगार नाहीत काय ? जर मूल न मरतां वेडसर झाले असते, तर तें मेंदू बिघडून अथवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कारणाने वेडे झाले असते अशी परीक्षा झाली असती. असो. मुलांच्या शरिराची अथवा मनाची स्थिती बिघडल्याविषयी अशी किती उदाहरणे असतील बरे ? आईबापांचें सुख तें किती, व त्याचा परिणाम काय होत असतो, याविषयी बापाने विचार करणे फार अगत्याचें आहे. आपण पक्ष्यांची अशा गोष्ट पाहतो कीं, पिलें लहान असतात तेव्हां नर बाहेर गेल्यावर मादी पिलांजवळ असते; मादी बाहेर गेली असतां नर पिलांजवळ असतो. जर पक्षी आपली पिलें लहान असतां त्यांस इतकें जपतात तर मनुष्यांनीं आपल्या मुलांस किती बरे जपले पाहिजे ? आईबाप अथवा घरांतील दुसरे खात्रीलायक आप्त यांनीं मुलें लहान असतां पाळी पाळीनें त्यांस संभाळले पाहिजे; त्यांस खेळविले पाहिजे; त्यांस हिंडविले पाहिजे; त्यांस बोलविले पाहिजे; तात्पर्य, त्यांचें शरीर व मन मुदढ राहण्यास ज्या ज्या क्रिया अवश्य आहेत त्या त्या करण्यास

ध्यांनीं यत्किंचित्सुद्धां आळस करतां कामा नये, व त्या क्रिया होतात किंवा नाहींत हे बापानें, बाप नसेल तर आईनें, व आईबाप नसतील तर मुलांच्या पालकांनीं पाहणें हे त्यांचें मुख्य कर्तव्य आहे. हें करण्यास ते चुकले असतां दोषी होतील.

मुलांचें संगोपन करतांना आईबापांच्या अंगी थोडेसें धैर्य असावें लागतें. या योगानें त्यांस थोडेसें दुःख होईल; परंतू परिणामीं सुख होईल. मुलांस न्हाऊ घालतांना अथवा कपडे घालतांना किंवा त्यांस स्वच्छ ठेवितांना तीं ओरडतात, किंवा किंकाळ्या फोडून घर दणाणून टाकतात. याकडे लक्ष न देतां त्यांस रोजच्या रोज स्नान घालून कपडे घातले पाहिजेत; त्यांस नेहमीं स्वच्छ ठेविलें पाहिजे; त्यांस उघडें कधींही ठेवूं नये; व त्यांच्या डोळ्यांविषयीं विशेषेंकरून लहानपणीं फार काळजी घेतली पाहिजे. ही काळजी न घेतल्यामुळें त्यांस पुढें कमी दिसतें. यासाठीं स्वच्छ गरम पाण्यांत स्वच्छ व मऊ कपडा भिजवून त्यानें त्यांचे डोळे साफ करावे. बायका घाईमुळें ते खसाखस पुसतात हे वाईट आहे. ते हळू हळू पुसावे. मुलांचें डोकें व अंग धुतलें म्हणजे डोळ्यांत पाण्याचा अंश जाऊं देऊं नये. लहान मुलांस मुद्दाम दिव्याजवळ बसवून खेळविण्याची चाल वाईट आहे. त्याचप्रमाणें त्यांस उन्हांत घेऊन जाणें वाईट आहे. त्यांचे डोळे न दिपतील अशी तजवीज ठेवावी. मूल तान्हे असतां ही तजवीज तर अवश्य ठेविली पाहिजे; कारण या स्थितीत त्यांच्या भिवयांपासून त्यांच्या डोळ्यांचें संरक्षण होत नाहीं. यावरून मुलांच्या डोळ्यांवरून पांघरूण

घालावें अथवा त्यांस अंधार कोठडींत ठेवावें असें नाही. हेही करणें वाईट आहे. मूल आईच्या गर्भातून बाहेर पडत असतां केव्हां केव्हां त्याच्या डोळ्यांत घाण जाऊन त्याचे डोळे सुजतात. ही सूज प्रसूतीनंतर सात दिवसांच्या आंत सुरू होते; डोळ्यांना लाली येते, व ते चिकटतात. हा रोग फार भयंकर आहे असें समजावें. त्यावर प्रथम बापाबापड्यांचीं औषधें देण्याच्या नादीं लागू नये. चांगला वैद्य न मिळाला, तर मग इलाज नाही. या रोगानें जितकीं मुलें अंधळी होतात तितकीं दुसऱ्या रोगानें होत नाहींत. पटकीच्या दिवसांत ढाळ व्हावयास लागले असतां हेळसांड करणें जितकें वाईट आहे, तितकेंच डोळे सुजून लाल होऊं लागले असतां चालढकल करणें वाईट आहे. दोन्हीही गोष्टींत वेळेवर उपाय केला पाहिजे.

कांहीं मुलांस लांबचें दिसत नाही व कांहींस जवळचें दिसत नाही. तीं वाचावयास लागलीं असतां त्यांच्या डोळ्यांस कळ लागते; व तीं वाचण्याचा कंटाळा करतात. हे व्यंग न समजल्यामुळें तीं ढ आहेत अथवा आळशी आहेत, असें आपण म्हणतो. हा दोष सर्वथैव त्यांच्या बुद्धीचा नसतो, त्यांच्या डोळ्यांचा असतो; म्हणून खरी स्थिती काय आहे, याबद्दल बापानें परीक्षा करण्यास आळस करूं नये. हे व्यंग लक्षांत न आल्यामुळें मुलें तिरळे पाहूं लागतात. तीं असें करावयास लागलीं कीं, वरील दोन गोष्टींपैकीं एका गोष्टीमुळें असें करतात असें समजावें. ही खोड दुसऱ्यांस वेडावून दाखविल्यामुळें लागते, अशी कांहीं लोकांची समजूत होऊन ते मुलांस शासन करतात, ही चूक आहे. मूल तिरळे पाहूं लागल्यापासून थोडेच दिवसांनीं तजविजीस लागलें पाहिजे;

कारण, एकच डोळ्याने पाहण्याची सवय असली, म्हणजे दुसऱ्या डोळ्याने कमी दिसू लागते.

डोळ्याचे हे जें व्यंग सांगितलें, तें वेळेवर उपाय केले असतां दूर होण्यासारखें आहे. चांगला चष्मा लावणें हा उत्तम उपाय आहे. मुलांनीं चष्मा लावणें हे चमत्कारीक दिसते; परंतू एवढ्याच गोष्टीवरून हा उपाय न करणें चांगलें नाहीं. मुलगा चार पांच वर्षांचा झाला नाहीं, तेंच त्याच्या हातीं पुस्तक देणें बरोबर नाहीं. ज्याप्रमाणें त्याचे शरीर नाजूक असते, त्याप्रमाणें त्याचे डोळेही नाजूक असतात. शरीर नाजूक असतां मोठें काम करावयास लावणें हे जसें इष्ट नाहीं, तसेंच डोळ्यांस त्रास देणें बरोबर नाहीं. बारीक व जवळ जवळ अक्षरांचीं पुस्तके मुलांच्या हातीं कधीही देऊं नये. हीं पुस्तके थोड्या किंमतीत मिळतात, म्हणून या गोष्टीकडे आईबाप लक्ष देत नाहींत. ही काटकसर अयोग्य आहे. ज्या दिव्यापाशीं मुलें वाचावयास बसतात त्याचा प्रकाश स्थिर असावा, परंतू अतिशय नसावा; किंवा प्रकाश पडण्यासाठीं कोळिष्ट वारंवार झाडण्याचे अथवा वात काडीनें वारंवार ओढण्याचे कारण पडूं नये. अतिशय प्रकाशानें डोळे दिपतात; व मंद प्रकाशानें डोळ्यांस ताण बसतो.

ज्या मुलांचे डोळे अधू आहेत, त्यांस फार वाचण्यास लावण्यानें त्यांचे डोळे लवकर खराब होतात. त्याचप्रमाणें ज्या मुलांचे डोळे अधू आहेत, त्यांसही फार वाचण्यास अथवा शिवणकाम करण्यास लावणें चांगलें नाहीं. मुलें वाचीत नाहींत, अथवा लिहीत नाहींत, अशी पुष्कळ आईबापांची व शिक्षकांची ओरड असते; परंतू त्यांचे डोळे साफ आहेत किंवा

नाहींत, अशी चौकशी कितीजणांनी केली आहे? ही चौकशी न करतां मुलें ठ किंवा कुचर आहेत, असें समजून त्यांस धोपटीत सुटणें किती वाईट आहे? चित्रकला, सोनाराचें काम, खोदीव काम व घड्याळें नीट करण्याचें काम, या सर्वास डोळे चांगले असावे लागतात. मुलांचे डोळे अधू असतां त्यांस हीं कामें करण्यास लावूं नये. ज्या कामांत डोळ्यांचें फारसें कारण पडत नाहीं, तशीं कामें त्यांजकडून करवावीं. ज्या मुलांचे डोळे सुजेच्या योगानें अधू झालेले आहेत, त्यांच्या डोळ्यांस धूळ अथवा धूर न लागेल, अशी तजवीज ठेवणें जरूर आहे. धुराबद्दल तर फार सावधगिरी ठेवावी.

डोळ्यांचा विषय थोडासा जास्त लांबला, परंतू हा विषय फार महत्वाचा आहे. डोळे आहेत, तर सर्व ठीक आहे, हें म्हणणें पुष्कळ अंशीं खरें आहे. डोळ्यांविषयीं हयगय केली असतां मुलांचें नुकसान फार होतें; आईबापांच्या अविचारामुळें अथवा अज्ञानामुळें कित्येकांस जन्मभर त्रास सोसावा लागतो; म्हणून या गोष्टीविषयीं बापानें यत्किंचित्ही हेळसांड करूं नये.

देवी काढविण्याच्या बाबतींत पुष्कळ आईबाप आळस करतात; कित्येक तर मुळींच काढीत नाहींत; परंतू ही मोठी चूक आहे. या बाबतींत आईबापांच्या अज्ञानामुळें अथवा आळसामुळें पुष्कळ मुलें अल्प वयांत मरण पावतात अथवा कुरूप होतात.* देवी काढण्यासाठीं

* अर्शा उदाहरणें पुष्कळ दृष्टीस पडतात, एका गृहस्थास एकुलती एक मुलगी होती. ह्या गृहस्थास देवी फार झाल्यामुळें त्याच्या

लोकांस छुदाम पडत नाही; या संबंधाने त्यांस घर सोडून बाहेर जावे लागत नाही; देवीडाक्टर चालत घरी येतो. इतकी सोय असून आईबापांनी देवी काढविण्याविषयी आळस करणे, हा त्यांचा मुखपणा नाही काय ? देवी न काढल्या, तर पुष्कळ मुलें मरतात व त्या काढल्या, तर कमी मरतात, ही गोष्ट आज बरेच दिवसांच्या अनुभवावरून कळून आली आहे; म्हणून या संबंधाने विशेषेकरून बापाने फार काळजी घेतली पाहिजे.

इ० स० १८३७ त मांडन इंडियन लोकांमध्ये देवीचा आजार सुरू झाला. या आजाराने १,५०,००० लोक बेजार होते. एका वर्षांत बहुतेक मरून फक्त २७ लोक वांचले. यावरून या रोगापासून किती प्राणहानी होते हे समजेल. हा स्पर्शजन्य रोग आहे, म्हणून रोग्यां-

तांडावर देवीचे शेकडो वण होते. हा गृहस्थ निवर्तला. मुलीस आठ नऊ मुलें झालीं. जागेवर एक मुलगा व एक मुलगी राहिली. मुलगा बापाचा जीव का प्राण होता. देवी काढल्या असतां मुलास त्रास होईल, म्हणून बापाने चाळढकळ केली. आज काढूं, उद्यां काढूं, असें करतां करतां पांच वर्षे लोटलीं. मुलीस सासरीं राहून बरेच दिवस झाले; सबब चुलत्याने तीस घरीं आणले. मुलगा विलक्षण बुद्धिवान होता. त्याचे भाषण ऐकून सर्वजण कौतूक करीत. थोडे दिवस लोटल्यावर त्यास ताप आला. चौथे दिवशीं पुटकुळ्या दिसूं लागल्या. चुलत्यास वाटलें कीं देवी काढल्या असतील; म्हणून तो स्वस्थ होता. दिवसेंदिवस देवी फुगत चालल्या व एकाएकी चपट्या झाल्या. वैद्य आणले; परंतु कांहीं उपाय चालेना. शेवटीं चौदावे दिवशीं मुलगा मरण पावला. आईस व बापास पश्चात्ताप झाला; परंतु मग उपयोग काय ? अशा प्रकारचीं अनेक उदाहरणे आहेत.

जवळ मुलांस बसू देऊं नये. घरीं किंवा गावांत हां रोग उद्भवला असतां, ज्यांस देवी काढविल्या नसतील त्यांस काढविण्यास आळस करूं नये. देवी काढवून पुनः त्या येत नाहींत असें नाहीं; तथापी, त्यापासून कमी प्रास होतो. देवी बऱ्या झाल्यावर रोग्याचे कपडे जाळून टाकण्याचें पुष्कळ लोकांच्या जिवावर येईल; म्हणून हे स्वच्छ करण्याविषयीं प्रथम तजवीज करणें जरूर आहे. देवी काढविल्या असतां पुनः काढविण्यास हरकत नाहीं. पुनः काढविल्यानें तोटा व्हावयाचा नाहीं; नफाच होईल. ज्याप्रमाणें पटकी हा रोग आहे, त्याप्रमाणें देवी हा रोग आहे. हा रोग देवी आणते, ही चुकीची समजूत आहे. या रोगाच्या निवारणार्थं दैवीक उपाय करणें वेडेपणा आहे.

मुलांचें सांगोपन करतांना त्यांचें शरीर व मन हीं सुदृढ राहतील, अशी बापानें तजवीज ठेवावी, असें आम्हीं वर सांगितलें आहे. शरीर सुदृढ राहण्याकरतां त्यांच्या खाण्यापि-

१ थंडी वाजून ताप भरणें हे या रोगाचें पूर्वलक्षण आहे. नंतर तोंडावर पुटकुळ्या उठतात. देवींचें खरें स्वरूप पुटकुळ्या उठल्या-पासून पांचवे दिवशीं समजतें. तें हे कीं, पुटकुळ्या मध्यभागीं चपट्या असतात. त्या बेंझासारख्या दिसतात. हे रूप दिसलें ह्मणजे देवी खास आल्या आहेत असें समजावें; नाहींतर कांजिण्या आहेत की काय असा संशय असतो. देवी दिसूं लागल्या म्हणजे केळें, पापड, म्हशीचें दूध व तूप हे पदार्थ देण्याचा प्रघात आहे; परंतू हा कितपत चांगला आहे हे सांगतां येत नाहीं. ज्यांस देवींचा आजार झाला आहे, तो तापानें बेजार झाल्यामुळें गळून जातो; ह्मणून त्याची हुशारी कायम ठेवणें हे पहिलें काम. स्वच्छ हवेपासून रोग्यास संतोष होतो; ह्मणून त्याचा कोंडमारा करूं नये.

प्याचा बंदोबस्त चांगला ठेविला पाहिजे, व मन सुदृढ राहण्यास आईबापांचें आचरण चांगलें असलें पाहिजे. गुरांस चांगलें खावयास घातलें असतां तीं उंच व बळकट होतात. तींच गोष्ट मुलांस लागू आहे. त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या संबधानें हाल केले असतां तीं खुजट व रोगट होतात, व त्यांच्या अंगीं धाडस कमी असतें. मनुष्य उंच असणें ही फायद्याची गोष्ट आहे. शिपाई, मजूर, गवंडी व सुतार हे जितके उंच असतील तितके त्यांस हितावह असतें.

मुलांस खावयास घालावयाचें तें एकदम घालूं नये; दिवसांतून निदान तीन वेळां असावें; त्यांस गोड पदार्थ फारसे दाखवूं नयेत. त्यांचें खाणें साधे व पोटभर असावें. साधे जेवणानें सुख असतें व तें बेतानें जातें. गोड पदार्थ खावयास दिले असतां दोन घास जास्त जातात, परंतु हेच पक्काश्यास अपायकारक होऊन आजार येतो व वैद्याचें घर पाहावें लागतें.

मुलांस स्वच्छ हवेची फार जरूरी आहे. हवेचें महत्व पुष्कळ आईबापांस माहीत नसतें; कांहींस माहीत असते, परंतु ते आळशी असतात. सर्वांस स्वच्छ हवा मिळण्यास साधन नसतें ही गोष्ट खरी आहे. शहरांतील मोऱ्यांची व शौचकुपांची दुर्गंधी मोडण्यास कांहीं वर्षे लोटलीं पाहिजेत; परंतु कांहीं असलें, तथापी, मुलांस स्वच्छ हवेंत ठेवण्याची अथवा निदान नेण्याची तरी बापानें तजवीज ठेवावी. कारण, घाणे-रड्या हवेनें मोठ्या माणसांपेक्षां लहान मुलांस लवकर अपाय होतो. स्वच्छ हवेसाठीं फारसा पैसा लागत नाही. बापास थोडे श्रम पडतील; परंतु हे श्रम घेणारे फार थोडे दृष्टीस पडतात. जरी याप्रीत्यर्थ थोडाबहुत पैसा लागला, तरी मुलां-

पैक्षां पैशाची किंमत जास्ती आहे काय ? मुलांसाठी पैसा जमवून ठेवणारे पुष्कळ सापडतात; त्यांच्या अंगावर डाग-डागिणे नसले म्हणजे, अथवा जवळ पैसा साठवून न ठेविला, तर लोक आपणांस दरिद्री म्हणतील, याबद्दल कित्येक आई-बापांस लाज वाटते. परंतू हातापायाच्या लेखण्या, ढेंबरें पोटा, पंडुरोगी, अथवा निःशक्त अशी मुलांची स्थिती असतां तिजबद्दल आईबापांस लाज वाटूं नये, ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे ! मुलांच्या अंगावर डागिणे घातल्यापासून त्यांस स्वतःस कांहीं तरी सूख होतें काय ? असें करण्यानें आपल्या डोळ्यांची मात्र तृप्ती होते. हें करणें मुलांच्या हितासाठीं नसून आपल्या स्वतःच्या समाधानासाठीं आहे. लोकांनीं आपणांस श्रीमंत म्हणावें म्हणून, अथवा डागिण्याच्या निमित्तानें दोन पैशांचा अर्थ असावा, यासाठीं मुख्यत्वे असा हव्यास असावा.

मुलांच्या अंगावरील डागिणे अनेक वेळां चोरीस जातात, व डागिण्यांसाठीं मुलांच्या जिवास अपाय झाल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें दृष्टीस पडतात. असें असून त्यांच्या अंगावर डागिणे घालण्यांत सूख मानणें, हें स्त्रियांचें वेड नाही काय ? लहानपणीं शेकडो मुलें मरण पावतात, हें जर आईबापांस माहित आहे, तर त्यांच्या शरीरसंपत्तीची प्रथम काळजी घेणें ही महत्वाची गोष्ट, किंवा त्यांच्यासाठीं दुसरी संपत्ती साठविण्यासाठीं अगोदर उद्योग करणें, ही महत्वाची गोष्ट ? चांगले अन्नपाणी, स्वच्छ हवा व व्यायाम हीं तीन शरीरसंपत्तीचीं मुख्य साधनें आहेत. या साधनांची काळजीपूर्वक योजना न करतां, लोक आपणांस गरीब म्हणतील, या लज्जेस्तव डाग-डागिण्यांबद्दल खर्च करणें असमंजसपणाचें काम नाही काय ?

बापानें मुलांच्यामार्गे कांहीं व्यवसाय लावून दिला पाहिजे. हा उपयुक्त असून त्यापासून मुलांस कर्मणूकही वाटावी, असा असावा. खेड्यापाड्यांतून रिकामी जागा पुष्कळ असते. शहरांत तितकी नसते, तथापी, जी जागा असेल तेवढ्यांतच अथवा ज्यांस ऐपत आहे त्यांनीं जमीन घेऊन, मुलांकडून तींत निरनिराळ्या प्रकारचीं झाडे लाववावीं. बागेचा शोक असणें फार हितावह आहे; परंतू या संबंधाचा ओनामा बापानें हातांत कुदळ व खोरें घेऊन शिकविला पाहिजे; स्वतः कंबर बांधून त्यानें झाडांस पाणी घातलें पाहिजे; मी मोठा अशी त्यानें मिजास वाळगितां कामा नये; म्हणजे मुलेंही त्याचें अनुकरण करतील. निरनिराळ्या प्रकारचीं फुल-झाडे, भाजीपाला, वगैरे वनस्पतींची माहिती त्यांस सहज मिळेल. झाडांस वेळच्या वेळेस पाणी घालून त्यांचें जतन करणें, व तीं लहानाचीं मोठीं करणें, हें मुलांस एक प्रकारचें शिक्षण आहे. हें शिक्षण शेतीच्या शिक्षणाचा ओनामा आहे. ज्या मानानें बाप ह्या गोष्टींत लक्ष घालील, त्या मानानें मुलांस उपयोग व कर्मणूक होईल. आम्हीं फक्त उद्योगाची दिशा दाखविली आहे. सर्वांसच हा उद्योग करण्यास सवड सापडणार नाही; सर्वांसच रिकामी जागा मिळणें कठीण आहे, हें आम्हीं समजून आहों; तथापी, ज्यांस सवड सापडेल व ज्यांस साधन असेल, त्यांनीं ह्या कामीं आळस करूं नये. तात्पर्य हें कीं, मुलांकडून कांहीं तरी व्यायाम करविला पाहिजे; मग तो नमस्काराच्या रूपानें, कसरतीच्या रूपानें किंवा दुसऱ्या कोणत्या रूपानें असो.

भाग दुसरा.

मानसीक शिक्षण.

गृहशिक्षणाविषयी विचार करावयाचा म्हणजे, मुलांचे शारीरसंगोपन, त्यांचे मानसीक शिक्षण व त्यांचे वर्तन ह्यां-विषयी विचार करावयाचा. ह्या तीन गोष्टींपैकी पहिल्या गोष्टीच्या संबंधाने आईने, अथवा बापाने, अथवा उभयतांनी काय केले पाहिजे, ह्याविषयी मागील भागांत विचार झाला. आतां, मानसीक शिक्षणाच्या संबंधाने विचार करून नंतर स्वतंत्र भागांत सद्वर्तनाच्या संबंधाने विचार करूं.

मानसीक शिक्षणासंबंधाने विचार करतांना प्रथम ज्या गोष्टीविषयी विचार केला पाहिजे, ती गोष्ट ही की, आपल्या मुलास कोणत्या गोष्टी समजणे अत्यावश्यक आहेत. वेळ थोडा व सोंगे फार, अशी आपणांपैकी पुष्कळांची स्थिती आहे. मुलांचे शरीर सुदृढ राहावे, म्हणून ज्या गोष्टीविषयी विशेष काळजी घेतली पाहिजे व ज्यांप्रीत्यर्थ विशेष खर्च केला पाहिजे, त्या गोष्टीच्या संबंधाने कमी लक्ष द्यावयाचे व कमी पैसा खर्च करावयाचा; व अलंकार व डामडौल ह्यांविषयी जास्त काळजी करावयाची व त्यांप्रीत्यर्थ जास्त पैसा खर्च करावयाचा, हा जसा मुखपणा आहे, तसा खरे शिक्षण मिळण्याकरतां व तेणेकरून मन सुदृढ करण्याकरतां ज्या गोष्टी आवश्यक त्यांसंबंधाने कमी लक्ष, व ज्या गोष्टींचा

भपका दाखविण्यापलीकडे दुसरा विशेष उपयोग नाही, त्यांविषयी विशेष खबरदारी ठेवणे व त्यांप्रीत्यर्थ जास्त वेळ खर्च करणे, हाही कांहीं अंशीं मुखपणा आहे.

वेळ थोडा व सोंगे फार, अशी आपणांपैकीं पुष्कळांची स्थिती आहे, असें आम्हीं वर सांगितले आहे; तेव्हां अत्यावश्यक गोष्टी कोणत्या ह्याविषयीं चांगला विचार केला पाहिजे. चार लोक करतात, म्हणून आपण करतो, हे म्हणणे ज्याप्रमाणे धर्मसंबंधाच्या बाबतींत योग्य नाही, त्याप्रमाणे समाजांत अमूक तऱ्हेचें शिक्षण प्रचलित आहे, म्हणून मी तेंच शिक्षण देतो, हे म्हणणे योग्य नाही. शाळांतून जे विषय ज्या पद्धतीनें शिकविण्यांत येतात, त्यांसंबंधानें आपणास फारशी ढवळाढवळ करतां येत नाही; कारण, त्या बाबतींत आपले हातपाय बांधलेले असतात. परंतू गृहशिक्षणाची गोष्ट अशी नाही. घरीं आपली पूर्ण मुखत्यारी असते. आपली स्थिती लक्षांत आणतां आपल्या मुलास अमूक तऱ्हेचें शिक्षण दिलें असतां विशेष फायदा आहे, असें आपणांस दिसून येईल, तर तसें करण्यास आपणास स्वातंत्र्य असतें. ही गोष्ट जर खरी आहे, तर चार लोक करतात म्हणून मी करतो, हे म्हणणे उपयोगी नाही. चार लोक जें करतात तें उपयुक्त व फायदेशीर असेल, तर खुशाल करावें, परंतू तें जर परिणामीं फायदेशीर नसेल, तर तें कां करावें ? लोकांच्या कांहीं वेडगळ समजुतींमुळे आधींच आपण जखडून गेलों आहों, तर मग ज्या बाबतींत आपणास स्वातंत्र्य आहे त्या बाबतींत स्वतंत्र रितीनें विचार कां करूं नये ? आपणास भपका नको; पोकळ मानप्रतिष्ठा अथवा लब्ध प्रतिष्ठितपणा नको; लोकांवर कोरडी छाप

ठेवून बरें म्हणवून ध्यावयास नको;—खरा उपयोग पाहिजे, मग तो तत्काळ होवो किंवा अवधीनें होवो. जर आपणास डामडौल नको, तर जें शिक्षण बरेच अंशीं अलंकारीक आहे, त्याकडे धाव घेण्यापूर्वी चांगला विचार केला पाहिजे. अंगावर अलंकार असल्यानें ज्याप्रमाणें आपणास लोक श्रीमन्त समजतील, त्याचप्रमाणें अलंकारीक शिक्षण असलें म्हणजे, आपणास विद्वान समजतील व आपली प्रतिष्ठा वाढेल. ह्या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत, परंतू आपणास नुसतें श्रीमान अथवा विद्वान म्हणवून ध्यावयाचें, किंवा खऱ्या उपयोगाकडे, खऱ्या हिताकडे व खऱ्या कर्तव्याकडे पाहावयाचें ? ज्यांजवळ पुष्कळ धन आहे, ते खुशाल अलंकार घालोत व श्रीमान म्हणवून घेवोत. ज्यांस वेळेची आणि द्रव्याची अनुकूलता आहे, ते अलंकारीक शिक्षण संपादन करून खुशाल आपणांस विद्वान म्हणवून घेवोत, त्याविषयीं आमचें कांहीं म्हणणें नाहीं. असे हरीचे लाल थोडे आहेत. त्यांस जें योग्य दिसेल तें ते करोत. आम्हास जें सांगावयाचें आहे तें जनसमूहाविषयीं आहे. जनसमूहाविषयीं विचार करतां, मुलांनीं कोणत्या गोष्टी अवश्य शिकल्या पाहिजेत, ह्याविषयीं चांगला विचार करून त्याप्रमाणें आचरण करणें फार महत्वाचें आहे, परंतू हें फार थोड्यांस समजतें, असें दिसून येतें.

वर जे विचार सुचविले त्यांसंबंधानें कांहीं लोक असें म्हणतील कीं, मुलांनीं शिकण्यासारख्या अवश्य गोष्टी पुष्कळ आहेत; मग त्यांत निवड कशी करावी ? ही शंका कांहीं अंशीं बरोबर आहे; परंतू ह्या बाबतींत एकच नियम घालून देतां येत नाहीं. प्रत्येक मनुष्याची स्थिती भिन्न आहे. एकास ज्या गोष्टी फार महत्वाच्या वाटतील, त्या दुस-

व्यास कमी महत्वाच्या वाटतील. असें जरी आहे, तरी शिक्षण देण्याचा हेतू काय आहे, हे लक्षांत आणलें असतां वरील शंकेचें बरेंच निवारण होईल. ही संसारयात्रा सुखानें करतां येण्यास सहाय्य व्हावें, म्हणून शिक्षणाची आवश्यकता आहे. आपआपलें पोट भरणें एवढाच संसार नाही. ह्या पलीकडे आपलें कांहीं कर्तव्य आहे, म्हणून एवढा खटाटोप आहे. आपलें शरीर सुदृढ ठेवणें, मानसीक शक्तींचा विकास करून त्या वाढविण्याविषयीं यत्न करणें, सन्मार्गानें चरितार्थाचें साधन मिळवून आपलें व आपल्या कुटुंबाचें संगोपन करणें, शेजारी व शहरवासी ह्या नात्यांनें आपलीं जीं कर्तव्यें तीं करणें, स्वऱ्या सुखाचीं जीं साधनें उपलब्ध आहेत, त्यांचा उपयोग करणें व त्यांत भर घालणें, व वेळांत वेळ करून देशसेवा व परमेश्वराचें चिंतन करणें, हीं जीं महायात्रा तीं करण्यास ज्या शिक्षणाचा विशेष उपयोग तें शिक्षण जरूर आहे. अशा प्रकारचें शिक्षण शाळांतून देण्यांत येत नाही व देतां येण्यासारखें नाही; म्हणून तें घरींच दिलें पाहिजे.

वर जो विचार सांगितला तो सामान्य विचार झाला. आपणास ह्या भागांत मानसीक शिक्षणाविषयीं मुख्यत्वे सविस्तर विचार कर्तव्य आहे. मानसीक शक्ती वाढवून मन सुदृढ कसें होईल, ह्याविषयीं विवेचन करावयाचें आहे. खाणें, पिणें, व्यायाम वगैरे गोष्टींनीं शक्ती वाढून शरीर सुदृढ होतें, त्याप्रमाणें मानसीक शक्ती ज्ञानानें वाढत जाऊन मन सुदृढ होतें. कोणताही मनुष्य जरी आपण घेतला, तरी त्याच्या मनांत एक प्रकारचा सजीव अंकुर असतो. ह्या अंकुरापासून स्वऱ्या

ज्ञानाची वृद्धी होते, ही गोष्ट बापानें पक्की लक्षांत ठेविली पाहिजे. ह्या अंकुरास इजा न करतां त्याचें पोषण करणें, हें महत्वाचें कर्तव्य असून तें विशेष नाजूक आहे. ह्या अंकुराच्या पोषणाविषयी काळजी न घेतां वरवर शतशः उपाय केले, तरी तादृश उपयोग होणार नाहीं. आपणासभोवतीं जे शतशः पदार्थ पसरलेले आहेत त्यांचें प्रेक्षण, अनुभव, मनन वगैरे गोष्टी हीं ज्ञानाचीं मुळचीं खरीं साधनें होत. पुस्तकांच्या द्वारे ज्ञान प्राप्त होते; परंतू तें अप्रत्यक्ष रितीनें होतें. पुस्तकांपासून मदत होते; परंतू मुळांत कांहीं असेल, तर त्यांपासून उपयोग होतो. तेव्हां प्रेक्षण, मनन, अनुभव वगैरे गोष्टींच्या सहाय्यानें प्राप्त होणारें ज्ञान व पुस्तकांपासून मिळणारें ज्ञान ह्यांमध्ये अंतर आहे, व तें महत्वाचें आहे. प्रत्यक्ष व परोक्ष, अथवा मुख्य व सहाय्यकारी, ह्यांमध्ये जें अंतर तें अंतर वर सांगितलेल्या दोन प्रकारच्या ज्ञानांत आहे. दुसऱ्या प्रकारच्या ज्ञानापेक्षां पहिल्या प्रकारच्या ज्ञानाची विशेष मातब्बरी आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणें शिक्षण देण्यास बापानें प्रारंभ करावा. ह्यावरून पुस्तकी-ज्ञानाची कांहींच मातब्बरी नाहीं, असें मात्र त्यानें समजूं नये.

मुलगा जन्मल्याबरोबर त्याची प्रेक्षणाक्रिया सुरू होते, व ह्या क्रियेचा संस्कार मनावर होऊन मनांतील सजीव अंकुराचें हळू हळू पोषण होऊन तो वाढत जातो. पुस्तकी ज्ञानानें जें पोषक द्रव्य मिळतें तें मागाहून. मूल जन्मल्याबरोबर त्याची प्रेक्षणाक्रिया सुरू होते, असें आम्हां सांगितलें; तेव्हां पदार्थांचें चांगल्या रितीनें प्रेक्षण करविणें हा मानसीक शिक्षणाचा ओनामा आहे. मनांतील अंकूर वाढत जाऊन त्याचा भव्य वृक्ष बनविण्यास पहिलें व महत्वाचें पोषक

द्रव्य प्रेक्षण आहे, हे ध्यानांत धरून, व पदार्थांचे अवलोकन करविणे हा अध्ययनाचा योग्य प्रारंभ आहे, असे समजून व्यवस्था करणे जरूर आहे.

मुलांकडून निरनिराळ्या पदार्थांचे प्रेक्षण करविणे हे पहिले काम आहे, असे वर सांगण्यांत आले. परंतू सृष्टीतील पदार्थ तर असंख्य आहेत; तेव्हां कोणकोणत्या पदार्थांचे अवलोकन करावयाचे व ते कसे करावयाचे, हा प्रश्न उत्पन्न होतो. घरांतील पदार्थ प्रथम दृष्टीस पडतात व ते वारंवार दृष्टीस पडतात; नंतर बाहेरचे. घरांतील पदार्थांबद्दल विशेष सांगण्यास नको. तथापी, ऐपतीप्रमाणे प्रत्येकाने आपले घर पदार्थसंग्रहालय बनविणे इष्ट आहे. सर्वास असे करतां येणे शक्य नाही हे खरे आहे; तथापी, इच्छा आहे, तर काहींच करतां येणार नाही असे नाही. यदा कदाचित् जागेच्या, पैशाच्या, किंवा दुसऱ्या अडचणींमुळे काहींच करतां आले नाही, तर बाह्यसृष्टी अफाट आहे. थोड्या श्रमाने निरनिराळ्या वनस्पती, प्राणी, खनीज द्रव्ये, रसायनक्रियेने बनलेले पदार्थ, इमारती व चित्रकलेच्या सहाय्याने तयार केलेले पदार्थ, ह्यांचे प्रेक्षण हळू हळू जितके करवितां येण्यासारखे असेल तितके करावे. प्रेक्षणीय पदार्थ पुष्कळ आहेत, तेव्हां त्यांचे वर्गीकरण करणे अवश्य आहे. म्हणजे, कोणकोणत्या पदार्थांत कोणते सादृश्य दृष्टीस पडते, व कोणत्या पदार्थांत कोणती विसदृशता दृष्टीस पडते, हे मुलांच्या लक्षांत आणून दिले पाहिजे. सादृश्यावरून वर्गीकरण करण्याची सवय लागत चालली असतां विचार करण्याची सवय लागते; व 'असे कां' असा प्रश्न त्यांच्या डोळ्यांपुढे असतो. सहजगत्या चटदिशीं जें कारण मुलांच्या दृष्टीपुढे असते, तेंच खरे कारण आहे,

असें त्यांस वाटावयास लागते. असें न वाटूं देण्याविषयी वेळेवर जपलें पाहिजे. असें न केलें, तर मुलांस वरवर विचार करण्याची सवय लागते व परिणामी ती नुकसानीस कारण होते. ह्यासाठीं पदार्थांचें वर्गीकरण करवितांना त्यांचें निरीक्षण जितक्या सूक्ष्म रितीनें करवेल तितकें करविलें पाहिजे, व एकदम ते निर्णय करणार नाहींत, अशी खबरदारी घेतली पाहिजे. पदार्थ पाहिल्याबरोबर एकदम ठसा मनावर होतो; व तोच पुढें कायम राहतो. निर्णय करविण्यापूर्वी दुसरी बाजू मुलांपुढें ठेवण्याची तजवीज न केली, तर दोन्ही बाजूंविषयी विचार करण्याची जी सवय असणें फार महत्वाची आहे, ती न लागतां उतावीळपणानें उत्तर देण्याची सवय लागेल.

नवीन व चमत्कारीक पदार्थ पाहून कल्पनाशक्ती जागृत होते. विवेकशक्तीची व तिची सांगड असली, तर तिजपासून फारच उपयोग होतो; परंतू ती स्वतंत्र राहूं दिल्यानें भरारी मारते व अनावर होते, व त्यामुळें नुकसानीस कारण होतें. लहान मुलांचीं मनें फार कोवळीं असतात. चमत्कारीक पदार्थ पाहून त्यांच्या मनावर ठसा तेव्हांच उठतो. अशा वेळीं भलताच ठसा मनावर वठणार नाहीं, अशाविषयी खबरदारी ठेविली पाहिजे. मुलांची कल्पनाशक्ती जागृत असली पाहिजे; परंतू तीस फाजील भरारी मारूं देतां कामा नये. फाजील भरारी मारूं दिली की, ती विकृत व्हावयास लागते. ती विकृत न होण्यास उपाय म्हटला म्हणजे भव्य, सुंदर, व उत्तम पदार्थ मुलांच्या नजरेस पडतील, व गूण ग्रहण करण्याची त्यांस सवय लागेल, अशी व्यवस्था केली पाहिजे. पदार्थांतील दोष मुलांनीं दाखवूं नयेत असें नाहीं; परंतू

गुण ग्रहण न करतां दोषांवर नजर देण्याचा हा काळ नाही; तो काळ पुढे आहे. ज्यावेळेस त्यांची विचारशक्ती कांहीं प्रगल्भ होईल व त्यांस कांहीं अनुभव येईल, त्यावेळेस गुण-दोषांचे विवेचन त्यांकडून करविणे योग्य आहे.

प्रेक्षण करविणे तें सुंदर, भव्य व उत्तम पदार्थांचे करविलें पाहिजे, व तें सूक्ष्म रितीनें केले पाहिजे, व भलते ग्रह होऊं देऊं नयेत हे वर सांगितले; परंतू दुसरी एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ती ही की, पदार्थ पाहून मुलांच्या मनांत कल्पना येऊं लागतात. अनेक पदार्थ अथवा अनेक विषय ह्यांविषयीं अर्धवट व अस्पष्ट कल्पना असण्यापेक्षां एकाच गोष्टीविषयीं कां होईना, परंतू तिजविषयीं पूर्ण व स्पष्ट कल्पना पाहिजे. एका विषयाच्या संबंधानें पुष्कळ, परंतू अपुरी माहिती असण्यापासून तादृश उपयोग नाही; स्मरणशक्तीवर ओझे मात्र विनाकारण असतें. ह्यापेक्षां एका विषयाच्या संबंधानें एक गोष्ट, परंतू ती पूर्ण व स्पष्ट समजली तरी चालेल. जास्ती गोष्टी समजल्या, तर चांगलेच आहे; परंतू त्या पूर्ण समजल्या, तर विशेष उपयोग आहे. ज्यक्ती असंख्य आहेत; वर्ग थोडे आहेत. ह्यासाठीं वर्गीकरण केले असतां स्मरणशक्तीस फार सहाय्य होतें. त्यांत क्रम व पद्धतशीरपणा असेल, तर विशेष उपयोग होतो.

कित्येक गोष्टी घोकून घोकून लक्षांत राहतात; किंवा जी गोष्ट मुलांनीं लक्षांत ठेवावी अशी आपली इच्छा असते, ती गोष्ट लक्षांत ठेवण्याविषयीं त्यांची इच्छा वारंवार जागृत केल्यामुळे त्या लक्षांत राहतात. मुलांना घोकण्याचा श्राव्यः कंटाळा वाटतो. तेव्हां गोष्ट लक्षांत ठेवण्याविषयीं त्यांच्या मनांत इच्छा नेहमीं जागृत ठेवणे बरें; परंतू अशी इच्छा

जागृत ठेवण्यास त्यांच्या मनांत त्या गोष्टीच्या संबंधानें आनंद वाटला पाहिजे. शब्द पाठ करणें व कार्यकारणभाव व संबंध लक्षांत ठेवणें, ह्या दोन्ही गोष्टींची जरूरी असते; परंतू पहिली गोष्ट त्रासदायक वाटून फार कष्टसाध्य वाटूं लागली, तर बेतावातानें चालू ठेवावी. पण कार्यकारणभाव व संबंध समजण्याच्या बाबतींत हयगय होऊं देऊं नये. थोर पुरुषांची वचनें, कवींच्या उक्ती वगैरे गोष्टी अवश्य लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत. त्यांपासून मनाला आनंद होऊन व्यवहारांत उपयोगही फार होतो. शब्दाची गोष्ट निराळी आहे, परंतू इतर गोष्टी उगीच पाठ करवून घेण्याच्या भरीस पडूं नये. त्या मुलांना आपल्या भाषेनें सांगतां आल्या म्हणजे झालें. आपणास शब्दज्ञान तर पाहिजेच; परंतू विचारज्ञान विशेष पाहिजे. शाळेंतून आल्यावर, अथवा दमून भागून स्वस्थ बसल्यावर, अथवा जेवल्यावर लागलींच मुलांना पाठांतर करण्यास सांगणें वेडेपणा आहे. कारण, अशा वेळीं त्यांचें मन क्षुब्ध असते. आपल्या मुलाची स्मरणशक्ती चांगली असावी, अशी बापाची इच्छा असेल, तर खाणें, पिणें, झोप वगैरे गोष्टींच्या संबंधानें त्यानें नियमितपणा ठेवला पाहिजे. स्मरणशक्ती व मेंदू ह्यांचा निकट संबंध आहे. मेंदूला अपाय झाला, म्हणजे स्मरणशक्तीला धक्का बसतो. फार झोप घेण्यानें सुस्ती उत्पन्न होते; थोडी घेण्यानें मेंदू तापतो; म्हणून दोन्ही गोष्टी वर्ज्य. स्मरण ठेवण्यास एकाग्रता पाहिजे; गडबड उपयोगाची नाही. गडबडीनें सर्वच गडबड होते. तेव्हां शांत वेळीं उ निवांत स्थळीं पाठांतर करविणें श्रेयस्कर. एक दिवशीं पुष्कळ, दुसरे दिवशीं काहीं नाही, असें उपयोगाचें नाही. रोज थोडे थोडे, परंतू नियमित रितीनें पाठ करवीत

गेलें, तर पुष्कळ कार्यं होतें. वेळ थोडा व शिकण्यासारख्या गोष्टी पुष्कळ, तेव्हां निवड केली पाहिजे. वायफळ गोष्टी पाठ करविणें मुखपणा. आमच्या पाहण्यांत एक गृहस्थ आला. त्यास एक मुलगा होता. मुलगा अकरा वर्षांचा होताच बापानें त्यास कौमुदी शिकविण्यास आरंभ केला. मुलगा कधीं बरोबर म्हणून दाखवी, कधीं चुके. परंतू चुकला कीं मार खाई. तो इतका कीं, शेजाऱ्यास कीव येत असे. हा क्रम तीन चार वर्षे चालला होता. आतां कौमुदीसारखा कठीण ग्रंथ लहान मुलांच्या हातीं देण्यांत अर्थ काय ? तो नुसता एकसारखा पाठ म्हणवून घेण्यांत ज्यांस पुरुषार्थ वाटत असेल, त्यांस खुशाल वाटो. आम्हास त्यांत कांहींच अर्थ वाटत नाहीं. ही मेहनत व्यर्थ आहे. अशा प्रकारें मुलांकडून विनाकारण मेहनत करविणारे पुष्कळ बाप आहेत. कांहीं अज्ञानानें, कांहीं पोकळ अभिमानास्तव व कांहीं धर्मसंबंधी समजुतीमुळे अशी मेहनत करवून घेतात. ह्यासाठीं मुलांवर निष्कारण ओझे लादणें व त्यांच्यानें तें सहन झालें नाहीं, म्हणजे त्यांस घोपटीत सुटणें अविचार आहे. अर्थाशिवाय पाठांतर करविणें हें तर निवळ वेड आहे. समजून उमजून मुलांस भारवाहक कां करावें, हें समजत नाहीं. एकादी गोष्ट त्यानें अवश्य लक्षांत ठेवावी, अशी आपली समजूत आहे, तर आपण प्रथम त्यास ती समजून सांगावी व मग पाठ करवून घ्यावी.

बापानें एक महत्वाची गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेविली पाहिजे; ती ही कीं, ज्या गोष्टी ग्रहण करण्याविषयीं मुलांची शक्ती नाहीं, त्या त्याला सांगूं नयेत. मुलांची धारणाशक्ती किती आहे, याविषयीं विचार करून ज्या गोष्टी त्यांस सांगणें अवश्य, त्या बापानें सांगाव्या. ही गोष्ट लक्षांत न ठेवल्यामुळे पुष्कळ

मुलांचें अहीत झालें आहे. शरिरावर जास्ती ओझे घातल्यानें अहीत होतें. लहानपणीं मुलें तरतरीत दिसतात, म्हणून बापास हवरेपणा सुटून, तो मुलाकडून पुष्कळ पाठांतर करवून घेतो; मुलगा जो जो पाठ म्हणून दाखवितो, तो तो बाप त्याच्या मनावर अधिकाधिक ओझे लादतो. त्याचें पांचवें वर्ष पुरें होत आहे तोंच घोकंपट्टी सुरू होते. त्यानें कांहीं इंग्रजी शब्द व कांहीं कविता म्हणून दाखविल्या, म्हणजे बापास मोठी प्रतिष्ठा वाटून त्याकडून पोपटासारखी आणखी घोकंपट्टी करविण्याची त्यास हौस वाटते. ज्याप्रमाणें मुलांचें शरीर लहानपणीं कोवळें असतें, त्याप्रमाणें त्यांचें मनही कोवळें असतें. ज्याप्रमाणें शरिराची वाढ होऊन तें दृढ होण्याला कांहीं दिवस लागतात, त्याचप्रमाणें मनाची स्थिती होय. लहानपणीं मुलांच्या मनास जितका कमी त्रास देवेल तितका द्यावा. ज्यांना ऐपत आहे, त्यांनीं त्यांकडून नुसतीं नांवे पाठ करविण्यापेक्षां त्यांच्या डोळ्यांपुढें पदार्थ ठेवीत जावे. अगोदर प्रेक्षण व नंतर पाठांतर, अशी व्यवस्था जितकी होईल तितकी असावी. लहानपणीं मुलें जितकी खेळतील, उड्या मारतील, पदार्थ अवलोकन करतील, तितकें चांगलें. हा काळ व्यर्थ गेला, असें बापानें मानूं नये. दुसरीं मुलें षष्ठी ओढीस पेटून पुष्कळ पाठांतर करतात, म्हणून आपल्या मुलांस तसें करूं देऊं नये. यावरून मुलांकडून पुरतकें वाचवूं नयेत, अथवा त्यांच्यांकडून पाठांतर बिलकूल करवूं नये, असें नाहीं. वाचन व पाठांतर हीं सुरू असावीं, परंतू तीं बेतावातानें असावीं. ज्या ज्या गोष्टी त्यांच्या पाहण्यांत वारंवार येतात, त्या त्या त्यांच्या वाचण्यांत याव्या; ज्या त्यांनीं अक्षरीं लक्षांत ठेवावयाच्या, त्या प्रत्यक्ष दाखविण्यासारख्या

असल्यास त्या त्यांस दाखवाव्या; तसें होण्यासारखें नसल्यास त्या त्यांकडून ऐकवाव्या व नंतर पाठ करवून घ्याव्या. प्रत्यक्ष पदार्थ दाखविण्याचें सामर्थ्य नसेल, तर त्यांस त्यांची चित्रे दाखवावीं. निरनिराळे पक्षी, श्वापदे, किडे, हत्यारे, आउते, यांचें प्रेक्षण चित्रांच्या द्वारे करवावे.

सर्व मनुष्यांची स्थिती सारखी नसते; त्यांचे उद्योग, त्यांचे धंदे व त्यांचें सामर्थ्य, हीं भिन्न भिन्न असतात. म्हणून गृह-शिक्षणाच्या संबधानें एकच नियम सर्वास सारखा लागू करता येणार नाही; तथापी, उद्योगधंद्यासाठीं, व्यायामासाठीं, सार्व-जनिककामासाठीं अथवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या जरूरीच्या कामासाठीं बापाचा जो वेळ बाहेर जाईल, त्याशिवाय इतर वेळीं त्यानें घरीं राहून, आपल्या उद्योगाचा व जेमस्तपणाचा कित्ता आपल्या मुलांस घालून देणें; उधळपणा, चैन, वगैरे गोष्टींविषयीं त्यांच्या मनांत बीजारोपण व होऊं देणें; नोकर चाकर अथवा दुसरीं माणसें यांस त्यांच्या आळसाबद्दल अथवा लबाड्यांबद्दल आपण रागे भरतो, व त्यांच्या उद्योगाबद्दल व दक्षतेबद्दल त्यांची स्तुती करतो, हें मुलांकडून ऐकविणें; आळशी व दुराचारी लोकांचा आपणास कंटाळा आहे, हें त्यांच्या नजरेस आणणें; आपले मनांत किडा, मुंगी, बैल, घोडे, गाढव वगैरे प्राण्यांविषयीं ह्या असते, हें त्यांच्या प्रत्ययास आणणें; आपण जें वाचतो त्याचा आपण कांहीं तरी चांगला उपयोग करतो, हें त्यांच्या नजरेस आणणें; पुस्तकसंबंधीं थोडेंबहुत शिक्षण देणें; लवकर निजून लवकर उठण्याची त्यांस सवय लावणें; मुलगा शाळेंत जात असेल, तर तो काय शिकतो, काय नाही, बर्गांत त्याचा नंबर कितवा आहे, याविषयीं आठ चार दिवसांनीं

तरी विचारपूस करणें; कधीं कधीं त्यास आपले बरोबर बाजां-
 रांत घेऊन जाऊन आपण जिनसापानसा कशा खरेदी करतो;
 हें त्यास दाखविणें; कधीं कधीं त्यास व्यवहारसंबंधी उप-
 युक्त माहिती सांगणें; या व अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या
 गोष्टी बापास करतां येण्यासारख्या आहेत. या करण्यास
 ज्यांस खरोखर सबड नाही, असे थोडे दृष्टीस पडतात. वेळे-
 च्या संबधानें पुष्कळांची उगीच ओरड असते. गप्पा
 मारण्यांत, उशिरां उठण्यांत, निरर्थक पुस्तकें वाचण्यांत,
 स्वतःच्या कर्मणुकींत, व अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कामांत
 जो वेळ जातो त्याची गणती केली असतां, वेळेची सबब
 पोकळ आहे, असें कळून येईल. यदाकदाचित् वेळ न
 सापडला, तर बापानें या गोष्टी दुसऱ्या योग्य मनुष्यास
 करावयास सांगून त्यानें देखरेख ठेवावी. आपण आपल्या
 मुलास एकादां शाळेंत घातलें, महिन्याच्या महिन्यास त्याची
 फी भरीत गेलें व त्यास पुस्तकें घेऊन दिलीं, म्हणजे
 आपण आपलें कर्तव्य बजाविलें, असें मुलाच्या बापानें
 अथवा पालकानें समजूं नये. मुलांस रोज सकाळपासून
 संध्याकाळपर्यंत फक्त मुलांचा सहवास असेल, तर त्यांचे
 आचारविचार पोरकट असणार आहेत. त्यांचे विचार प्रौढ
 होण्यास बराच काळ लोटला पाहिजे. शाळेंत पांच सहा
 तास शिक्षण व घरीं दोन तास शिक्षण हें सारखें "आहे.
 कारण, शाळेंत एका व्यक्तीस तीस चाळीस मुलांकडे
 लक्ष द्यावें लागतें; घरीं एका व्यक्तीकडे, पराकाष्ठा दोन
 चार मुलांकडे लक्ष द्यावयाचें असतें. शाळेंत प्रति-
 बंधांत राहून शिकणें, व घरीं थोडक्या मनानें
 शिकणें, यांत फरक आहे. शाळेंत विवक्षित

विषय विविक्षित रितीने विविक्षित काळपर्यंत शिकवावयाचे असतात; घरच्या शिक्षणाची अशी गोष्ट नाही. पहिल्या प्रकारच्या शिक्षणापासून एक फायदा आहे; दुसऱ्या प्रकारच्या शिक्षणापासून दुसरा फायदा आहे. ह्यासाठी प्रस्तुतच्या स्थितीचा विचार करतां, गृहशिक्षण हे शाळेंतील शिक्षणास सहाय्यभूत होईल, अशी व्यवस्था बापाने अथवा पालकाने ठेवणे अगत्याचे आहे. आपल्या मुलांस शिक्षण देण्याचे सामर्थ्य आयांच्या अंगां असणे जरूर आहे. आपल्या मुलांस शिकविणे हे त्यांचे मोठे कर्तव्य आहे. परंतु सध्यांच्या स्थितीचा विचार करतां पुष्कळ आयांस हे कर्तव्य बजावितां येत नाही; म्हणून आयांस हे काम करतां येईपर्यंत बापाने ते आपलेकडे घेतले पाहिजे.

बापाने मुलांस शिक्षण द्यावे, असे आम्हीं सांगितले; परंतु हे शिक्षण काय द्यावे, असा प्रश्न उत्पन्न होतो. मुलांच्या शिक्षणासंबंधाने पुस्तकांची मातब्बरी मुख्य नसून दुसऱ्या प्रतीची आहे, हे मागे सांगितलेच आहे; परंतु ही गोष्ट फार थोड्यांच्या लक्षांत असते. घरांतील व बाहेरील पदार्थांविषयी त्यांस माहिती करून दिल्यावर त्यांच्या हातीं पुस्तक द्यावे हे उत्तम. असे करण्यास बापास थोडे श्रम व्यावे लागतील; परंतु ह्या बाबतींत चालढकल उपयोगाची नाही. मूर्तिमंत पदार्थांवरून अदृश्याविषयी कल्पना होणे, हा साधारण क्रम आहे. पुस्तक अगोदर हातीं दिले असतां त्यांतील गोष्टी ग्रहण करणे एवढेच मुलांचे काम असते; स्वतःची कल्पना चालविण्यास सवड कमी असते. मुलाने स्वतःची कल्पना चालविली पाहिजे, व होतां होईल तितके तो स्वतःचा शिक्षक बनला पाहिजे. जेथे मुलास समजणार नाही अथवा

तो चुकेल, तेथें मात्र बापानें मदत करावयाची. नवशिक्या पोहणाराच्या संबंधानें जें वर्तन असावयाचें, तेंच मुलांच्या शिक्षणसंबंधानें असलें पाहिजे. नवीन पोहणारा कर्वी कधीं गटांगळ्या खाईल; पण त्याबद्दल खेद मानण्याचें कारण नाहीं. तात्पर्य, मुलगा आपण होऊन आपला मार्ग पुढें काढील, अशाविषयीं बापानें जपलें पाहिजे.

वर जे विचार सुचविले त्यांवरून पुस्तकी ज्ञानाची आम्ही कांहींच मातब्बरी समजत नाहीं, असा कदाचित् कित्येकांचा समज होईल. तसा समज होऊं देऊं नये. लहानपणीं पुस्तकी विद्येवर भर कमी ठेवून मुलगा जसजसा मोठा होईल, तस-तशीं त्याच्या हातीं पुस्तकें द्यावीं; पुस्तकी विद्येवर सगळी भर असणें, हें ज्याप्रमाणें साधारण लोकांस हितकर नाहीं, त्याप्रमाणें ह्या विद्येविषयीं हेळसांड करणें हेंही श्रेयस्कर नाहीं, असें सांगण्याचा आमचा हेतू आहे. साधारण प्रतीच्या लोकांस व्यवहारज्ञान पाहिजे व पुस्तकी विद्याही पाहिजे. पुस्तकी विद्येवाचून मनुष्याची स्थिती कांहीं अंशीं लहान मुलासारखी असते; तो व्यवहारांत अनेक वेळां फसतो; साधारण गोष्टींसाठीं त्यास दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहवें लागतें; माहिती करून घेण्याचें साधन नसल्यामुळें लोक सांगतील तेवढ्यावरच त्यास निर्वाह करावा लागतो; व ज्यास हें शिक्षण मिळालें आहे, त्यापेक्षां त्याची योग्यता कमी असते. पुस्तकी विद्येचा बराच उपयोग असतो असें सांगितलें; परंतू वाटेल तें पुस्तक मुलांच्या हातीं देणें चांगलें नाहीं. सगळींच पुस्तकें चांगलीं असतात असें नाहीं. कांहीं उपयोगी व कांहीं निरूपयोगी हा प्रकार असावयाचाच. कित्येक पुस्तकें बैराग्यपर, कित्येक शृंगारपर, कित्येक कल्पनातरंगांनीं भर-

लेली, कांहीत कांहीं गुणांची स्तुती व दुसऱ्यांत त्यांच्या गुणांची निंदा, अशी असतात; कांहींची भाषा सम्य, कांहींची ग्रास्य व पोरकट, असा प्रकार दृष्टीस पडतो. तेव्हां मुलांच्या हातीं पुस्तक देण्यापूर्वी तें कसे आहे, याबद्दल बापानें चांगला विचार करून घ्या तें त्यांच्या हातीं द्यावें. असें न केलें आणी त्यांच्या समजुती चमत्कारीक झाल्या, तर त्याबद्दल त्यांस दोष देऊन उपयोगी नाही. पुस्तकांतून ज्या गोष्टी मुलें वाचतात त्यांचा त्यांच्या मनावर बराच ठसा राहतो. यांत पुढें वारंवार बदल होतो, परंतु पुष्कळ वेळां पुस्तकांतील गोष्टी त्यांच्या मनांत विजून राहतात. यासाठीं बापानें पुस्तकांची निवड चांगली करावी.

सर्व पुस्तकांविषयीं एक नियम सांगतां येणार नाही. ज्या पुस्तकांचा मनरंजनापलीकडे दुसरा कांहींच उपयोग नाही, अशीं पुस्तके मुलांस प्रथम देऊं नयेत. आगाहून म्हणजे ज्यावेळेस त्यांस स्वतः बरें वाईट कळूं लागतें, त्यावेळेस त्यांनीं तीं वाचलीं असतां चालेल. परंतु लहानपणीं तीं नसतील तर बरें. वेळ जात नसेल, तेव्हां मनरंजनाचीं पुस्तके वाचावयाचीं; एरवीं नाही. जन्मास येऊन ज्यांस कांहीं कर्तव्य आहे, त्यांकरतां तीं विशेषतः नाहीत; आळशांकरितां आहेत. वेळ कसा घालवावा, त्याबद्दल उपयोगी मनुष्यास पंचाईत पडत नाही. कादंबऱ्या वाचल्यानें लहान मुलांचें जितकें हीत आहे, त्यापेक्षां त्यांचें अहित फार आहे. कारण, ज्या मनोविकारांस लहानपणीं उत्तेजन मिळूं नये, त्यांस उत्तेजन मिळतें. कादंबऱ्यांत कल्पनातरंग असल्यामुळे बहुतेक गोष्टी उज्वळीत म्हणजे अतिशयोक्तीनें वर्णिलेल्या असतात; तशा प्रत्यक्ष व्यवहारांत नसतात. यामुळे मुलांस उज्वळीत

गोष्टीविषयी गोडी लागून, जगांतील प्रत्यक्ष गोष्टी निरस वाटतात. निवळ काल्पनीक गोष्टीविषयी अभिरुची कमी होऊन, व्यवहारांतील प्रत्यक्ष गोष्टीविषयी मुलांस प्रथम जास्त गोडी असते, इष्ट आहे. लहानपणी कादंबऱ्या वाचण्याचा छंद असला म्हणजे, इतर विशेष उपयुक्त पुस्तकांचे वाचण्याकडे मनाची प्रवृत्ती कमी असते. उपयुक्त पुस्तकांचे वाचण्याने मनास जें शिक्षण मिळावयाचें तें त्यांस कमी मिळतें. मनरंजन करणें एवढाच पुस्तकांचे वाचण्याचा हेतू नाही. कादंबऱ्या वाचून विचार उदात्त व्हावयाचे; परंतु ह्या हेतूने वाचणारे थोडे. लहानपणी तर ही गोष्ट साध्य नसते. ह्यावरून कोणत्याच प्रकारच्या कादंबऱ्या किंवा मनरंजनाची पुस्तकांचे मुलांनी वाचू नये, असें नाही. ऐतिहासिक कादंबऱ्या, अथवा ज्यांत लोकाचारांच्या संबंधाने अगळेले दोष दाखविले आहेत अशा कादंबऱ्या, किंवा बाळमित्र, इसापनीती, हितोपदेश ह्यांसारखी बोधपर गोष्टींची पुस्तकांचे वाचणें योग्य आहे. भाकड कथांची अथवा बाष्कळ गोष्टींची पुस्तकांचे नकोत.

दिवसेंदिवस नवीन नवीन पुस्तकांचे दृष्टीस पडत आहेत. त्यांपैकी कोणती वाचावी, व कोणती टाकावी, असा प्रश्न उत्पन्न होतो. सगळींच पुस्तकांचे वाचण्यांत अर्थ नाही, अथवा ती वाचण्यास वेळही नाही. जी पुस्तकांचे हल्ली दृष्टीस पडतात, त्यांविषयी विचार करतां त्यांपैकी कांहीं पुस्तकांचे छापखान्यांतून निवळ ओढून काढलेली आहेत, असें दृष्टीस पडते; कांहीं इकडले, कांहीं तिकडले, असें मिळून सरासरी गोधडी बनवून जगापुढे ठेविलेली आहे, अशी कांहींची स्थिती दृष्टीस पडते. चांगले वस्त्र न मिळाले, तर गोधडीवर निर्वाह करावयाचा, हें

सांगावयास नको. ज्या ग्रंथांत ग्रंथकाराचे स्वतःचे कांहीं विचार दृष्टीस पडतात व जे घेण्यासारखे आहेत, अशाबद्दल बापाने खात्री करून घेतली आहे, ते ग्रंथ मुलांच्या हाती देणे विशेष श्रेयस्कर आहे. उत्तम ग्रंथ वाचण्याची गोडी लागली, म्हणजे ते होऊन भिकार ग्रंथ हाती धरणार नाहीत. ज्या पुरुषांनी मानवी प्राण्यांच्या विचारांस वळण लाविले आहे अथवा ज्यांच्या विचारांमुळे लोकस्थितीत घडामोडी झाल्या आहेत, त्यांचे ग्रंथ प्रथम वाचले पाहिजेत. जनापवादाची पर्वा न करतां लोकांचे दोष दाखवून ज्यांनी त्यांस सन्मार्गास लावले आहे, त्यांचे ग्रंथ मुलांकडून वाचविणे योग्य आहे. ह्यावरून लहान किरकोळ पुस्तके मुलांकडून कधीच वाचवून घेऊं नये, असें नाही. असल्या ग्रंथांची जरूरी आहे. ह्यांच्या सहाय्याशिवाय चालणार नाही. ह्या पायऱ्या आहेत. पायऱ्या वलांडून गेल्याशिवाय उंच स्थळीं जातां येणार नाही; परंतू पायऱ्यांवर थांबावयाचें नाही; वर जावयाचें आहे, व वर गेल्यावर मोक्ष आहे, हे नेहमीं लक्षांत ठेविले पाहिजे.

मुलांनीं पुस्तके वाचलीं पाहिजेत, व तीं पुस्तके चांगलीं असलीं पाहिजेत, असें सांगितलें; परंतू तीं नुसतीं भरकटीत नेण्यांत अर्थ नाही. तीं वाचतांना मुलें विचार करीत आहेत किंवा नाही, हे पाहिले पाहिजे. असें न केले, तर कांहींच उपयोग होणार नाही. कित्येक लोक भाराभर पुस्तके वाचून टाकतात व फुशारकी मिरवितात. खरी प्रतिष्ठा पुष्कळ पुस्तके वाचून टाकण्यांत नाही; थोडीं पुस्तके मनन करून वाचण्यांत आहे. पुस्तके वाचतांना महत्वाच्या गोष्टी मुलांनीं लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत; त्या विसरूं नये, म्हणून टिपण करणे चांगले. साधारण माहिती मिळविण्याकरतां किरकोळ

पुस्तकें वाचण्यास हरकत नाही. परंतू, ज्याप्रमाणें कुतरा अनेक ठिकाणी हुंगतो, पण त्याला लभ्यांश फार थोड्या ठिकाणी सापडतो, त्याप्रमाणें पुस्तकें नुसती हुंगून उपयोगी नाही; त्यांपासून कांहीं लभ्यांश प्राप्त झाला पाहिजे.

पुस्तकांत मासीक पुस्तकांचा समावेश केला आहे, हें येथें सांगण्याचें कारण नाही. आतां, एका गोष्टीविषयी विचार करणें राहिलें. ती वर्तमानपत्रांच्या संबधानें होय. ज्याप्रमाणें कादंबऱ्यांच्या बाबतींत मतभेद आहे, त्याप्रमाणें वर्तमानपत्रें वाचण्याच्या बाबतींतही मतभेद आहे. कित्येकांचें असें मत आहे कीं, मुलांनीं वर्तमानपत्रें मुळींच वाचूं नये. कारण, “ त्यांत चालू राज्यव्यवहारसंबंधानें चर्चा केलेली असते; ह्या व्यवहारसंबंधानें कायमचीं मते बनलेलीं नसतात; मुलांचीं मनें तर परिपक्व नसतात; तेव्हां भलत्याच मतांचा ते स्वीकार करतील, अशी भीती असते. शिवाय, आमचीं वर्तमानपत्रें बाष्कळपणाच्या मजकुरानें किंवा शिळ्या बातम्यांनीं किंवा विचारांनीं भरलेलीं असतात. तीं वाचण्यापासून उपयोग न होतां मुलांचें अहित मात्र होतें, ” असा कांहींचा आक्षेप आहे. ह्या आक्षेपांत कांहींच अर्थ नाही, असें आम्ही म्हणत नाहीं; परंतू हा आक्षेप सर्व वर्तमानपत्रांस सरसकट लागू करणें अविचार आहे. पुस्तकांच्या संबधानें ज्याप्रमाणें निवड करण्याची आवश्यकता आहे, त्याप्रमाणें वर्तमानपत्रांच्या संबधानेंही निवड करणें जरूर आहे. पूर्वींचा इतिहास समजणें जसें अवश्य आहे, तसेंच चालू व्यवहार समजण्याकरतां वर्तमानपत्रें वाचलीं पाहिजेत. पूर्वींचा इतिहास वाचण्याचें कारण काय ? त्याचा उपयोग मुख्यत्वे प्रस्तुतच्या व्यवहारांस व्हावा, म्हणून तो वाचावयाचा नाही

काय ? जर चालू व्यवहारांकडे दुर्लक्ष करावयाचें आहे, तर पूर्वीच्या इतिहासाची फारशी मातब्बरी राहत नाही. पूर्वी झालेला व्यवहार व चालू असलेला व्यवहार ह्यांची सांगड पाहिजे. दोन्ही वेळचे व्यवहार व दोन्ही वेळच्या गोष्टी डोळ्यांपुढें पाहिजेत. चालू व्यवहारांवरून आठवण होऊन पूर्वीच्या गोष्टी समजून सांगण्यास सवड सापडते. भलत्याच गोष्टी अथवा भलतेच विचार वाचून मुलांचें मन भ्रमण पावेल, अशी भीती असते हें कांहीं अंशी खरें आहे, परंतू बापाचें शिक्षण पाहिजे, असें जें आम्ही म्हणत आहों, तें असा प्रकार होऊं नये, म्हणून पाहिजे. कोणतीं वर्तमानपत्रें मुलांनीं वाचवीं, ही गोष्ट बापानें ठरवावी. असें ठरविल्यावर पुष्कळ काम झालें असें समजावें. असें केल्यावर ज्या गोष्टी मुलांनीं लक्षांत ठेवल्या असतील, त्यांबद्दल जेवणाच्या वेळीं किंवा संध्याकाळच्या शतपावलीच्या वेळीं झडती घ्यावी; व त्यावेळेस आपलें मत काय आहे तें कळवीत जावें. सर्वास असें करतां न आल्यास ज्यांस तें करतां येण्यासारखें आहे, त्यांनीं तें करण्यास चुकूं नये.

सांप्रतच्या स्थितीविषयीं विचार करतां पुष्कळ ठिकाणीं लायब्रऱ्या नाहीत. ज्या ठिकाणीं त्या आहेत, त्यांपैकी बऱ्याच ठिकाणीं वाचणारांची संख्या फारच थोडी असते. सांप्रत काळीं लायब्रऱ्या म्हणजे देवमंदिरासारख्याच झाल्या आहेत. परंतू ह्या मंदिरांत येण्याविषयीं फार थोड्यांचा उत्साह दृष्टीस पडतो. फुरसत होत नाही, अशी कांहींची सबब असते; विशेष उपयोग होत नाही, असें कांहीं म्हणतात; पैसे नाहीत, असेंही कांहींचें म्हणणें आहे; कांहींस लाज वाटते. तात्पर्य, कांहीं ना कांहीं रडकथा दृष्टीस पडते.

ही स्थिती सुशिक्षित लोकांपैकी बऱ्याच लोकांची दृष्टीस पडावी, ही शोचनीय गोष्ट आहे. बऱ्याच लोकांच्या स्थिती-विषयी विचार करतां वरील सबबी पुष्कळ अंशी पोरकट आहेत. उत्साह कमी, ही गोष्ट खरी आहे. एकंदरीने विचार करतां वाचनाची गोडी फार थोड्यांस असते. ही ज्यांस आहे, ते हजार अडचणी एकीकडे ठेवून वेळांत वेळ काढतात व कार्यभाग साधतात; रडकथा सांगत बसत नाहीत. ही गोडी मोठेपणीं थोड्यांस लागते; परंतू लहानपणापासून ही असली, म्हणजे हल्लीं जी शोचनीय स्थिती दृष्टीस पडते, ती पडणार नाही. घरोघर एक छोटेखानी लायब्ररी असली पाहिजे. जे अगदीच गरीब असतील त्यांस कदाचित् असे करतां येणार नाही; व त्यांसंबंधाने आमचे विशेष म्हणणे नाही. वर्तमानपत्रे व पुस्तके हल्लीं थोड्या किंमतींत मिळू लागली आहेत. तेव्हां दोन तीन वर्तमानपत्रे, एकादें मासिक पुस्तक, व चार पांच पुस्तके सालीना घेणे पुष्कळांस शक्य आहे. ह्या प्रीत्यर्थ झालेला खर्च अनाठायीं नाही. हा सव्याज भरून येईल, अशी आमची पक्की खात्री आहे. हा खर्च भरून येणार नाही, अशी कल्पना केली, तरी माहिती मिळेल हा लाभ लहान नाही. आमच्यांपैकीं कांहींस गाण्याचा, कांहींस पोषाकाचा, कांहींस डागडागिण्यांचा व कांहींस सामानसुमानाचा शोक असतो; कांहींस पानसुपारीचे, कांहींस विड्यांचे, कांहींस तपकिरीचे व्यसन असते; परंतू होमलायब्ररीचा (गृहवाचनालयाचा) शोक आहे, असे थोडे दृष्टीस पडतात; व लायब्ररीचे व्यसन आहे, असे तर फारच थोडे दिसून येतात. ही गोष्ट इष्ट नाही, परंतू फुकट शोकी नकोत; निदान लायब्ररीच्या बाबतींत तरी नकोत. हल्लींचा

काळ म्हणजे लोकमताचा काळ. लोकमतास वळण लावणारे जे आहेत, त्यांपैकीं वर्तमानपत्रकार व ग्रंथकार हे मुख्य होत; ह्यांच्या कृतीस जर उत्तेजन नाही, तर वर्तमानपत्रांचा व ग्रंथांचा प्रसार, व येणेंकरून ज्ञानाचा प्रसार कसा व्हावा ? ज्ञानाचा प्रसार करण्यास आम्हांपैकीं प्रत्येकानें उत्तेजन दिलें पाहिजे. त्यांत, दुसऱ्याचें व आमचें हीत आहे; परंतू जें उत्तेजन पाहिजे, तें फुकट शोक करणाऱ्यांपासून कसे प्राप्त व्हावें ? उदर भरणासाठीं भिक्षा मागणाऱ्यांची संख्या आमच्या देशांत यथास्थित आहे; तेव्हां ज्ञान वाढविण्यासाठीं भिक्षा मागणारे आतां नकोत. ह्यावरून प्रत्येकानें सर्व वर्तमानपत्रें व पुस्तकें विकत घ्यावीं व वाचावीं असें म्हणण्याचा आमचा हेतू नाही. असें करणें पुष्कळांस शक्य नाही, हें आम्ही समजून आहों. आमच्या म्हणण्याचा हेतू असा आहे कीं, प्रत्येकानें यथाशक्ती कांहीं वर्तमानपत्रें व पुस्तकें स्वतः विकत घ्यावीं, व मग फुकटावर नजर ठेवावी. चांगल्या कामासाठीं पदराला थोडा खार लावून घेण्याची सवय मुलांस लागली पाहिजे; परंतू बापासच जर ही सवय नसेल, तर मुलांस कोठून लागणार ?

मुलांस वाचनाची गोडी लागण्यासाठीं, जगांत काय चाललें आहे हें थोडें बहुत समजण्यासाठीं, व अशाच प्रकारच्या ज्या महत्वाच्या गोष्टी त्यांसाठीं, होमलायब्ररी असणें आवश्यक आहे. अशी लायब्ररी असल्यानें स्त्रियांसही कांहीं उपयोग करून घेतां येईल. वर्तमानपत्रें मुलांनीं वाचावीं असें आम्हीं म्हटलें; परंतू ह्या कामांत त्यांस फार वेळ घालवूं देणें बरें नाही. त्यांस दुसरीं महत्वाचीं कामें करावयाचीं अस-

तात, व त्यांत व्यत्यय न येईल अशाबद्दल खबरदारी ठेविली पाहिजे. हे लायब्ररी-प्रकरण थोडे जास्त लांबले; परंतू होम-लायब्ररीचे महत्व पुष्कळ लोकांस समजत नाही, किंवा समजून त्याविषयी ते उदासीन असतात, अशी आमची स्थिती आहे; म्हणून ह्याविषयी थोडा जास्त खुलासा करणे अगत्याचे वाटले.

प्रस्तुत वस्तुस्थिती पाहतां घरबसल्यां ज्यांस निर्वध उत्पन्न येते, असे लोक फारच थोडे आहेत. पोटासाठी उद्योगधंदा करण्याची आवश्यकता पुष्कळ लोकांस आहे. निरनिराळ्या प्रकारचे धंदे देशांत सुरू असल्याशिवाय पोट भरण्याची सोय चांगली होत नाही. परंतू हे धंदे शास्त्रांच्या ज्ञानाशिवाय चांगल्या रितीने चालत नाहीत. आमची जी षट्शास्त्रे आहेत त्यांचा उपयोग निराळ्या कामाकरतां आहे; धंद्याच्या कामांत त्यांचा उपयोग नाही. धंद्यास उपयोगी पडणारी निराळीं शास्त्रे आहेत. पदार्थविज्ञान, रसायन वगैरे शास्त्रांची माहिती धंद्यांच्या बाबतींत फार आवश्यक आहे. ती फार थोड्यांस आहे. इंग्लंड, युनायटेड स्टेट्स वगैरे जे देश श्रीमान झाले आहेत, ते केवळ तरवारीच्या जोरावर श्रीमान झाले नाहीत. धंद्यास लागणारी शास्त्रांची जी माहिती तिच्या प्रसारामुळे मुख्यत्वे श्रीमान झाले आहेत. धंद्यास लागणारी जी शास्त्रांची माहिती, ती मिळविण्याच्या बाबतींत व तिचा उपयोग करण्याच्या बाबतींत तिकडे जो उद्योग चालू आहे, त्याच्या शतांशानेदेखील येथे चालू नाही. ह्या बाबतींत सरकारावरच अवलंबून राहून उपयोग होणार नाही. शाळांतून अशा प्रकारच्या शिक्षणाची फार आवश्यकता आहे; परंतू अशी तजवीज होत नाही, म्हणून आम्ही स्वस्थ

बसून उपयोग नाही. जी थोडी बहुत माहिती उपलब्ध आहे तिचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. ज्या धंद्यांत मुलास घालावयाचे, त्या धंद्याच्या संबंधाने जी पुस्तके उपलब्ध असतील ती वाचण्याविषयी त्यांस उत्तेजन दिले पाहिजे. धंद्यास लागणारी जी दुसरी सामुग्री तीही असली पाहिजे. पुस्तकी ज्ञानाबरोबर प्रत्यक्ष ज्ञानही पाहिजे. ह्या दोन ज्ञानांची सांगड पाहिजे. तात्पर्य, ज्या धंद्याच्या योगाने मुलें चरितार्थ करणार, त्या धंद्याविषयी त्यांस जितकी माहिती करून देतां येईल तितकी करून दिली पाहिजे.

जो धंदा मुलांनीं करावयाचा त्यासंबंधीं पुस्तके वाचण्यास मुलांस उत्तेजन दिलें पाहिजे असें सांगितलें; परंतू एवढीच पुस्तके वाचून उपयोग नाही. मुलांस धंद्यांत लवकर घातल्याशिवाय गत्यंतर नाही, अशी ज्यांची गृहस्थिती आहे, त्यांसंबंधाने विचार करावयाचा नाही. त्यांनीं आपल्या स्थितीप्रमाणे काय करणें तें करावें. परंतू ज्यांस कांहीं ऐपत आहे त्यांनीं मात्र चालढकल करूं नये. ज्यास साधारण शिक्षण (जनरल एज्युकेशन) विशेष न मिळतां फक्त धंद्याच्याच संबंधाने शिक्षण मिळालें आहे, तो एकमार्गी असतो. त्याचे विचार संकुचीत असतात, व ह्यामुळे त्याचे तेज पडत नाही. आमचे भिक्षूक, कथेकरी किंवा पुराणीक ध्या; किंवा सुतार, लोहार वगैरे कारागीर ध्या; ह्यांस साधारण शिक्षण न मिळाल्यामुळे त्यांचे विचार कसे असतात हे आपणांस माहित आहे. ज्या वकिलांस उच्च प्रतीचे शिक्षण मिळालें नसून फक्त कायद्याचेच ज्ञान असते, व ज्यांस दोन्ही प्रकारचे शिक्षण मिळालें आहे त्यांचे विचार कसे असतात, हे आपणांस माहित आहे. एकाचे विचार

बर्चे कोते असतात, व दुसऱ्याचे तसे नसतात, ही गोष्ट तेव्हांच कळून येते. ह्यास कांहीं अपवाद सापडतील, परंतू सामान्य प्रकार वर सांगितल्याप्रमाणे दृष्टीस पडतो. ह्यासाठी धंद्याचीच पुस्तके वाचून इष्ट कार्य होत नाही. धंद्याचे शिक्षण पाहिजे व साधारण शिक्षणही पाहिजे. परंतू प्रथम साधारण शिक्षण, व मग धंद्याचे शिक्षण. असा क्रम न ठेविला, तर इष्ट हेतू सिद्धीस जाण्यास अडचण येईल.

ज्या धंद्यांत मुलांस घालावयाचे असेल, त्या धंद्याच्या संबन्धाने जी पुस्तके उपलब्ध असतील, ती पुस्तके मुलांकडून वाचवून त्यांतील माहितीचा जितका उपयोग करवितां येईल, तितका करविण्याविषयी प्रयत्न करावा. आतां, साधारण शिक्षण दिल्यावर धंद्याची पुस्तके वाचण्यास मुलांस उत्तेजन द्यावे असे सांगितले; परंतू ज्या शिक्षणाने विचार उदात्त होतात, असे शिक्षण कोणते असा प्रश्न उत्पन्न होतो. रिती-भाती, देखावे, वगैरे गोष्टी दृष्टीस पडाव्या, ह्या हेतूने प्रवास करणे, हे एक प्रकारचे शिक्षण असून त्यामुळे कोत्या समजुती बऱ्याच कमी होतात. त्याचप्रमाणे इतिहास हे अनुभवाचे भांडार असल्याने त्याच्या वाचनापासून फार फायदा होतो. तत्त्वज्ञानाची पुस्तके म्हणजे थोर पुरुषांच्या विचारांची भांडारे. तेव्हां ती वाचल्यापासून व त्यांतील विचारांचे मनन केल्यापासून मोठा लाभ होणार आहे, हे सांगावयास नको. ह्या पुस्तकांचे अध्ययन सवडीप्रमाणे करवितां येण्यासारखे असल्यास ते अवश्य करावे. अशा प्रकारचे शिक्षण फक्त श्रीमंतांस असावे व गरिबांस नसावे, हे म्हणणे चुकीचे आहे. असे म्हणणे, म्हणजे श्रीमंतांचेच विचार श्रीमंत अथवा उदात्त असावे, व गरिबांचे भिकार अथवा कोते असावे,

असें कांहीं अंशीं म्हणणें आहे. विचार उदात्त होण्यास जीं साधनें अवश्य आहेत तीं नसलीं तर गोष्ट निराळी; परंतू होतां होईल तितकें करून विचार उदात्त होण्यास जीं साधनें आहेत, त्यांचा उपयोग करून घेण्याविषयीं यत्न करणें आपलें काम आहे. जर असें करणें शक्यच नसेल, तर मग गोष्ट निराळी.

पुष्कळ लोकांच्या स्थितीविषयीं विचार करतां, उच्च प्रतीचे शिक्षण देणें कठीण आहे; परंतू भाषाज्ञान, तसेंच गणीत, इतिहास व भुगोल वगैरे विषयांचें ज्ञान करून देणें सर्वास शक्य आहे. ह्या विषयांचें ज्ञान अवश्य असलें पाहिजे. मनुष्यास ह्या विषयांचें ज्ञान नसेल, तर त्यांत फार कमीपणा असतो इतकेंच नाही, तर त्याचें तेज पडत नाही. पुष्कळ लोक हुशार असतात; ते बोलतात उत्तम, परंतू त्यांस चार ओळी शुद्ध लिहितां येत नसल्यामुळे त्यांचें अडतें. भाषाज्ञानासाठीं व्याकरणाची माहिती असावी लागते, व ही माहिती मिळविणें कांहींसें त्रासदायक वाटेल. त्याचप्रमाणें गणीत विषयही गोड वाटणार नाही. ह्या विषयावर सुबोध पुस्तकें असावीं तशीं नाहीत, हें खरें आहे; तथापी, ह्या विषयांचा कंटाळा करून उपयोग नाही. इतिहास व भुगोल हे विषय मनरंजक असून उपयुक्त आहेत. आतां हे जे विषय सांगितले त्यांसंबंधानें कांहीं गोष्टी सुचविणें अगत्याचें आहे.

भाषाज्ञान—सर्व शिक्षणास शिक्षकाची आवश्यकता आहे; मग तो शिक्षक शिक्षकाचा धंदा करणारा असो, किंवा दुसरा कोणी असो. मुलांस भाषेचें शिक्षण देण्यास चांगला शिक्षक पाहिजे. ह्या ठिकाणीं शालेंतील शिक्षणाविषयीं आपणास

विचार करावयाचा नाही; गृहशिक्षणाविषयी विचार करावयाचा आहे. घरी भाषेचे ज्ञान देण्यास आई अथवा बाप अथवा दुसरे पालक हेच शिक्षक होत. हेच जर बेतावाताचे शिकलेले असतील, तर मुलांस भाषाज्ञानही बेतावाताचेच मिळेल. कांहीं मुलांची भाषा अशुद्ध आढळून येते, ह्याचे मुख्य कारण आईबापांची भाषा अशुद्ध असते, हे होय. इतर चांगल्या मुलांच्या सहवासाने व शाळेंतील शिक्षकांच्या शिक्षणाने मुलांच्या भाषेत फेरफार होतो; परंतू आईबापांच्या शिक्षणाने लवकर फेरफार होतो. जेथे सर्वत्र अनुनासीक वर्णांचा अथवा ' व्हय ' ' म्हनूनशनी ' ह्यांचा, अथवा पानी, लोनी, यनू, वंटा ह्यांचा अथवा पदोपदी ग्राम्य शब्द उच्चारण्याचा बाजार आहे तेथे इलाज नाही. परंतू अशी सर्वत्र स्थिती नसेल, तर कांहीं तरी सुधारणा करण्यास मार्ग आहे. नोकर चाकर ह्यांची भाषा प्रायः अशुद्ध असते. तेव्हां त्यांच्या, किंवा ज्यांची भाषा अशुद्ध असेल त्यांच्या सहवासस जरीच्या कारणाशिवाय मुलांस ठेवणे इष्ट नाही. जेथे घरांतीलच मंडळी अशुद्ध बोलणारी आहे तेथे बोलावयासच नको. सांगण्याचे तात्पर्य हे कीं, मुलांस भाषाज्ञान चांगले होण्यास ज्याची भाषा शुद्ध आहे त्याचा सहवास असल्यास चांगले. असा सहवास असला, म्हणजे कार्य लवकर होते; नाही तर पुढे उरस्फोड फार करावी लागते.

भाषेचे ज्ञान करून देणे हे निदान प्रथम फारसे कठीण नाही. भाषेचा संबंध पुस्तकांशी अथवा मैदूशीं नाही; जीभ व कान ह्यांशी आहे. म्हणजे कानांनीं ऐकावयाचे व तोंडाने बोलावयाचे, हे प्रथम मुख्य काम आहे. घरांत अथवा आसपास बाहेर जे पदार्थ असतील त्यांसंबंधी काय बोलणे

असेल तें बोलावयाचें. मुलांच्या हातीं व्याकरण देऊन तें नुसतें पाठ करवून घेण्यांत अर्थ नाहीं. त्यांस प्रथम ठोकळ विभक्तिप्रत्यय सांगून त्यांकडून नामाचीं रूपें करवून घ्यावीं. नंतर कर्ता, कर्म व क्रियापद हीं सुचवून त्यांकडून लहान लहान वाक्यें बनवून घ्यावीं. अशा प्रकारें त्यांस लहान लहान वाक्यें बनवितां येऊं लागल्यावर विशेषणाचा उपयोग कसा करावयाचा हें शिकवावें. नंतर एकवचन सांगून त्याचें अनेकवचन कसें होतें, हें समजून सांगावें. ज्याप्रमाणें इंग्रजींत स्पेलिंग अनियंत्रित आहे, त्याप्रमाणें मराठींत लिंगविचार फार अनियंत्रित आहे. हा अभ्यासानेंच हळू हळू समजेल. त्याबद्दल आपण फारसा त्रास घेण्याचें किंवा मुलांस त्रास देण्याचें कारण नाहीं. व्याकरणासंबंधी नियम प्रथम न सांगतां मुलांकडून तो बनवितां येण्याविषयी यत्न करावा. नियम सांगण्याचेंच कारण पडलें, तर त्याबरोबर उदाहरणें देऊन त्या नियमाचा खुलासा करावा; नुसता नियम नको. मुलांची इतकी तयारी झाल्यावर त्यांस लहान लहान सोप्या गोष्टी सांगाव्या किंवा लहानसें संभाषण वाचून दाखवावें; व तें त्यांकडून म्हणवून घ्यावें. जेथें तो चुकेल तेथें त्यांस समजून सांगावें, व चुक्या लक्षांत ठेवून तो पुनः बरोबर म्हणून दाखवितो किंवा नाहीं, हें पाहावें; परंतू असे वारंवार करवून घेऊं नये. तसें केलें असतां मुलांस आनंद न वाटतां शिक्षा वाटेल. प्रथमतः मुलें जितकें भाषण करतील तितकें चांगलें. त्यांस चांगलें भाषण करतां येऊं लागल्याशिवाय त्यांच्या हातीं पुस्तकें देण्याच्या भरीस पडूं नये. मुलांनीं जें एकावयाचें किंवा वाचावयाचें, त्यासंबंधानें त्यांस आनंद वाटला पाहिजे, हें येथें

सांगण्याचें कारण नाहीं. वाचतांना शब्दज्ञान व अर्थबोध ह्यांची जरूरी आहे; नुसतें वाचन उपयोगी नाहीं. परंतू, आई म्हणजे माता, व बाप म्हणजे पिता, अशा प्रकारचें शब्दज्ञान नको. शब्दाला शब्द देतां येणें, हें खरें शब्दज्ञान नाहीं; हा वेडेपणाचा बाजार आहे. शब्दापासून बोध कशाचा होतो, तें पाहिजे. हा बोध करून दाखविण्यासाठीं एकाहून अधिक शब्दांची योजना करावी लागली असतां हरकत नाहीं. मुख्य गोष्ट सांगायची ती ही कीं, नुसतें शाब्दिकज्ञान नको; अर्थबोध पाहिजे; व हा असेल तरच खरा उपयोग होईल. शब्दांची व्युत्पत्ती मुलांस समजून सांगतां येईल तर चांगलें; परंतू गम् म्हणजे जाणें व मृ म्हणजे मरणें, असल्या तऱ्हेच्या व्युत्पत्तीपासून तादृश फायदा नाहीं. शब्दाचा थोडक्यांत इतिहास पाहिजे. उदाहरणार्थ, ब्राह्मण ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ काय होता, हल्लीं काय आहे, व त्यावरून काय अनुमान निघतें. प्राकृत, संस्कृत, फार्सी व अरबी भाषा मिळून मराठी भाषा बनली आहे. तेव्हां कोणत्या भाषेतून कोणता शब्द आला आहे, व तो कसा प्रचारांत आला, हें मुलांस समजलें असतां विशेष उपयोग आहे.

भाषा शिकविणारांस निदान दोन भाषा अवगत असणें इष्ट आहे. असें असल्यानें तुलना करून समजून सांगण्यास उत्तम असतें, व तें ज्ञान चांगलें ठसतें. इलाज नसल्यास एक भाषा शिकविणें ठीक आहे; परंतू ज्यांस सवड आहे त्यांनीं मुलांस दुसरी भाषा शिकविण्यास आळस करूं नये. मराठी भाषा शिकणारांस थोडें संस्कृत येऊन गुजराथी, कानडी किंवा हिंदी भाषेचें ज्ञान होईल, तर विशेष फायदा होईल. हें ज्ञान फक्त स्वभाषेच्याच संबंधानें उपयोगी पडेल

इतकेंच नाही, तर दळणवळण ठेवण्यास व परस्परांचे विचार परस्परांस कळविण्यास फार उपयोगी पडेल.

इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे सुधारलेल्या देशांची स्थिती व आमची स्थिती निराळी आहे. ह्या देशांत देशी भाषा चोहो-कडे एक आहे; आमच्या देशांत अनेक आहेत. सर्वास गुजराथी, कानडी, तेलगू, ट्यामिल, बंगाली वगैरे भाषा शिकणे सोपें नाही. ह्या भाषा बोलणारे आपले देशबंधू आहेत. त्यांची भाषा आपणास व आपली त्यांस समजणे अवश्य आहे; तसा योग लवकर घडून येण्याचा संभव कमी दिसतो; तेव्हां प्रत्येकानें निदान आपआपल्या शेजारच्या प्रांतांतील लोकांची भाषा शिकणे जरूर आहे. इंग्रजांच्या हातीं राज्यसूत्रें व व्यापार असल्यामुळें, व इंग्रजी शिकल्यानें नोकरी मिळते म्हणून, इंग्रजी भाषा शिकण्याची पुष्कळांस आवश्यकता आहे. आमच्या प्रांतांतील बराच व्यापार गुजराथी भाषा बोलणाऱ्यांच्या हातीं आहे, ते आमचे शेजारी आहेत, ह्या व दुसऱ्या कारणांकरतां आमच्या मुलांनीं गुजराथी भाषा शिकली पाहिजे. ह्या भाषेचें मराठी भाषेशीं बरेंच साम्य असल्यामुळें ती लवकर अवगत करून घेतां येईल.

पुष्कळ मुलांना शुद्ध, सोप्या व चटकदार भाषेंत लिहितां येत नाही. मुलांना लिहितां येत नाही, ह्यांत विशेष नवल नाही; परंतू मोठ्यांपैकीही कित्येकांना लिहितां येत नाही. चांगलें भाषण करतां येणें, हें ज्याप्रमाणें अभ्यासावर अवलंबून आहे, त्याप्रमाणें चांगलें लिहितां येणें, हेंही अभ्यासावर अवलंबून आहे. हा अभ्यास थोडा थोडा लहानपणापासून चालला तर चांगलें. भाषण करतां येऊं लागलें, म्हणजे लेखनास सुरुवात करावयाची, हें सांगावयास नकोच.

ज्या गोष्टी आपण तोंडाने सांगितल्या असतील व मुलांनी म्हणून दाखविल्या असतील, त्याच त्यांस लिहून दाखविण्यास सांगाव्या; किंवा ज्या गोष्टी आपण त्यांस दाखविल्या असतील किंवा त्यांनी होऊन पाहिल्या असतील किंवा वाचल्या असतील, त्यांविषयींची हकिकत प्रथम त्यांजकडून लिहून घ्यावी. ज्या विषयाची त्यांस मुळींच माहिती नाही, त्यासंबंधाची हकिकत लिहावयास सांगणे वेड आहे. अशा प्रकारे मुलांस थोडे लिहितां येऊं लागले, म्हणजे दोन तीन मुद्दे अथवा गोष्टी सुचवून संबंध पत्र अथवा छोटासा निबंध त्यांजकडून तयार करवून घ्यावा.

मुलांस भाषा लिहिण्यास शिकविणे, म्हणजे टापटिपीचे व व्यवस्थितपणाचे शिक्षण देणे होय. आचरण शुद्ध व साधे व विचार उदात्त असणे, ह्यांची जरूरी फार आहे. हे गूण प्रत्येकांत पाहिजेत; मग तो श्रीमंत असो, किंवा गरीब असो. त्याचप्रमाणे, भाषा शुद्ध व साधी असून तीत विचार उदात्त आहेत किंवा नाहीत, हे पाहिले पाहिजे. केव्हां केव्हां मुले उगीच मोठमोठालीं वाक्ये लिहितात, किंवा अलंकारीक अथवा लांबलचक शब्द वापरतात. तसें त्यांस करूं देऊं नये. त्यांनीं सोपीं व लहान लहान वाक्ये लिहावीं, हे चांगले. एका शब्दांत काम होत असल्यास अधिक शब्दांची योजना न करणे, सोप्या शब्दाने कार्य होत असतां कठीण शब्द न वापरणे, ज्या शब्दाचे मुळींच कारण नाही तो न योजणे, ग्राम्य शब्द कधींही न वापरणे ह्याकडे, व विचार प्रगल्भ आहेत किंवा कसे ह्याकडे त्यांनीं लक्ष दिले पाहिजे.

भाषाज्ञानाच्या संबधाने जे विचार सांगितले, ते वाचून

कांहीं म्हणतील की, आपल्या मुलांनी वक्ते अथवा ग्रंथकर्ते व्हावे, अथवा परीक्षेत पास होऊन त्यांनी नोकरी मिळवावी, अशी ज्यांची इच्छा असेल, त्यांनी एवढा खटाटोप करावा. सर्वच मुले वक्ते बनतील, ग्रंथकर्ते होतील किंवा परीक्षेत पास होऊन दिग्विजय लावतील असा संभव नाही; तेव्हां जिवास त्रास कां करून घ्यावा ? ही समजूत कांहीं अंशी चुकीची आहे. भाषाज्ञान संपादन करावयाचे, ते केवळ परीक्षा पास होण्यासाठी किंवा वक्ते अथवा ग्रंथकर्ते बनण्यासाठी नाही. भाषाज्ञान चांगले असले म्हणजे, हा हेतू सिद्धीस नेण्यास सहाय्य होतें; परंतू मुख्य हेतू हा नाही. मुख्य हेतू आपल्या स्वतःची कर्मणूक व सुधारणा करणे हा होय. भाषाज्ञानाशिवाय वाचनाची गोडी नसते. वाचनाची गोडी असल्याने माहिती मिळते इतकेच नाही, तर कालक्षेप चांगल्या रितीने करण्यास मोठे साधन असते. चांगली पुस्तके वाचण्याची गोडी मुलांस लागली नाही, तर इष्ट कार्य झाले नाही, व दिलेले सर्व शिक्षण फुकट आहे, असे बापाने समजावे. घाणेरडीं अथवा निरूपयोगी पुस्तके वाचण्याची गोडी लागली, किंवा वाचनाची मुळीच गोडी न लागली, तर आपल्या शिक्षणाची दिशा चुकली असे बापाने समजावे. हे समजण्यास मोठे शहाणपण नको; मुलगा कोणती पुस्तके विशेष वाचतो व त्यांचा उपयोग काय करतो, हे पाहिले म्हणजे कळून येणार आहे.

अंकगणीत—कोणताही विषय शिकविण्याचे मुख्य दोन उपयोग असतात. एक प्रत्यक्ष व दुसरा अप्रत्यक्ष. प्रत्यक्ष उपयोग म्हटला म्हणजे—जो विषय शिकवावयाचा, तो

आवश्यक असून त्यापासून व्यवहारात उपयोग करून घेता येणें; व दुसरा—तो विषय शिकण्यानें मानसीक शक्तीचा विकास होऊन मन सुदृढ होणें. अंकगणित शिकविण्यानें दोन्ही कार्ये होतात, म्हणून शिक्षणाच्या बाबतीत त्याची मातब्बरी फार आहे. व्यवहारांत फक्त ज्या विषयाचा तत्काळ उपयोग होतो तेवढाच विषय चांगला, हें समजणें चुकीचें आहे. मानसीक शक्तीचा विकास होणें, हा लहानसहान उपयोग नाही. विचार करून तत्त्व शोधून काढता येणें, ही लहान गोष्ट नाही. परंतु पुष्कळ लोकांस अंकगणिताचा हा खरा उपयोग कळून येत नाही; कारण, तो लागलीच त्यांच्या अनुभवास येत नाही. कित्येक मुलें चंचल वृत्तीची असतात. अशांस अंकगणितापासून बराच फायदा होतो. बेरीज, गुणाकार, वगैरे करतांना चित्त स्थिर ठेवावें लागतें. त्रैराशिक सम कां अथवा व्यस्त कां, हें ठरवितांना विचारशक्तीचा फार उपयोग करावा लागतो. हे व अशाच प्रकारचे आणखी कांहीं उपयोग अंकगणितापासून आहेत. परंतु तें जसें शिकवावें तसें शिकविण्याची आपण तजवीज करीत नाही; व मुलगा ढ, त्याला कांहीं येत नाही व यावयाचें नाही, अशी ओरड मात्र करीत असतो. स्वस्थ बसून कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाही, किंवा शिक्षणाचा जो योग्य मार्ग त्याचें अवलंबन केल्याशिवाय इष्ट हेतू सिद्धीस जावयाचा नाही. जर आपण स्वतः श्रम न केले, तर मुलगा कांहीं तरी शिकेल व कांहीं तरी होईल; त्याबद्दलचा दोष मुलाकडे नाही, बापाकडे आहे.

घरांतील व आसपासच्या पदार्थांचें प्रेक्षण करून त्यांची नांवे, त्यांचें रूप, त्यांचा रंग वगैरे सांगतां येणें, हा जसा

भाषाज्ञानाचा ओनामा, त्याचप्रमाणे हे पदार्थ मोजत. येणे, हाही अंकगणिताचा ओनामा आहे. दारें, खिडक्या, पेट्या, ताटे, वाट्या, पाट वगैरे निरनिराळ्या जिनसा मोजावयास सांगणें, ही पहिली गोष्ट. गोठ्या किंवा खडे मुलांपुढें ठेवून ते मोजविणें, त्यांतून कमजास्त करून मोजविणें, म्हणजे बेरीज व वजाबाकी ह्यांचें शिक्षण देणें होय. मुलांस हा एक प्रकारचा खेळ वाटून आनंद होतो, व सहजगत्या शिक्षण मिळतें. शालेंत अशा प्रकारें शिक्षण देण्यास सवड कमी असते; म्हणून अशा रितीचें शिक्षण घरीच देणें जरूर आहे; परंतु हें फार वेळ उपयोगी नाहीं. दोन आणि तीन पांच, पांच आणि सहा अकरा, अशा प्रकारच्या रकमा त्यांस समजावयास लागल्याबरोबर वरील खेळास रजा दिली पाहिजे. अशा प्रकारें पदार्थ मोजतांना किंवा बेरीज अथवा वजाबाकी करतांना मुलगा स्वतःवर जितका अवलंबून राहिल, तितकें चांगलें. उपाय नाहीं, तेव्हां बापानें मदत करणें योग्य आहे. अशा वेळीं दुसऱ्याची मदत घेण्याची सवय लागली असतां ती पुढें नडते. 'कापी' केल्याशिवाय त्याचा गाडा टकलत नाहीं; व कापी करणें हें हलकें काम आहे व तें फसविणें आहे, असें त्यास वाटत नाहीं.

अलीकडे एक मुखपणाचा प्रकार फार जरीनें चालू आहे. शालोपयोगीं एकादें पुस्तक तयार झालें, म्हणजे शब्दांचा व वाक्यांचा अर्थ, वगैरे बरीच सामुग्री तयार करून देण्यास मंडळी एका पायावर सिद्ध असते. त्याचप्रमाणें गणितांतिल उदाहरणें सोडवून विद्यार्थ्यांस मदत करण्याची बरीच तयारी असते. हा सर्व प्रकार फायदेशीर नाहीं; परंतु ह्याचेही कांहीं कैवारी दृष्टीस

पडावे, ही दुःखाची गोष्ट आहे. ज्या अनेक कारणांनी शिक्षणाची खराबी होत आहे, त्यांपैकी वरील प्रकार एक होय. सर्व गोष्टींची आयती सिद्धता असल्यावर मुलांस बुद्धी खर्च करण्याची अथवा श्रम करण्याची इच्छा कमी असणार, हे उघड आहे. मुलांनी अडचणीतून आपला मार्ग आपण होऊन काढला पाहिजे. असे झाले, तर त्यांची बुद्धी सुदृढ होईल. परावलंबी अथवा ऐदी बनून उपयोग नाही. मुलगा थोड्या ठेचा खाईल; परंतू ती गोष्ट मनांत आणणें योग्य नाही. मुख्य गोष्ट त्याने स्वतःवर होतां होईल तितकें अवलंबून राहिलें पाहिजे; व अंकगणिताच्या संबंधानें तर ही गोष्ट सक्तीनें अमलांत आणली पाहिजे. शब्दार्थ, अन्वयार्थ अथवा वाक्यार्थ ह्यांचीं पुस्तकें मुलांच्या हातीं देणें ज्याप्रमाणें मुखपणा आहे, त्याप्रमाणें 'की' (गणिताची उदाहरणें सोडविण्याची किल्ली!!) मुलांच्या हातीं देणें मुखपणा आहे. ही गोष्ट बापानें लक्षांत ठेवली पाहिजे. ज्या मुलांस श्रम करावयास नकोत, त्यांचा ओढा वरील पुस्तकांकडे फार असतो. कांहीं शिक्षकही ह्या घाणेरड्या प्रकारास प्रत्यक्ष मदत करतात किंवा त्याकडे कानाडोळा करतात, परंतू बापानें कानाडोळा करणें चांगलें नाही. एकादी गोष्ट समजून सांगण्यास ज्या सामुग्रीची जरूरी आहे, ती पैदा करून तिचा उपयोग करण्यास बापास मोकळीक असावी, मुलास ती नसावी.

तोंडचे हिशेब शिकविण्याची जरूरी आहे; परंतू ते प्रदर्शनासाठीं नकोत; किंवा ते ठरीव नकोत. त्यांत वैचित्र्य पाहिजे. ह्या बाबतींत पुस्तकाचें कारण मुळींच नाही. जो सवदा बापानें केला असेल, त्या संबंधानें प्रश्न विचारणें

चांगलें, किंवा जिनसा विकत घेत असतां मुलास प्रश्न विचारणें त्याहून चांगलें. तोंडचे हिशेबाचें शिक्षण, हें मनास एका प्रकारचें कवायतीचें शिक्षण आहे.

निरनिराळ्या प्रकारचीं मापें, वजनें, नाणों व ट्रेप हीं सर्व संग्रहीं ठेवतां येतील, तर बरें. हें शक्य नसेल, तर थोडी तरी असावी. ज्याप्रमाणें इतर कांहीं बाबतींत आमच्याकडे घोटाळा आहे, त्याप्रमाणें वजनें व मापें वगैरे संबधानेंही घोटाळा आहे. मुंबईचें माप एक, पुण्याचें दुसरें, नगरचें तिसरें, धुळ्याचें चौथें, अशा प्रकारें एकाचा मेळ दुसऱ्याशीं नाहीं. ह्या योगानें मुलांचाच काय, परंतु मोठ्यांचासुद्धां केव्हां केव्हां घोटाळा होतो. वजनें, मापें वगैरे बाबतींतील बखेडा मोडून सारखें वजनें व मापें ज्या दिवशीं होतील तो सुदीन समजावयाचा. तोंपर्यंत ह्या घोटाळ्याच्या स्थितींत जें कर्तव्य तें केलें पाहिजे. तें हें कीं, मुलांकडून जिनसा वजन करून घेतल्या पाहिजेत व त्या मापवून घेतल्या पाहिजेत. नुसतीं कोष्टकें लवकर लक्षांत राहत नाहींत; म्हणून वजनें मापें वगैरे प्रत्यक्ष डोळ्यांपुढें ठेवून त्यांचा उपयोग करविणें व वजन व माप टिपून ठेवविणें उत्तम. असें केलें असतां मुलांस कर्मणूक वाटून शिक्षणही मिळेल.

ज्याप्रमाणें वजनें व मापें ह्यांचा उपयोग करण्यानें कर्मणूक व शिक्षण मिळतें, त्याप्रमाणें घराची, दाराची व पेट्यांचो लांबी, रुंदी व उंची, उघड्या जमिनीची व बागेची लांबीरुंदी, व विहिराचा घेर, 'ट्रेपानें' अथवा ट्रेप नसेल, तर पांढऱ्या नवारीवर खुणा करून तिनें मोजून जें माप येईल, तें मुलांकडून टिपून ठेविलें असतां त्यांस कर्मणूक व उपयोग हीं दोन्ही होतील.

आपला जो खटाटोप चालू आहे, तो जीवनकलहासाठी आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे; परंतू सत्य कोणते हे समजून घेण्यासाठीही आहे; व शिक्षण संपादन करण्याचा हेतू तरी सत्य समजून घेतां येणें हा आहे. अनेक गोष्टी नुसत्या माहित असून उपयोग नाही; त्यांचा परस्पर संबंध समजला, तर उपयोग आहे; झाडाचें फळ वर न जातां जमिनीवर पडणें, लाकूड पाण्यावर तरंगणें व धोंडा बुडणें वगैरे शतशः गोष्टी रोजच्या रोज घडून येतात; परंतू त्या कांहीं सिद्धांतास अथवा सत्यास अनुसरून घडत असतात. तेव्हां जी गोष्ट घडून येते ती तशी कां घडून येते, हे समजणें अगत्याचें आहे. परंतू अशा प्रकारें सिद्धांत समजण्यास विचाराची सवय पाहिजे. ती अंकगणिताच्या अभ्यासानें सहज लागते. इतर कांहीं विषयांच्या संबंधानें कांहीं गोष्टी गृहीत घेऊन चालवें लागतें; परंतू अंकगणिताची गोष्ट तशी नाही. तर्कशास्त्राच्या अभ्यासास अंकगणिताच्या शिक्षणाचा बराच उपयोग होतो. कारण, दोहोंत विचाराचें कारण पडतें; विश्वासाचा उपयोग होत नाही. अंकगणिताच्या संबंधानें इतका पाल्हाळ करण्याचें कारण कीं, नुसता विश्वास ठेवण्याच्या सवयीपासून मुलांस विशेष उपयोग होत नाही; सूक्ष्म रितीनें विचार करण्याच्या सवयीपासून फार फायदा होतो. एका पायरीवरून दुसरीवर, दुसरीवरून तिसरीवर, अशा प्रकारें क्रमाक्रमानें जाणें, दिलेल्या प्रमेयांवरून अनुमान काढणें, कारणावरून कार्याकडे जाणें, वगैरे गोष्टींच्या शिक्षणाचा व्यवहारांत किती उपयोग आहे, हे सांगण्याचें कारण नाही. हे शिक्षण मुलांना अंकगणिताच्या अभ्यासानें सहज प्राप्त होण्यास मार्ग असतो, तें शिक्षण जसे देण्यांत

यावें तसें देण्यांत येत नाहीं; ह्यासाठीं बापानें ह्या बाबतींत चांगलें लक्ष पुरविलें पाहिजे.

इतिहास-गणीत विषय बरेच अंशीं रूक्ष आहे. तशीं गोष्ट इतिहास व भुगोल ह्यांची नाहीं. हे विषय फार मनरंजक आहेत. मुलांस लिहितां वाचतां येणें, तोंडचे हिशेब येणें वगैरे गोष्टी पुष्कळ लोकांस पसंत आहेत; परंतू इतिहास व भुगोल ह्यांची ते फारशी मातब्बरी समजत नाहींत. हे विषय शिकविण्याचें कारण नाहीं, अशीही कित्येकांची समजूत आहे. हल्लीं ज्या प्रकारचीं पुस्तकें दृष्टीस पडतात व ज्याप्रकारें तीं शिकविण्यांत येतात, त्या प्रकारांमुळे विशेष फायदा होत नाहीं, ही गोष्ट कांहीं अंशीं खरी आहे; व कांहीं फायदा दृष्टीस पडत नाहीं, म्हणून लोकांची चमत्कारीक समजूत झाली असावी. राजेरजवाडे ह्यांचे जनन, मरण, बायका, लढाया, तह, ह्या व अशाच सारख्या दुसऱ्या गोष्टींचें कथन हा खरा इतिहास नाहीं. लोकांस ह्यांचा उपयोग आहे, परंतू फार थोडा आहे. लोकांस लोकांच्या इतिहासाचें ज्ञान पाहिजे. आमच्या स्वतःच्या कुटुंबांत कोणते पुरुष झाले, त्यांनीं काय केले, त्यांचा उर्जितकाळ कसा झाला, विपन्नदशा आली असल्यास ती कशानें आली, त्यांच्या चुका कोठें झाल्या, त्या चुकांचा परिणाम काय झाला, वगैरे गोष्टी मुलांस प्रथम समजल्या पाहिजेत. इतिहासाच्या शिक्षणास प्रथम येथून प्रारंभ झाला पाहिजे. प्रत्येक कुटुंबाचा कांहीं तरी इतिहास असतो. दुसऱ्याचे वाडवडील कोण होते व त्यांनीं काय केले, हें समजण्यापूर्वीं आपले वाडवडील कोण होते व त्यांनीं काय केले, हें प्रथम समजणें जरूर आहे. आमच्या वाडवडिलांच्या इतिहासाची मातब्बरी

दुसऱ्यास कदाचित् वाटणार नाहीं, परंतू ती आम्हांस वाटली पाहिजे. शाळांतून कुटुंबाचा इतिहास समजून सांगण्यास सवड नाहीं; व तसें होणें शक्यही नाहीं. तेव्हां ही गोष्ट आमची आम्हींच केली पाहिजे. असें करण्यास जेथें साधनाचा अभाव आहे, तेथें बोलावयास नको; परंतू जेथें साधनें आहेत, तेथें ही गोष्ट होणें अवश्य आहे. परंतू एक हात लाकूड व नऊ हात धलपी, असला प्रकार नको. पोकळ गौरव नको. जी वास्तवीक स्थिती असेल, तिचें यथार्थ कथन पाहिजे. आपल्या कुटुंबाचा इतिहास माहीत झाल्यावर आपल्या शहराचा, नंतर आपल्या प्रदेशाचा म्हणजे महाराष्ट्राचा, नंतर आपल्या देशांतील इतर लोकांचा इतिहास समजून घेणें जरूर आहे. गुजराथी, कानडी, बंगाली, मद्रासी वगैरे लोकांच्या आचारविचारांची व रितीभर्तीची माहिती असणें अगत्याचें आहे. अशी माहिती फार थोड्यांस असते. हजारांत एक, असें प्रमाण निघेल किंवा नाहीं, ह्याबद्दल शंका आहे. ही जी शोचनीच स्थिती दृष्टीस पडते, तिजबद्दल सामान्य लोक विलकूल दोषास पात्र नाहींत. ज्या प्रकारच्या इतिहासाचा निर्देश केला, तसा इतिहास थोडक्यांत उपलब्ध नाहीं. आमच्या विद्वानांची विशेष धाव राजेरजवाड्यांच्या इतिहासाकडे आहे. आमच्या देशांतील राजेरजवाड्यांचा इतिहास आम्हांस नको, असें आम्ही म्हणत नाहीं. ज्या इतिहासांत लोकांची स्थिती काय होती, व हल्लीं काय आहे, ह्याविषयी यथार्थ वर्णन केले आहे, तसला इतिहास प्रथम वाचण्यास मिळाला पाहिजे. ज्यांत फक्त राजांच्याच कृतीचें कथन आढळतें, तो मागाहून पाहिजे. लोकांस लोकस्थितीची

व लोकाचारांची माहिती मिळून जितका फायदा होण्याचा संभव आहे, तितका राजांचा इतिहास वाचून फायदा होण्याचा संभव नाही. इंग्लंड देशाचा व आपला निकट संबंध आहे, म्हणून त्या देशांतील लोकांची, त्यांच्या आचार-विचारांची व मुख्यत्वे तेथील कारखान्यांची व राज्यपद्धतीची माहिती असणे फार अवश्य आहे; कारण, आपणास आपल्या देशाच्या संबंधाने ह्या माहितीचा बराच उपयोग करून घेता येईल. ब्रम्हदेश आपल्या देशांत नुकताच सामील झाला आहे. तो आपल्याच देशांपैकी एक प्रदेश झाल्यासारखा आहे, तेव्हां त्याविषयी माहिती पाहिजे. ही माहिती मिळाल्यावर इतर देशांकडे वळणे इष्ट आहे. इतर देशांपैकी इटली देशाचा इतिहास प्रथम माहित पाहिजे व तो विशेषे अलि-कडला पाहिजे. नंतर जपान, युनायटेडस्टेट्स, फ्रान्स, जर्मनी असा अनुक्रम पाहिजे. सर्वांस वरील सर्व देशांचा इतिहास वाचण्यास सवड सापडणे कठीण आहे, हे खरे आहे. तथापी, ज्यास जितकी सवड असेल, तीप्रमाणे त्याने माहिती करून घेणे—निदान ठोकळ माहिती मिळविणे—अवश्य आहे. इतिहासाच्या संबंधाने एक गोष्ट सांगणे अवश्य वाटते. ती विशेषे हिंदूस लागू आहे; ती ही की, भारत व रामायण ही दोन पुराणे मुलांनी वाचणे इष्ट आहे. निदान ती त्यांच्या कानावरून जाणे जरूर आहे. आमची पुराणे म्हणजे शिमगा, असे म्हणणारे काहीं आहेत. त्यांत असं-भाव्य गोष्टींचे कथन आढळते, असे पुष्कळांचे म्हणणे आहे. अशी स्थिती असतां पुराणे वाचण्यांत काय अर्थ आहे, असा कदाचित् कित्येकांचा आक्षेप निघेल. शिमग्यांत बीभत्स प्रकार असतो, तशा सारखे थोड्या पुराणांत काहीं बीभत्स

गोष्टींचें कथन आढळून येतें; परंतू रामायण व भारत ह्यांस ही गोष्ट लागू नाही. सामान्य विचार करतां हीं दोन पुराणें बीभत्स प्रकारांपासून अलिप्त आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. अतिशयोक्ती व असंभाव्य गोष्टी, ह्या ज्याप्रमाणें इतर पुराणांत आहेत त्याप्रमाणें त्या ह्याही पुराणांत आहेत. ही गोष्ट नाकबूल करणें वेड आहे; परंतू एवढ्याच कारणावरून त्यांचा अन्हेर करणें उक्त नाही. ह्यांत अतिशयोक्ती आहे; परंतू तीं एकीकडे ठेविलीं असतां पुष्कळ गोष्टी घेण्यासारख्या आहेत. प्राचीन काळच्या आचारविचारांच्या संबंधानें पुष्कळ खुलासा होतो. ज्याप्रमाणें कीर्तनाची संस्था आमच्यांत चांगल्या संस्थांपैकीं एक आहे, त्याप्रमाणें पुराणाची संस्थाही चांगली आहे. रामायण, भारत वगैरे थोडीं पुराणें कायम ठेवून बाकींच्या पुराणांस पाहिजे तर फाटा द्यावा. रामायण, भारत वगैरे थोडीं पुराणें कायम ठेवून इतर पुराणांच्या ऐवजीं ऐतिहासिक पुराणें प्रचारांत येतील, तर बरें होईल. निवड ही प्रत्येक ठिकाणीं पाहिजे. त्याप्रमाणें रामायण, भारत वगैरे संबधानेंही पाहिजे. इतिहासावरील इतर पुस्तकांबरोबर रामायणभारत वाचलें असतां मुलांच्या मनांत असंभाव्य गोष्टी स्थिर होऊन वसण्याची भीती बाळगावयास नको. इतिहास म्हणजे अनुभवाचें भांडार. हें भांडार बरेच अंशानें रामायण व भारत ह्यांत सापडतें. मनुष्य तरूण असून त्यानें इतिहास बरोबर रितीनें वाचला आहे, तर त्याचे विचार पोक्त होऊन तो वृद्धच समजावयाचा, असें एका ग्रंथकारानें म्हटलें आहे, तें यथार्थ आहे. इतकेंच कीं, इतिहासावरील पुस्तकें मात्र चांगलीं असलीं पाहिजेत; व तीं पद्धतशीर रितीनें शिकविलीं पाहि-

जेत. ज्याप्रमाणें इतर गोष्टी सांगण्यांत येतात, त्याप्रमाणें बापानें इतिहासांतील गोष्टी सांगण्या घ नंतर मुलांनी पुस्तकें वाचवों, असा क्रम निदान प्रथम तरी ठेवला पाहिजे.

भुगोल-सृष्टी अवाढव्य असून तीत चमत्कारीक देश, नद्या, पर्वत वगैरे अनेक गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत. ही पाहणें सर्वास शक्य नाहीं; परंतू त्यांविषयीं ठोकळ माहिती तरी पाहिजे. इंग्रज लोकांचा व आमचा संबंध झाल्यास बरेच दिवस झाले; परंतू त्यांचा देश केवढा आहे, कसा आहे व किती लांब आहे, ह्या गोष्टीदेखील कित्येकांस माहित नाहींत. आमच्यांवर राज्य करणारे साहेब आहेत, व त्यांचा देश विलायत आहे, ही कायती माहिती पुष्कळांस आहे. पाऊस व दव, हीं दरवर्षांस पडतात, परंतू तीं कां पडतात; एके ठिकाणीं तीं कमी कां व दुसरे ठिकाणीं जास्त कां, हें समजणारे फार थोडे आढळून येतात. हे सृष्ट चमत्कार नित्यांतले; परंतू त्यांविषयीं सुद्धां आमच्यांपैकीं कित्येकांस माहिती असू नये, ही शोचनीय गोष्ट आहे.

भुगोलाविषयीं विचार करतां, पुष्कळ मुलांस चिनांत पेकीन राजधानी, नांकीन हें मोठें शहर आहे, व कंतान हे मोठें बंदर आहे, हें सांगतां येतें; परंतू त्यांस आपल्या जन्म-भूमीच्या आसपासच्या स्थळांविषयीं तादृश माहिती नसते. हा दोष मुलांचा नाहीं, बापाचा आहे. ज्या गावीं मुलाचा जन्म झाला असेल तेथली; नंतर जेथें घरदार कायमचें असेल किंवा कायमचें वास्तव्य असेल तेथली; किंवा ज्या ठिकाणीं नोकरीच्या किंवा उद्योग धंद्याच्या संबंधानें राहणें असेल तेथली; नंतर तालुक्याची, जिल्ह्याची, इलाख्याची, व देशाची माहिती असावी. इंग्लंड देशाचा व आपला अनेक

प्रकारें संबंध आहे, म्हणून त्या देशाच्या भुगोलाविषयी, चिनाशीं अफू व कापड ह्यांचा व्यापार चालतो, आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्याशीं कापडाचा व्यापार चालतो, अफगाणिस्थान देश आपल्या सरहद्दीवर असून त्याचा व आपला व्यापाराचा संबंध आहे, म्हणून ह्या सर्व ठिकाणची माहिती आपणास पाहिजे. तात्पर्य, स्वतःच्या देशाविषयी व ज्या देशाशीं राजकीय कारणा-मुळे किंवा व्यापारामुळे प्रत्यक्ष संबंध आहे, त्या देशाच्या भुगोलाविषयी निदान ठोकळ माहिती अगोदर पाहिजे; व सवडीप्रमाणें इतर देशांविषयी असावी; परंतू ही माहिती नकाशाशिवाय उपयोगाची नाही. ज्या चित्रापासून अथवा तसबिरीपासून तादृश उपयोग नाही, अशीं चित्रे किंवा तसबिरी बाळगणारे कांहीं लोक दृष्टीस पडतात; परंतू नकाशाचीं चित्रे बाळगणारे फारच थोडे दृष्टीस पडतात. नकाशे नेहमीं टांगलेले ठेवल्यानें मुलांस पुष्कळ स्थळांविषयी व तेथील लोकांविषयी माहिती सहज देण्यास साधन असते. ही गोष्ट लोकांच्या लक्षांत येत नाही, किंवा लक्षांत येऊन ते तिजबद्दल फिकीर बाळगीत नाहीत. आमच्या कमि-ट्या सिटी सर्व्हेबद्दल (शहर मोजणीबद्दल) बरेच पैसे खर्च करतात; परंतू पैसे खर्च करून तयार केलेल्या नकाशाचा उपयोग लोकांस व्हावा, ह्याकडे त्यांचे लक्ष नाही. खेड्यापाड्यांचे नकाशे थोडक्यांत मिळणें सध्यां कांहींसें शक्य आहे; परंतू शहराचा नकाशा थोड्या किमतींत मिळणें विशेष जरूर आहे. त्याचप्रमाणें जिल्ह्याचा, इलाख्याचा, हिंदुस्थानदेशाचा, इंग्लंडचा व जगाचा नकाशा फार थोड्या किमतींत मिळणें जरूर आहे. ह्या प्रीत्यर्थ पैसा खर्च करणें अनाठायीं नाही; त्यापासून फार उपयोग होईल.

वर जे चार विषय सांगितले त्यांची माहिती असून मुलांस जमाखर्चाची माहिती असणे फार आवश्यक आहे. नुसती माहिती असावी असे नाही, तर जमाखर्च लिहिण्याची त्यांस सवय पाहिजे. रोज चार आणे मिळवावे व प्रोटासाठी खर्च करावे, अशी ज्यांची स्थिती आहे त्यांची गोष्ट निराळी; त्यांचा जमाखर्च तोंडांत असतो. परंतू ज्यांचे उत्पन्न साधारण बरे आहे व खर्चही निरनिराळ्या प्रकारचा आहे, त्यांस ही गोष्ट लागू नाही. त्यांनी जमाखर्च ठेवण्याच्या बाबतीत आळस करतां कामा नये. आमचा जमाखर्च तोंडांत आहे, तो ठेवून काय करावयाचे आहे, तो कोणास दाखवावयाचा आहे, असे कित्येकांचे म्हणणे असते. हे म्हणणे कांहीं अंशो पोरकट आहे. जमाखर्च ठेवावयाचा, तो लोकांस दाविण्यासाठी ठेवावयाचा, असे नाही. तो मुख्यत्वे आपल्याच फायद्याकरतां ठेवावयाचा. प्रपंचांत देण्याघेण्याचे अनेक वेळां प्रसंग येतात. सर्वच गोष्टी बरोबर लक्षांत राहतात, असे नाही. जवळ टिपण असले, म्हणजे फार उपयोग होतो, त्यामुळे नेहमी जागृती राहते. जमाखर्च ठेवणे हा एक प्रकारचा आपणापुढे आरसा ठेवणे आहे. त्यामुळे, पैसे आपण मिळविले किती, व कोणत्या कारणासाठी कसे खर्च केले, वगैरे गोष्टी समजतात. परंतू त्यांत कांहीं सुधारणा केली पाहिजे. भोजन व वस्त्रप्रावरण, डागडागिणे, सामानसुमान, मुलांचे शिक्षण, होमलायब्ररी, धर्मादाय, लक्षकार्य, सार्वजनीक काम, संचय व किरकोळ ह्या व अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या बाबींच्या संबधाने काय खर्च केला, ह्याबद्दल महिन्याच्या अखेर टिपण केले पाहिजे; व एका महिन्याचे टिपण दुसऱ्या महिन्याच्या टिपणाशी ताडून

पाहिलें पाहिजे. ही गोष्ट मुलांकडून करविणें चांगलें. निदान हें त्यांस समजून सांगणें आवश्यक आहे. दोन महिन्यांच्या अथवा दोन तिमाहींच्या अथवा दोन वर्षांच्या तक्त्यांत कांहीं तरी कमजास्त असणार, हें उघड आहे. कमजास्त स्थिती दृष्टीस पडण्याचीं कारणें कोणतीं, हें मुलांच्या लक्षांत आलें पाहिजे. असें करण्यानें माहिती मिळून एका प्रकारचा वचक राहिल. इतकेंच नाही, तर मुलांस सर्व गोष्टी समजून तो माहितगार होईल. कुटुंबाचा जमाखर्च थोडा, म्युनिसिपालिटीचा त्याहून मोठा, आपल्या प्रांताचा त्याहून मोठा व देशाचा फारच मोठा. कराच्या रूपानें आपण पैसा देतो; परंतू ह्याबद्दल व्यवस्था काय होते, ह्याविषयी चौकशी करणारे किती आहेत ! हजारांत एक, असें प्रमाण सापडेल का ? प्रत्यक्ष रोख रूपये मुलगा, बायको, अथवा नोकर चाकर यांस खर्चावयास आपण देतो. त्याबद्दल त्यांपासून वेळच्या वेळीं हिशेब घेणारे जर थोडे निघतात, तर केव्हां केव्हां प्रत्यक्ष व केव्हां केव्हां पर्यायानें जे पैसे कमिटीस अथवा सरकारास आपण देतो, त्याबद्दल त्यांस जाब पुसणारे थोडे निघतात, ह्यांत नवल नाही. वेळच्या वेळीं हिशेब देणें व घेणें हें व्यवहारांत किती महत्वाचें आहे, हें फार थोड्यांस समजतें. पुष्कळांचा कारभार हलगर्जीपणाचा असतो. आपलें घर हें एक प्रकारें सरकारी आफिस आहे, असें प्रत्येकानें समजून चाललें पाहिजे. आपणास आपल्या कृतीबद्दल कोणी विचारणारा आहे व आपणास जाब द्यावा लागेल, असें समजून प्रत्येकानें वागलें पाहिजे, म्हणजे मुलांसही तेंच वळण लागेल. एका पैशापासून तो लाख रुपयांपर्यंत हिशेब

पाहिजे. योग्य प्रसंगी विशेष खर्च करण्यास हरकत नाही, परंतू तो हिशेवानें झाला पाहिजे. आमच्या म्हणण्याचें तात्पर्य, प्रत्येकानें हिशेबी असलें पाहिजे. हिशेब दाखविण्याचे प्रसंग येवोत अथवा न येवोत; त्याचा विचार करावयाचा नाही. वाटेल तेव्हां चार्ज (जबाबदारीचें काम) देण्याची आपली तयारी असली पाहिजे इतकेंच नाही, तर हा चार्ज घेण्याची व प्रसंग पडला, तर काम वहिवाटण्याची मुलाचाही थोडी तयारी राहिल, अशी तजवीज बापानें केली पाहिजे. ज्यांचे व्यवहार लबाडीचे अथवा घाणेरडे असतात त्यांस आपले जमाखर्च लोकांच्या दृष्टीस पडूं नये, अशी इच्छा होऊन ते कदाचित् मुलांस समजून सांगण्यास भित्तिल; परंतू ज्यांचा व्यवहार चोख आहे, त्यांस भीती बाळगण्याचें मुळींच कारण नाही. व्यवहारांत अनेक वेळां देण्या-घेण्याचे प्रसंग येतात; त्याबद्दल वाईट वाटण्याचें कारण नाही. त्याचप्रमाणें कधीं कधीं नफानुकसान होतें, त्याबद्दलही मनांत कांहीं आणण्याचें कारण नाही. जसा व्यवहार झाला असेल, तसा तो जमाखर्चात दाखल होणें चांगलें. लबाडीचा अथवा चोरटा जमाखर्च नको; चोरटा जमाखर्च ठेवण्यापेक्षां नसलेला पुरवला.

जमाखर्चाच्या संबंधानें एक गोष्ट सांगणें अवश्य आहे. ती ही:—प्रत्येकानें जमा व खर्च ह्यांबद्दल अंदाज उर्फ बजेट तयार केले पाहिजे. आली ती जमा व होईल तो खर्च, हा व्यवहार प्रशस्त नाही. कांहीं तरी अटक पाहिजे; व ती आपली आपण लावून घेतली पाहिजे. भोजनखर्च, वस्त्रप्रावरण वगैरे ज्या बाबी सांगितल्या त्यांप्रीत्यर्थ किती खर्च करावयाचा, ह्याविषयी अंदाज करून नंतर त्याप्रमाणें

वागणें इष्ट आहे. ज्याच्या त्याच्या स्थितीप्रमाणें असले बजेट मासीक, त्रैमासीक, षण्मासीक, किंवा वार्षिक असणार, हें उघड आहे. असें करण्यास हरकत नाही, परंतू बजेट करण्याची पद्धत फार चांगली आहे. तिचें अवलंबन फक्त म्युनिसिपालिटीनें अथवा सरकारानें मात्र करावें, असें नाही. म्युनिसिपालिटीनें व सरकारानें तर केलेच पाहिजे; व तीं तें करीत आहेत, परंतू तें प्रत्येक संस्थेच्या चालकांनीं व प्रत्येक कुटुंबी गृहस्थानें केले पाहिजे. बजेटप्रमाणें सर्व खर्च नेहमीं बरोबर होईल असें नाही. विशेष प्रसंगासाठीं स्वतंत्र तरतूद असली पाहिजे, हें उघड आहे; परंतू होतां होईल तितकें करून बजेटप्रमाणें खर्च करण्याची सवय असली पाहिजे. कुटुंबाची व्यवस्था करणें हा लहान प्रपंच करणें; कमिटीचा कारभार करणें हा मोठा प्रपंच करणें, व राज्यकारभार करणें हा सर्वांत मोठा प्रपंच करणें होय. आज जीं लहान मुलें आहेत, तींच उद्यां मोठीं माणसें होणार व कारभारांत पडणार. ह्यासाठीं मुलांस लहानपणापासून जमाखर्चाचें व बजेटाचें शिक्षण मिळालें तर चांगलें. ह्याचा उपयोग लहानपणीं झाला नाही, तरी मोठेपणीं फार होईल. यथा कदाचित् कांहींच उपयोग झाला नाही, तरी व्यवस्थितपणाचें थोडें तरी वळण लागेल, ह्यांत कांहीं संशय नाही. हा लाभ लहान आहे असें समजणें चुकीचें आहे. आपला आदा किती व आपण खर्च किती करतो, ह्याविषयीं जे बिलकूल चौकशी करीत नाहीत, त्यांपैकीं बरेच लोक पस्तावा पावतात असें आढळून येते. जमाखर्च ठेवण्यास व बजेट तयार करण्यास पैसा लागत नाही, किंवा फार वेळही लागत नाही. रोज दहा वीस मिनिटे

खर्च केली तरी काम होतें. असें करण्यास ज्यांस सवड होत नाही, किंवा सवड होऊन कंटाळा येतो त्यांनीं अठवड्यांतून थोडा वेळ जरी खर्च केला, तरी काम होईल.

मुलांच्या अक्षरासंबंधानें पुष्कळ लोकांची हयगय दिसून येते, ही गोष्ट चांगली नाही. अक्षर लहानपणीं चांगलें घटतें. याविषयीं शाळेंतून तजवीज चालू आहे; परंतू तेवढ्यावरच स्वस्थ राहूं नये. अक्षरावर बापाची नजर पाहिजे. अक्षर, गणीत व भाषाज्ञान हीं साधारणपणें मुलांस बरीं येऊं लागल्याशिवाय, बापानें त्यांस इंग्रजीसारखी परभाषा शिकण्यास लावूं नये. पुष्कळ मुलांचें अक्षर बरें नसतें. कित्येक लोकांचें अक्षर वाचण्यास त्रास पडतो; दोघे चौघे लोक लागून तें वाचण्याचा प्रसंग येतो; कित्येक वेळां ज्याचें त्याससुद्धां तें वाचतां येत नाही. आपलें अक्षर दुसऱ्यांस वाचतां येऊं नये, हें आपण भूषण समजूं नये. मुलें चाराचारानें लिहित असलीं, तर तो प्रघात बंद करावा. कारकुनीचें काम करावयाचें असेल तरच अक्षर चांगलें असावें, व एरवीं कसेंही असलें, तरी हरकत नाही, ही समजूत चमत्कारीक आहे. चांगलें अक्षर असणें हें भूषण आहे. लहानपणीं अक्षर घटविल्यानें हात बसतो; त्यामुळें हाताला शिक्षण मिळून अंगीं टापटीप येते. अक्षर चांगलें असलें, म्हणजे मुलांस शाळेंत फार उपयोग होतो; यासाठीं बापानें मुलांच्या अक्षराविषयीं पहिल्यापासून खबरदारी ठेवावी.

आतां शिक्षणाच्या संबधानें एक गोष्ट राहिली. ती हकी, बापानें आपले मुलांस कोणते तरी एका कलेचें शिक्षण द्यावें. हल्लीं शाळांतून चित्रकला शिकविण्याची चांगली सोय

शाली आहे; परंतू तिचा फायदा जितका करून घ्यावा तितका लोक करून घेत नाहीत. सुतार, लोहार, तांबट, सेनार, गंवडी वगैरे कारागीर लोकांस या कलेचा त्यांचे धंद्यांत फार उपयोग आहे. या लोकांनी या कलेचे शिक्षण आपले मुलांस अवश्य द्यावे. नमुन्याप्रमाणे काम देण्यांत व घेण्यांत त्यांची सोय असून, जे त्यांस काम करावयास सांगतील त्यांचीही सोय आहे. चित्रकलेचा जो जो फैलाव होईल, तो तो काम सुबक होईल. ही कला शाळेत शिकली असता ती कायम ठेवण्याविषयी बाप तजवीज ठेवत नाही, ही दुःखाची गोष्ट आहे. शाळेत या कलेचे जें ज्ञान मिळते तें वाढविणे व दृढ करणे हे बापाचे कर्तव्य आहे. बापाने मुलांस फक्त चित्रकलेचे शिक्षण द्यावे असे नाही. त्यांस ज्या कलेची गोडी असेल त्या कलेचे शिक्षण द्यावे. कलेचे जें शिक्षण द्यावयाचे, तें केवळ फायदा व्हावा एवढ्याच साठी नाही, तर, अध्ययनाच्या योगाने अथवा कामा-मुळे पुष्कळ वेळां डोकें चढून जाते, अशा वेळीं सतार सारंगीच्या मधूर नादाने, अथवा चित्र काढीत बसल्याने, अथवा खोदीव व कातीव काम केल्याने डोकें उतरून मनास आराम वाटतो. फार वेळ तक्क्याशीं टेकून स्वस्थ बसण्यांत अथवा मऊ बिछान्यावर लोळत पडण्यांत खरी विश्रांती नाही. ही विश्रांती आळशी लोकांकरतां आहे. खरा आराम उद्योगवैचित्र्यांत आहे; मात्र हे उद्योगवैचित्र्य शहाणपणाचे असावे. मनाच्या निरनिराळ्या शक्ती आहेत, त्या सर्वांचा विकास झाला पाहिजे. केवळ विचारशक्तीचाच विकास होऊन उपयोग नाही; कल्पनाशक्तीचाही विकास झाला पाहिजे. ही गोष्ट कलेच्या शिक्षणाने साध्य होते. या शिक्ष-

णानें आपल्यापुढें उत्तम नमुने ठेवून त्यांचें अनुकरण
 करण्याची सवय लागते; व येणेंकरून उत्तम गोष्टींविषयी
 गोडी लागते; विचारशक्तीस उत्तेजन मिळते, व सूक्ष्म दृष्टीनें
 विचार करण्याची सवय लागते. चांगल्या गोष्टींचें अनुकरण
 करण्याची सवय लागली, म्हणजे अर्थात् सन्मार्गाचें वळण
 लागण्याचा संभव आहे; व याच दृष्टीनें पाहतां कलांचा
 अभ्यास फार उपयोगी आहे. वाद्यकलेच्या संबधानें पुष्कळ
 लोकांचा गैरसमज आहे. मुलें वाद्य वाजविण्यास शिकलीं
 असतां तीं हीशी व चैनी निपजतील, अशी त्यांस भीती
 वाटते; म्हणून ते या शिक्षणाविषयी उदासीन असतात.
 परंतू बाकीचें गृहशिक्षण नीटपणें चालेल, तर ही भीती
 बाळगण्यास कांहीं एक कारण नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर
 सुखाचीं साधनें जीं वृद्धिगत करावयाचीं, तीं न करतां उलट
 तीं आपण कमी करीत आहों, असें होतें. नुसत्या टवाळ्या
 करीत बसण्यापेक्षां अथवा उगीच गप्पा मारण्यापेक्षां वाद्य-
 कलेचे अभ्यासापासून विशेष हीत आहे. यापासून
 वाजविणारास व श्रोत्यांस चांगली कर्मणूक असते. वाद्य-
 श्रवणानें भ्रमण करणारे विचार स्थिर होऊन मन स्थिर
 होतें; व पुनः काम करण्यास हुशारी येते. अशा प्रकारें
 मनाला आनंद देणें हें शरिराला उत्तम औषध आहे. आनं-
 दरूपी औषधाची योग्यता साधारण औषधापेक्षां जास्त
 आहे. हल्लीं या कलेचा सुशिक्षित लोकांमध्ये फारसा प्रचार
 नाहीं. तिचा अशिक्षित लोकांमध्ये प्रचार असल्यामुळें व
 त्यांपैकीं कांहीं चैनी निघाल्यामुळें लोक नाक मुरडीत अर-
 तील. असो. वरील सर्व गोष्टींचा विचार करून बापानें
 मुलांस कोणत्यातरी एका कलेचें शिक्षण द्यावें, हें योग्य आहे.

भाग तिसरा.

सद्वर्तन.

-:0:-

शारीरसंगोपन व मानसीक शिक्षण ह्या संबंधानें आई-बापांनीं किंवा पालकांनीं काय केलें पाहिजे, ह्याविषयी मागील दोन भागांत निरूपण झालें. आतां ह्या भागांत मुलाच्या सद्वर्तनाच्या बाबतींत त्यांनीं काय केलें पाहिजे, ह्याविषयी विचार करावयाचा आहे. संगोपन व शिक्षण ह्या संबंधानें बापानें खबरदारी घेणें अवश्य आहे; परंतू सद्वर्तनाच्या संबंधानें विशेष खबरदारी घेतली पाहिजे. ह्या बाबतींत यत्किंचित्ही ह्यगय उपयोगी नाहीं. मुलाची शरीरप्रकृती साधारण असेल, तर एक वेळ चालेल; त्याचें शिक्षण बेताबाताचें असेल, तर एक वेळ चालेल; परंतू त्याच्या वर्तनांत कमीपणा असणें योग्य नाहीं; तें चोखच पाहिजे. मुलाची शरीरप्रकृती चांगली नसेल, तर त्याबद्दल त्यास, पराकाष्ठा त्याच्या आई-बापांस प्रत्यक्ष थोडा त्रास सोसावा लागेल. त्याच प्रमाणें त्यास चांगलें शिक्षण मिळालें नसेल, तर त्याचें व त्याच्या आईबापांचें केव्हां केव्हां प्रत्यक्ष नुकसान होण्याचा संभव आहे. ह्यामुळे इतरांचें नुकसान झालें, तर तें पर्यायानें व अवधानें होईल; परंतू वर्तनाच्या संबंधानें अशी गोष्ट नाहीं. मुलाचें वर्तन चांगलें नसेल, तर त्याचें तर नुकसान आहेच,

परंतू त्यापासून आईबापांस ताप होऊन इतरांसही ताप होतो, व तो प्रत्यक्ष आणि तत्काल होतो. मुलगा शरिरानें सुदृढ व विद्वान आहे, परंतू दुराचारी आहे, तर त्याच्या कृतीपासून जें नुकसान होईल, त्या मानानें पाहतां तो अशक्त व अक्षरशत्रू असून सदाचारी आहे, तर जें नुकसान होईल तें कांहींच नाहीं. ह्यावरून हें उघड आहे कीं, सद्वर्तनाची थोरवी फार आहे. नुसत्या शरीरसंपत्तीची मातब्बरी जे कोणी मानीत असतील ते खुशाल मानोत; नुसत्या विद्वत्तेचें गौरव जे कोणी करीत असतील ते खुशाल करोत; शहाण्यानें त्याची मातब्बरी मानूं नये. एकाद्या मनुष्याचें वर्तन शुद्ध नसून तो श्रीमंत अथवा विद्वान असेल, तर त्याचें प्रस्त माजविणारे बरेच सापडतात; परंतू तोच सदाचारी असून जर गरीब अथवा बेताबाताचा शिकलेला असेल, तर त्याचे गौरव करणारे थोडे सापडतात, ही शोचनीय स्थिती आहे. गौरव करणें एकीकडे राहूं द्या; परंतू नुसती पसंती दर्शविणारेसुद्धां थोडे दृष्टीस पडतात. नुसत्या संपत्तीला, नुसत्या अधिकाराला अथवा नुसत्या विद्वत्तेला मान देणारे आजपर्यंत बरेच होऊन गेले, हल्लीं आहेत व पुढेंही होतील. त्याविषयीं विचार करावयाचा नाहीं. ज्या एका गोष्टीची विशेष फिकीर बाळगावयाची, ती गोष्ट श्रीमंती नाहीं, अधिकार नाहीं, किंवा विद्वत्ता नाहीं; ती गोष्ट शरीरसंपत्तीही नाहीं. आपलीं मुलें सदाचारी असावीं, ह्या गोष्टीकडे बापानें विशेष लक्ष पुरविलें पाहिजे, ही त्याची महत्वाकांक्षा असली पाहिजे, व ह्याविषयीं त्याला अभिमान असला पाहिजे. ह्यावरून संपत्ती, विद्वत्ता, अधिकार वगैरे गोष्टींची आम्ही कांहींच मातब्बरी समजत नाहीं, असें कांहीं लोक समजतील; पण

तसे नाही. त्यांची मातब्बरी आहे, परंतू एक एकट्याची नाही. मनुष्य सदाचारी असून त्याजवळ संपत्ती, अविकार, व विद्वत्ता ह्यां पैकीं एक असेल तर चांगलें, दोन असतील तर विशेष चांगलें, तिन्हीं असतील तर उत्तम. अशांचें गौरव खुशाल करावें; त्याबद्दल वादच नाही. मुख्य गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, मुलांचें वर्तन अगोदर शुद्ध पाहिजे. वर्तन शुद्ध असून तीं शरिरानें सुदृढ व विचारांनीं पोक्त असावीं. इतकें साध्य करून घेतल्यावर लक्ष्मी प्राप्त करून घेणें व अधिकार मिळविणें, म्हणजे दुधांत साखर घालणें होय.

हवा, पाणी, पैशाची टंचाई, वगैरे कांहीं अपरिहार्य कारणांमुळे शरीरप्रकृती चांगली ठेवण्यास कित्येकांस व्यत्यय येतो. त्याप्रमाणें पैशाच्या अडचणीमुळे सांप्रत काळीं चांगलें शिक्षण देण्यास पुष्कळांस अडचण येते. सदाचरणाच्या संबधानें विचार करतां हवा, पाणी व पैसा हीं आड येत नाहींत. श्रामंतासच सदाचरणानें वागतां येतें, गरिबांस वागतां येत नाहीं; किंवा विद्वानासच वागतां येतें, अज्ञानास वागतां येत नाहीं, असा प्रकार नाहीं. मनुष्य कितीही गरीब, कितीही अशिक्षित, अथवा कितीही अशक्त असो, त्यास सदाचारानें वागतां येणार नाहीं, असें नाहीं. इतकेंच कीं, विकारास वश होतां कामा नये, मोहास गुंततां कामा नये, व क्षणीक सुख व क्षणीक लाभ हीं परिणामीं अहितकर असतील, तर त्यांवर नजर ठेवतां कामा नये. तात्पर्य, त्याच्या अंगीं आत्मसंयमन पाहिजे. त्याचें मन त्याच्या स्वाधीन पाहिजे. कोणता पदार्थ पाहून मन केव्हां भकेल, हें सांगणें कठीण आहे. तें आवरून धरलें, तर मोठें हीत होतें, बेफाम झालें

तर अहीत होते. तरबेज केलेल्या घोड्यांच्या, खेचरांच्या, व कबुतरांच्या अथवा इतर पशुक्षयांच्या शर्यतीप्रित्यर्थ हजारो रूपये खर्च करणारे कित्येक सापडतात, त्या पाहावयास जाणारे शेकडो दृष्टीस पडतात व शर्यत जिंकणाऱ्या इसमांचे कौतूक करणारेही पुष्कळ आढळतात. घोडा, खेचर कबुतर आदी प्राण्यांच्या गतीपेक्षां मनाची गती फार; असे असून मनाच्या शर्यतीचे भोक्ते फार थोडे दिसून यावे हे आश्चर्य आहे. घोडा हुकमांत ठेवणाऱ्यांचे आम्ही कौतूक करावे व मन हुकमांत ठेवणाऱ्यांचे तितके कौतूक करूं नये, ही किती तरी आश्चर्याची गोष्ट आहे ?

मुलांचे वर्तन बरोबर नाही, म्हणून कुरकूर करणारे पुष्कळ आढळतात; परंतू आपले स्वतःचे वर्तन कितपत बरोबर आहे, ह्याबद्दल विचार करणारे किती आहेत ? आम्हांस वाटते फार थोडे आहेत. आमचे वर्तन ज्याप्रमाणे असते त्याप्रमाणेच प्रायः मुलांचे असते. आम्ही ज्या गुणास विशेष मान देतो, त्यास ते प्रायः मान देतात. आमच्या वर्तनावद्दल केव्हां केव्हां कांहीं विशेष कारणे असतात; परंतू आमचीं कारणे मुलांस दिसत नाहीत. आमची कृती दिसते व तिचे अनुकरण ते करतात. श्रीमंतीशिवाय दुसरा विशेष गुण ज्याच्या अंगी नाही, असा एकादा श्रीमान मनुष्य आमच्या घरी आला असतां आम्ही त्यास चांगला मान देतो; विद्वान आला असतां त्यास पूज्य समजून मान देतो; अविकारी आला असतां त्याचा सत्कार करतांना आमच्या जिवाची एकच धांदल होते; त्याचप्रमाणे भपकेदार साधू आला असतां त्याचाही मान ठेवणारे बरेच आढळतात. पण ज्याच्या अंगी श्रीमंती, अधि-

कार आणि विद्वत्ता ह्यांपैकी एकही गूण नाही, परंतु ज्याचे वर्तन मात्र शुद्ध आहे, असा मनुष्य घरी आला असता त्यास योग्य मान देणारे आमच्यांपैकी कितीजण आहेत ? फार थोडे. अशी जर वास्तवीक स्थिती आहे, तर मुलांना कोठच्या तोंडाने दोष द्यावा ? नुसत्या श्रीमंतीस, नुसत्या विद्वत्तेस, अथवा नुसत्या अधिकारास मान देणारे आजपर्यंत शेकडो लोक होऊन गेले, हल्ली आहेत व अशीच स्थिती राहिल, तर पुढेही सापडतील, हे खरे आहे. जगाची अशीच रहाटी आहे, असा वेदांत सांगणारे पुष्कळ सापडतील, हेही आम्ही समजून आहो; तथापी, लाभाची आशा, दांभिकपणा व नुकसान होण्याचे भय, ह्यांपैकी कोणत्या तरी गोष्टीचा पगडा आमच्या मनावर असतो, किंवा निवळ अंध-परंपरेने आम्ही वागतो, असे म्हणावे लागते. ज्याजवळ सदा-चाराशिवाय दुसरे काही नाही, त्यापासून नफा किंवा नुकसान होण्याचा संभव नाही. अशी गोष्ट श्रीमंतीची अथवा अधिका-र्यांची नही. त्यांच्यापासून लाभाची आशा किंवा नुकसान होण्याचे भय असते. ह्यावरून श्रीमंती, अधिकार अथवा विद्वत्ता ह्यांस मान देणे चांगले नाही, किंवा सदाचारास कोणीच मान देत नाही, असे म्हणण्याचा आमचा हेतू नाही. आमच्या म्हणण्याचा हेतू इतकाच की, सदाचाराची व वरील तीन गुणांपैकी एका गुणाची जेव्हां सांगड असते, तेव्हां सदा-चाराचे गौरव करणारे पुष्कळ आढळतात; परंतु नुसत्या सदा-चाराचे गौरव करणारे थोडे सापडतात. शिवाय, नुसत्या श्रीमंती-स, अथवा अधिकारास, अथवा विद्वत्तेस मान देणारे जसे पुष्कळ आढळतात, तसे नुसत्या सदाचारास मान देणारे आढळत नाहीत. ही जर वस्तुस्थिती आहे, तर त्याबद्द-

लचा दोष मुलांकडे नमून आमच्याकडे आहे. ज्या ज्या मानाने ज्या ज्या गोष्टींचे महत्व लोक मानतात, त्या त्या मानाने त्या त्या गोष्टीकडे मनाची धाव असते, असा सामान्य सिद्धांत आहे. सदाचाराचे महत्व जितके मानावे, तितके आम्ही मानीत नाही. आमच्या मुलांचे आचरण शुद्ध असावे अशी जर आमची इच्छा आहे, तर प्रथम शुद्धाचरणाची योग्यता इतर गोष्टींपेक्षा जास्त आहे हे तत्व त्यांच्या मनांत ठसले पाहिजे, व तसे करण्यास आम्ही स्वतः त्याची मातब्बरी मानून त्याप्रमाणे आचरण केले पाहिजे. आमच्या स्वतःच्या उदाहरणाने जितके लवकर कार्य होईल, तितके इतर उपायांनी होणार नाही.

सदाचरणाने वागणे हे एका दृष्टीने सोपे व दुसरे दृष्टीने अवघड आहे. पैसा, बळ, शहाणपण, अधिकार व विद्वत्ता ह्यांपैकी कोणत्याही गोष्टीची जरी अनुकूलता नसली, तरी सदाचरणाने वागतां येते; म्हणून ते राखणे सोपे आहे. परंतु मनाची धाव वासना तृप्त करण्याकडे असते; सर्व वासना चांगल्या नसतात; तेव्हां मन आवरून धरावे लागते व ते करण्यास निग्रह लागतो. हा निग्रह एकाएकी करतां येत नाही, म्हणून सदाचरणाने वागणे हे कांहींसे कठीण आहे. असा निग्रह अभ्यासाने येतो. हा अभ्यास करविणे हे बापाचे महत्वाचे कर्तव्य आहे. साधू तुकारामांनी मोक्षाच्या संबंधाने जी गोष्ट सांगितली आहे, तीच गोष्ट अक्षरशः सदाचारास लागू आहे.

नाही देवापाशी मोक्षाचे गाठोळे ।

आणून ते द्यावे तुम्हापाशी ।

नये मोल देतां धनाचिया राशी ।

नाहीं तें आकाशीं पाताळीं तें ।

तुका म्हणे आहे आपुल्या तें आंगीं ।

गवसेना जर्गीं दुजे ठायीं ॥

तुकारामबोवांची ही जी उक्ती तिचा भाव लक्षांत आणला असतां सदाचाराचें देखील गाठोडें देवापाशीं नाहीं, कीं तो तें आपणास आणून देईल; तें पैसे देऊन प्राप्त करून घेतां येण्यासारखें नाहीं; तें बाजारांत किंवा एकांत स्थळीं धुंडाळून मिळण्यासारखें नाहीं; तें आकाशांत नाहीं किंवा पाताळांत नाहीं. तात्पर्य, तें दुसरे कोठेंही मिळावयाचें नाहीं. तें आपल्याजवळच आहे व तें मिळविणें आपणाचकडे आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेवून बापानें योग्य वर्तन-क्रम ठेवला पाहिजे.

सदाचारानें जें वागावयाचें, तें लोकांसाठीं नाहीं; तें आत्मोन्नत्तिसाठीं आहे. सदाचारानें वागल्यानें लोक बरे म्हणतील व त्याविरुद्ध वागलें असतां लोक नांवे ठेवतील, म्हणून सदाचारानें वागावयाचें असें नाहीं; म्हणजे निवळ प्रतिष्ठेच्या किंवा लाभाच्या आशेनें सदाचारानें वागावयाचें असें नाहीं. ही गोष्ट प्रत्येकानें लक्षांत ठेविली पाहिजे. तसेंच सदाचारानें वागावयाचें, म्हणजे लोकाचारास सर्वांशीं गुंडाळून ठेवून वेपवाईनें अथवा एककलापणानें वागावयाचें असें नाहीं. 'आमचे हेतू चांगले असले म्हणजे ज्ञालें, आम्हांस लोकांशीं काय करावयाचें आहे? आमचें वर्तन शुद्ध असलें म्हणजे ज्ञालें, लोक कांहीं म्हणोत.' हे विचार दिसण्याला बरे दिसतात; परंतू ते योग्य नाहींत. जे लोकांचा संबंध तोडून एकांत स्थळीं राहण्यास

तयार आहेत, त्यांनी तसे खुशाल करावे. आमच्या मुलांचे हेतू निर्दोष असले म्हणजे झाले, असे म्हणून स्वस्थ बसणे योग्य नाही. त्यांची कृती निर्दोष असून तिजवद्दल गैर-समज होण्यास त्यांनी सवड देतां कामा नये. त्यांस लोकांत राहावयाचें आहे, त्यांस आरली उन्नति करावयाची आहे व लोकांचीही करावयाची आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याचें तत्व ठीक आहे, परंतू त्यास यत्ता आहे. कांहीं तत्ववेत्ते त्याचें अवलंबन करण्यास सांगतात, म्हणून आमचे मुलगे सर्वांशी तसें करूं लागले असतां नुकसान होण्याची भीती आहे. जगाची पर्वा न करणें हा मोठा पुरुषार्थ आहे, असें समजणारे कांहीं दृष्टीस पडतात; हे नैतिक धैर्य समजून त्याचें गौरव करणारे कांहीं दृष्टीस पडतात; परंतू हे लोक सूक्ष्म रीतीने विचार करीत नाहीत असें दिसते. जगाची पर्वा न करण्याचे खरे प्रसंग थोडे असतात. महातत्त्वभंग, सत्यभंग, अथवा वचनभंग होण्याची, अथवा राष्ट्रीय हितास धक्का बसण्याची जेव्हां खरोखर भीती असते, तेव्हां जगाची पर्वा न करण्याचा वास्तवीक प्रसंग आहे, असें समजावे. ज्या बाबतींत ढवळाढवळ करण्यास लोकांस यात्किंचित्ही अधिकार नाही, त्या बाबतींत ते खोडसाळ बुद्धीनें ढवळाढवळ करूं लागले असतां त्यांची पर्वा न करणें एक वेळ योग्य. त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या आड येत नसतां, अथवा त्यांचें नुकसान करीत नसतां, ते आमच्या खऱ्या स्वातंत्र्याच्या आड येत असतील, अथवा आमचें नुकसान करण्यास प्रवृत्त होतील, तर त्यांची पर्वा न करणें एक वेळ योग्य. लोकांत राहावयाचें आहे, तर निष्कारण त्यांवि-रुद्ध बंड करणें, म्हणजे समाजाचीं बंधनें शिथिल करणें आहे.

लोकांचें वर्तन नीतिबाह्य आहे, व त्यांच्या कृतीनें देशाचें नुक-
सान होण्याची भीती आहे, तर त्यांवर खुशाल शस्त्र धरावें;
इतर प्रसंगीं, सामोपचाराच्या अथवा तडजोडीच्या गोष्टीस न
जुमानां केवळ ते दुराग्रहानें वागतील तेव्हां तसें करावयाचें;
मध्ये नाहीं. दरम्यान जे तसें करण्यास प्रवृत्त होतात ते अ-
विचारी आहेत असें समजावें. मुख्य गोष्ट सांगावयाची ती
ही कीं, सत्यभंग अथवा वचनभंग व्यासारखें जेव्हां महाका-
रण असेल, तेव्हां जगाची पर्वा करावयाची नाही व तड-
जोड करावयाची नाही; परंतू सामान्य कारणांसाठीं त्यांची
पर्वा न करणें उचित नाहीं. प्रथम सामदाम करण्याविषयीं
दीर्घ प्रयत्न केला पाहिजे; व तडजोड करण्यास उद्युक्त
झाले पाहिजे. कोणत्याही प्रकारें तडजोड होत
नाहीं, असें जेव्हां दिसून येईल तेव्हां मार्ग खुला आहे. अल्प
स्वल्प कारणें वारंवार उपस्थित होतात; त्यांसाठीं आम्ही
बंड करूं लागलों, तर बंडाळी होऊन समाज विसखळीत
होईल. ह्या बाबतींत इतका पाव्हाळ करण्याचें कारण नव्हतें.
परंतू पाश्चात्य ग्रंथकारांचे ग्रंथ वाचून आमच्या तरुण लोकां-
च्या मनाची चलबिचल झाली आहे. प्रस्तुतचा काळ संक्रम-
णकाळ असल्यामुळे अशी चलबिचल होणें स्वाभाविक आहे.
तरुण मुलांचे विचार स्थिर झालेले नसतात. तिकडल्या प्रसिद्ध
पुरुषांनीं देशान्या उन्नतीसाठीं ज्या रितीनें आचरण केले
त्या रितीनें आपण आचरण करावें, असें काहींस वाटत आहे.
व्यक्तिस्वातंत्र्यासंबंधी तिकडील काहीं तत्त्ववेत्त्यांचे जे विचार
आहेत त्यांचेंच अवलंबन करणें काहींस प्रशस्त वाटूं
लागलें आहे. ही स्थिती चांगली किंवा वाईट ह्याविषयीं
निरूपण करण्याचें हें स्थळ नाही. आम्हांस जें सांगावयाचें

तैं हैं कीं, तिकडील स्थितीप्रमाणें तिकडील थोर पुरुषांचे विचार व आचार होते व आहेत. आमची स्थिती काय आहे, ह्याविषयीं पोक्त विचार करून व तिकडील थोर पुरुषांचे विचार लक्षांत आणून आम्हीं आचरण केलें पाहिजे.

सदाचाराच्या संबंधानें वर जे विचार सांगितले त्यांत विशेष कांहीं नाहीं. ते विचार ठीक आहेत व सदाचारानें वागवें हेंही म्हणणें ठीक आहे, परंतू सदाचाराच्या गोष्टी कोणत्या, असा प्रश्न निघणें स्वाभाविक आहे. शारीर संगोपन व मानसीक शिक्षण ह्यांसंबंधानें ज्या गोष्टींचें निरूपण करण्यांत आलें आहे, त्यांसंबंधानें बरीच एकवाक्यता होईल, परंतू सदाचाराच्या संबंधानें तितकी होण्याचा संभव नाहीं. सत्य भाषण, आज्ञाधारकता, सत्संगती, उद्योगप्रीती, आत्म-संयमन, नैतिकधैर्य, दृढनिश्चय वगैरे गोष्टींच्या बाबतींत बरीच एकवाक्यता असण्याचा संभव आहे. ह्या बाबतींत मतभेद असल्यास थोडा आहे; परंतू स्पर्शास्पर्श, पेयापेय, भक्ष्या-भक्ष्य, त्याचप्रमाणें कांहीं आचारविचार ह्यांच्या बाबतींत बराच मतभेद आढळून येतो. आमचे लोक पेयापेय, भक्ष्याभक्ष्य वगैरे गोष्टींचा समावेश सदाचारांत करतात. ह्या बाबतींत त्यांची नजर फार करडी आहे. इतर लोक ह्या गोष्टींचा सदाचारांत समावेश करीत नाहींत, व त्यांची नजर करडी नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर त्यांविषयीं ते विशेष विधिनिषेधही बाळगीत नाहींत. अशी सामान्य स्थिती दृष्टीस पडते. अशी स्थिती असतां स्पर्शास्पर्श, पेयापेय, भक्ष्याभक्ष्य वगैरे गोष्टींचा समावेश सदाचारांत करावयाचा किंवा नाहीं, असा प्रश्न साहजाक उत्पन्न होतो. ह्याविषयीं सविस्तर विचार करण्याचें हें स्थळ नाहीं. ह्याविषयीं स्वतंत्र रितीनें

विचार करणें जरूर आहे. हा प्रश्न धर्मविषयक आहे, असें आमचे लोक समजतात; तेव्हां धर्मसंबंधी प्रकरणाविषयी विचार करतांना ह्या प्रश्नाविषयी सविस्तर विचार करणें योग्य आहे. तथापी, कित्येक कारणांस्तव ही एक गोष्ट सांगणें जरूर आहे कीं, स्पर्शास्पर्शाविषयीचे आमच्या लोकांचे विचार बरेच अंशी चमत्कारीक आहेत, असें म्हणणें भाग पडतें. असल्या विचारांचें मुख्य बीज वेडगळ स्वाभिमानाशिवाय दुसरे दिसत नाही. ' एसें कैसे रे सोवळें शिवतां होतसें ओवळें ' हें जें समर्थांचें महावचन तेंच प्रस्तुतचे प्रश्नास लागू पडतें. सदाचाराची इमारत भक्कम पायावर असणें योग्य आहे. स्पर्शास्पर्श हा डळमळीत पाया आहे. प्रस्तुतची स्थिती लक्षांत आणतां स्पर्शास्पर्शाविषयीचे विचार फार दिवस चालू राहण्याचा संभव नाही; तेव्हां ह्या सर्व कारणांविषयी विचार करून काय करावयाचें तें वापानें करावें.

स्पर्शास्पर्शाविषयी जे विचार सुचविले, ते पेयापेय व भक्ष्याभक्ष्य ह्या विषयास लागू करतां येत नाहींत. पेयापेय व भक्ष्याभक्ष्य ह्याचा जो व्यापक अर्थ आहे, त्या अर्थानें कोणी विचार करीत नाही. मद्यपान व मांसभक्षण ह्या अर्थानेंच विचार करण्याचा प्रघात आहे व त्याच अर्थानें वरील दोन शब्दांचा उपयोग आम्ही करीत आहों. स्पर्शास्पर्शाच्या संबन्धानें योग्य कारण दाखविण्यांत येत नाहीं. तसा प्रकार मद्यपान व मांसभक्षण ह्या दोन बाबतींत नाहीं. ह्या दोन बाबींचा समावेश सदाचारांत करण्यांत आमच्या लोकांचा स्तुत्य हंतू होता व तो योग्य आहे. अशा प्रकारें समावेश केवळ अभिमानामुळें अथवा पोरकट समजुतीमुळें करण्यांत

आला नव्हता. जीवित्व व वित्त ह्यांची हानी होऊन मनुष्यपण नाहीसे होणे, हा मद्यपानाचा परिणाम. मांसभक्षण म्हणजे गरीब प्राण्यांचा नाश व येणेकरून भूतदयेचा संकोच, अथवा उपयुक्त प्राण्यांचा नाश व येणेकरून संपत्तीचा संहार. आतां जे जे मद्य प्राशन करतात, अथवा मांस भक्षण करतात, ते ते सर्व पशुव्रत आचरण करतात अथवा निर्दय असतात, असा प्रकार नाही. तथापी, सामान्य विचार करतां दोन्ही गोष्टी चांगल्या नाहीत व त्यांपासून पराङ्मुख असणे हितावह आहे. ह्या बाबतीत पाश्चात्य लोकांच्या समजुतीत बदल पडत चालला आहे. आमच्या प्रमाणेच त्यांचे विचार हळू हळू होऊं लागले आहेत. तेव्हां ह्या बाबतीत आमच्या पूर्वजांचे जे विचार तेच कायम ठेवून, ह्या दोन गोष्टी निषिद्ध समजणे चांगले. तत्त्वतः ह्या दोन गोष्टींचा समवेश सदाचांत करतां येईल, असें जरी नाही, तरी ह्या गोष्टी निषिद्ध समजून सदाचाराच्या सदरांत घालणे व त्यांसंबंधानें नैतिक निर्व्व ठेवणे विशेष हितकर आहे. निदान आमच्या लोकांनीं तरी त्या निषिद्ध समजाव्या. ह्या मताविरुद्ध कांहीं लोक निघतील; परंतू प्रस्तुतच्या ओवांवरून त्यांचें मन कांहीं दिवसांनीं बदलेल, असा संभव दिसूं लागला आहे.

पाश्चात्य विचारांमुळे किंवा दुसऱ्या कारणांमुळे आमच्या मंडळीपैकीं कांहींच्या पोषाकांत व रितीरिवाजांत फरक दृष्टीस पडूं लागला आहे. ही गोष्ट जुन्या समजुतीच्या लोकांस पसंत न पडून ते नवीन मंडळींस आचारभ्रष्ट समजतात, ही कांहीं अंशीं चूक आहे. खर्चाच्या संबन्धाचा विचार कर्तव्य नसेल, तर ह्या गोष्टींचें विशेष महत्व नाही. बाकीच्या गोष्टी ठीक

आहेत, तर ह्या बाबतीत स्वातंत्र्य ठेविल्याने अहीत होण्याची भीती नाही. चोहोकडून सर्व बाबतीत हात पाय बांधून टाकणे इष्ट नाही. अत्या किरकोळ बाबतीत स्वातंत्र्य असावे, हे बरे. महत्वाच्या गोष्टीत लगाम हाती धरला असता बस आहे. सर्वच गोष्टीत प्रतिबंध असल्याने मनास त्रास होतो व वाईटाबरोबर चांगल्याही गोष्टी झुगारून देण्याकडे मनाची प्रवृत्ती होण्याचा संभव असतो, ही गोष्ट चांगली लक्षांत ठेवली पाहिजे.

सदाचाराच्या ज्या गोष्टी आहेत त्यांपैकी काहींच्या संबंधाने मतभेद आहे, व काहींच्या संबंधाने बरेच ऐक्य आहे, असे वर सांगितले आहे. आम्हांपैकी फारच थोड्या लोकांस अखेरपर्यंत गृहशिक्षण देतां येते. अनेक कारणांस्तव मुलांस शाळेत पाठविल्याशिवाय त्यांस गत्यंतर नसते. तेव्हां मुलांस चांगले शिक्षण मिळून, त्यांचे हीत व्हावे, अशी जर आमची इच्छा आहे, तर बाप व शिक्षक ह्यांचे सघट्टन असणे व परस्परांची मदत परस्परांस असणे इष्ट आहे. ज्या ठिकाणी असे करण्यास अडचण आहे, त्या ठिकाणी बोलावयास नको. आमच्या शाळांतील व कालेजांतील मुलांचे वर्तन जसे असावे तसे नाही, अशी कांहीं लोकांनी थोडे वर्षांपूर्वी ओरड केली होती. त्यावरून नीतिशिक्षणाच्या बाबतीत काय केलें पाहिजे, ह्याविषयी त्या वेळी बरीच चर्चा झाली. मुलांचे वर्तन चांगले असावे, अशी सर्वांची इच्छा दिसून आली; परंतू त्यांचे वर्तन जसे असावे तसे आहे किंवा नाही, व वर्तन सुधारणे झाल्यास ते कसे सुधारतां येईल, ह्या बाबतीत मतभेद बराच दिसून आला. मिशनरी लोकांचे म्हणणे—सरकारी शाळांतून धर्मशिक्षणा-

ची सोय नसल्यामुळे त्यांतील मुलांचे वर्तन चांगले नसते. दुसऱ्या काही लोकांचे म्हणजे की, मिशनरी लोकांस अभिमान बाळगण्यास कारण नाही; दोहोंची स्थिती सारखीच आहे. आमच्या इकडील मुलांत ज्याप्रमाणे गुणदोष आहेत, त्याप्रमाणे इंग्लंड वगैरे सुधारलेले देशांतील शाळांतील मुलांच्याही अंगी गुणदोष आहेत. एकमेकांनी एकमेकांस हसवे असे नाही; परंतू तिकडे गृहशिक्षणाची मातब्बरी चांगली असून त्याचा परिणाम प्रत्ययास येत आहे. आम्ही चांगले, का दुसरे चांगले, हे सध्यां आम्हास ठरवावयाचे नाही. ग्रहण करण्यासारख्या गोष्टी कोणत्या, हे आपणास पाहावयाचे आहे. शाळांतील व कालेजांतील मुलांचे वर्तन सुधारण्याच्या बाबतींत जे उपाय सुचविण्यांत आले, ते लोकांपुढे ठेवणे अवश्य आहे. गृह व शाळा, बाप व शिक्षक ह्यांचा एक प्रकारचा संबंध आहे. परस्परांनी परस्परांस सहाय्य करून इष्ट हेतू सिद्धीस न्यावयाचा आहे. ' शाळेतील व्यवहारांशी मला काय करावयाचे आहे ? मी आपल्या घरापुरतां विचार करीन—' असे म्हणून बापाने स्वस्थ राहणे योग्य नाही. जी गोष्ट शाळेत करण्यास अडचण आहे, ती बापास घरी करतां येण्यासारखी असल्यास त्याने करावी. त्याचप्रमाणे एकादी गोष्ट घरी करण्यास अडचण असून शाळेत होण्यासारखी असल्यास, ती शाळेत व्हावी. सांगावयाची गोष्ट ही की, एकाची शिक्षा एक व दुसऱ्याची त्याच्या उलट, असा प्रकार न होतां दोहोंचा जितका मेळ ठेवतां येईल तितके चांगले. एकाची उणीव ती दुसऱ्याची उणीव व एकाचे बळ ते दुसऱ्याचे बळ, असे समजून परस्परांचे परस्परांस पाठबळ असले पाहिजे. इतके सांगून मुलांचे वर्तन

सुधारण्याच्या बाबतीत जे उपाय सुचविण्यांत आले ते सांगतोः—

१. शिक्षणकलेंत जे लोक तयार झाले आहेत व ज्यांचें वर्तन शुद्ध आहे, अशांची शिक्षकांच्या जागी योजना करणें महत्वाचें आहे. असें झालें असतां मुलांचें वर्तन सुधारेल.
२. कित्येक शाळांकरतां असावी तशीं शालागृहे नाहींत. कित्येकांच्या वाट्यास भिकार जागा आली आहे. ही स्थिती वाईट आहे. शालागृहांच्या संबंधाची सुधारणा ही प्रथमची सुधारणा. शाळांतून मोठमोठाल्या खोल्या, लायब्ररी, पदार्थसंग्रहालय व चांगलें सामान, हीं असावीं.
३. प्रत्येक कालेज, प्रत्येक हायस्कूल, प्रत्येक प्राथमीक शिक्षणाची शाळा, हीस जोडून खेळण्याची जागा असावी व त्या जागेत आट्यापाट्या, क्रिकेट वगैरे खेळ मुलांकडून खेळवावे. शिक्षकांनीं मुलांबरोबर असावे, त्यांबरोबर खेळावे, त्यांस उत्तेजन द्यावे व चांगल्या खेळणारास बक्षीस द्यावे. शिक्षकांची जीं कामें आहेत त्यांपैकीं हे एक आहे, असें समजण्यांत यावे.
तसेंच मुलांनीं ड्रिल उर्फ क्वार्टर अवश्य केली पाहिजे. येणेंकरून शरीरप्रकृती नीट राहून मुलांच्या अंगी व्यवस्थितपणा येईल.
४. ज्याप्रमाणें लोकमताचा लोकांना कांहींसा वचक असतो, त्याप्रमाणें विद्यार्थीमताचा विद्यार्थ्यांस वचक राहिल, असें विद्यार्थीमत जागृत झालें पाहिजे.

५. मुलांच्या सद्वर्तनावदल त्यांस अधिक मार्क अथवा बक्षीस द्यावे.
६. धर्मशिक्षणाशिवाय नीतिशिक्षणाचा उपयोग होणार नाही. तेव्हां शाळांतून कांहीं वेळ धर्मशिक्षण पाहिजे.
७. ठिकठिकाणी बोर्डिंगे असून त्याठिकाणी फार सक्ती नसावी; लष्करी साधेपणा असावा. ठरलेल्या वेळी जेवणखाण, व्यायाम, अभ्यास, वगैरे असावी.
८. शाळेत मुलांनी वेळच्या वेळी येणे, व्यवस्थित रितीने वागणे, करिष्ठांस मान देण्याचे जे बाह्य प्रकार आहेत त्यांसंबंधाने हयगय न करणे, सोबत्यांवरोबर सम्यपणाने वागणे व ग्राम्य शब्द न वापरणे, ह्या बाबतींत लक्ष दिले पाहिजे.
९. कालेजाचे प्रिन्सिपाल व प्रोफेसर हे पाहिल्या प्रतीचे शिकलेले असून, त्यांपैकी एक दोघांनी तरी कालेजाच्या जवळ राहणे जरूर आहे. असे झाले असतां मुलांस त्यांचा कांहीं वचक राहिल व अन्य रितीने पुष्कळ उपयोग करून घेतां येईल.
१०. विद्याखात्यांतील अधिकारी हे केवळ चालू कामाचा बोझ उठविणारे नसून, सुधारणा करण्याकडे त्यांचे लक्ष असावे. असे नसेल, तर शाळाखात्यांत ज्या सुधारणा होणे अवश्य आहेत, त्या व्हावयाच्या नाहींत.
११. ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थ्यांस संस्कृत शिकवावे व त्यांस पुराण सांगतां द्यावे. असे झाले असतां शिक्षकांचे वजन खेडेगावांतून विशेष वाढून नीतिसंस्काराने विशेष उपयोग होईल.

१२. कालेजांत शिकणारे विद्यार्थ्यांनी कालेजांत राहिले पाहिजे.
१३. नीतिविषयक पुस्तक तयार करवून, ते शाळांतून शिकवावे. अशा पुस्तकांत नुसतीं शुष्क वचने असून उपयोगी नाहींत. भाषा चटकदार असावी. असल्या पुस्तकापासून कांहीं फायदा होणार नाहीं, असे कांहींचे मत आहे.
१४. मॉन्ट्रिटर व प्रीफेक्ट नेमण्याची वहिवाट इंग्लंडांत कांहीं ठिकाणी चालू आहे. ही व्यवस्था येथे चालू करून पाहावी. उपयोग होईलच, असे खात्रीने सांगतां येत नाहीं. कांहींचे म्हणणे कांहींच उपयोग होणार नाहीं.
१५. मुलांच्या वयाच्या संबधाने कांहीं अटक असावी— कांहींचे म्हणणे नसावी.
१६. युनिव्हर्सिटी (विश्वविद्यालय) संबधाने सुधारणा प्रथम झाली पाहिजे.
१७. शाळांतून चालू असणाऱ्या परीक्षांच्या संबधाने कडकपणा पाहिजे.
१८. शाळांतून अथवा पाठशाळांतून जीं पुस्तके हल्ली चालू आहेत, त्यांत फेरफार झाला पाहिजे. चांगल्या पुस्तकांच्या अभ्यासापासून मुलांच्या नीतीवर परिणाम चांगला होतो.
१९. शिक्षणाच्या बाबतीत काय काय फेरफार केले पाहिजेत, ह्याविषयी विचार करण्याकरतां हेडमास्तर व म्यस्तर ह्यांच्या वारंवार सभा भरविण्यांत याव्या. हेडमास्तरांनी उपयुक्त विषयांवर व्याख्यान देण्याचा क्रम ठेवावा.

२०. शिक्षक व पालक ह्यांमध्ये दळणवळण असले पाहिजे.

२१. इंग्लंडांत कांहीं गोष्टी चालू आहेत, म्हणून त्या गोष्टी येथे सुरू करणे चांगले नाही. येथील लोकांचा धर्म व त्यांचे आचारविचार ह्यांसंबंधाने जी स्थिती दृष्टीस पडते, तिकडे लक्ष देऊन काय करणे ते करावे. लोकांस युरोपियन न बनवितां नेटीवच ठेवून त्यांची सुधारणा कर्तव्य आहे. समाज सुधारण्यास ज्या अनेक गोष्टी साधनीभूत आहेत, त्यांपैकी शाळा एक साधन आहे. ग्रंथ, धर्म, कलाकौशल्य, सरकार, वर्तमानपत्रे, सार्वजनिक कर्मणुकी वगैरे दुसऱ्या अनेक गोष्टींत सुधारणा पाहिजे. घाणेरडे ग्रंथ, घाणेरडी वर्तमानपत्रे व घाणेरडी नाटके ही कमी होऊन चांगल्या ग्रंथांचा, चांगल्या वर्तमानपत्रांचा व चांगल्या कर्मणुकीचा जो जो जास्त प्रसार होईल, तो तो लोकांचे व तेणेकरून मुलांचे आचरण सुधारेल.

२२. पुष्कळ गोष्टींत सरकारचे हातपाय बांधलेले असतात. तशी गोष्ट लोकांची नाही. सरकारापेक्षा लोकांस पुष्कळ काम करतां येईल. नीतिसंबंधाने लोकांचे आचरण सुधारावयाचे, म्हणजे प्रथम त्यांचे पुढारी, त्यांतील प्रमुख लोक, त्यांचे उपाध्ये, त्यांतील विद्वान लोक व त्यांच्या संस्था ह्यांचे आचार व विचार उदात्त पाहिजेत.

२३. हाजी हाजी करण्याची सवय व साधारण ढिलाई ही जाऊन, तिच्या ऐवजी सत्याची व मानसीक धैर्याची पूर्ण अभिरुची असणे इष्ट आहे.

घर ज्या गोष्टी सांगितल्या त्यांपैकी सर्वच घेण्यासारख्या असून त्या बापास करतां येतील असें नाहीं. ह्या गोष्टीविषयी विचार करून ज्या त्यास करतां येण्यासारख्या आहेत, त्या त्यानें करावयास लागावें. ज्या गोष्टी सांगितल्या त्यांसंबंधानें सर्वांची एकवाक्यता नाहीं. कांहीं बाबतींत मतभेद आहे तेव्हां त्याविषयी विचार करून, घेण्यासारख्या असतील त्या गोष्टी त्यानें अमलांत आणविण्याविषयी उद्योगास लागावें. ही गोष्ट तर त्यानें केलीच पाहिजे; परंतू एवढेंच करून त्यानें स्वस्थ बसावयाचें नाहीं. त्याजवर दुसरी जबाबदारी आहे. ती ही कीं, वरील गोष्टीविषयी त्यानें आपल्या मित्रमंडळींत वारंवार खल केला पाहिजे; व ज्या गोष्टी पसंत ठरतील त्या अमलांत आणविण्याबद्दल त्यानें सतत चळवळ ठेवली पाहिजे, व जे कोणी अमलांत आणावयास लागतील, त्यांस त्यानें द्रव्यद्वारे किंवा अन्य रितीनें मदत केली पाहिजे. मुलांचें आचरण सुधारण्याचें काम एकट्याचें नाहीं; सर्वांचें आहे. तेव्हां प्रत्येकानें ह्या बाबतींत मनोभावानें मदत केली पाहिजे. सांसर्गिक रोगाचा उद्भव झाला असतां एकट्यानेंच आपलें घर साफ ठेवून उपयोग होत नाहीं; इतरांनींही आपापलीं ठेविलीं पाहिजेत; व ते ठेवीत नसतील, तर योग्य उपायांची योजना करून तसें करण्यास त्यांस भाग पाडलें पाहिजे. असें केलें, तर रोगाचा उपशम होईल. दुर्वर्तन हा एक प्रकारचा सांसर्गिक रोग आहे, असें म्हटलें असतां हरकत नाहीं. ह्याचा प्रतिकार करून सर्वत्र शुद्धी करावयाची आहे, तर आपल्या घरापुरती व्यवस्था करून मी स्वस्थ बसेन, असें म्हणणें बरोबर नाहीं. कांहीं अज्ञान किंवा दुराग्रही असतात, त्यांस

ताळ्यावर आणावें लागतें. असें न केलें, तर इष्ट हेतू सिद्धीर जात नाही. तेव्हां ह्या बाबतीत माझे, तुझे असा कोता विचार एकीकडे ठेवून प्रत्येकानें मुलांचें आचरण सुधारण्यासाठीं सतत चळवळ ठेवली पाहिजे. इतकें सांगून सदाचाराच्या संबंधानें जे विचार सुचवावयाचे ते सुचवितों.

सत्यप्रीती—सदाचाराच्या संबंधानें ज्या गोष्टीचें विशेष महत्व समजावयाचें ती गोष्ट सत्यप्रीती ही होय. सत्य हा सद्गुणांचा पाया आहे. मुलांच्या अंगी बाकीचे गूण असून हा जर गूण नसेल, तर त्या गुणांची कांहींच किंमत नाही. इतर कोणतेही गूण अंगी नसून जर हा एकच गूण अंगी आहे, तरी एक वेळ चालेल; परंतू ह्याशिवाय इतर गूण व्यर्थ होत. अमक्या प्रसंगी सत्य भाषण करावें व अमक्या प्रसंगी करूं नये, अमक्यानें सत्य भाषण करावें व अमक्यानें न केलें तर हरकत नाही, असली घाणेरडी तडजोड सत्याच्या संबंधानें नाही. लबाडी ती लबाडी व सत्य तें सत्य. ह्यांची यांत्किचित्ही भेसळ उपयोगी नाही. सत्य ही नेहमी शुद्ध धातू असली पाहिजे. असत्य भाषणानें आपले स्वतःचें अथवा दुसऱ्याचें कल्याण होतें, म्हणून तें करण्यास प्रत्यवाय नसावा, हें म्हणणें उपयोगी नाही. कल्याण अथवा अकल्याण ह्यांशीं सत्याचा बिलकूल संबंध नाही. मोह उत्पन्न होऊन असत्य भाषण करण्याची इच्छा होते; परंतू ती उपयोगाची नाही. 'सत्यव्रत' हें धर्मराजास नांव होतें. अनेक संकटे त्यावर ओढवली, परंतू त्यानें सर्व आयुष्यांत कधीही असत्य भाषण केलें नव्हतें, पण मोहास गुंतून एक्या प्रसंगी "नरो वा कुंजरो वा" असें द्वयर्थीं तो बोलला, त्याबद्दल स्वर्गारोहण करतांना त्याचा

भंगठा पतन पावला. हें सांगण्यांत व्यासांचा असा मुख्य हेतू दिसतो की, ईश्वराच्या घरी सत्याच्या बाबतींत यत्किंचित्ही लटपट नाही; त्या बाबतींत यत्किंचित्ही क्षमा नाही. मी पुष्कळ वेळां सत्य बोललों, तेव्हां एकदां असत्य बोललों म्हणून काय झालें, हें म्हणणें उपयोगी नाही. ज्या गोष्टी-पासून कोणाचें नफानुकसान नाही, त्यासंबंधानें थोडे खोटे बोललों म्हणून काय झालें, हें म्हणणें मुखपणाचें आहे.

“ सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ॥

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ” ॥

“ सत्यापरता नार्ही धर्म । सत्य तैची परब्रह्म ” अशी जी सत्याची थोरवी गाइती आहे, ती यथार्थ आहे. हीच थोरवी आमच्या मुलांनीं गाइली पाहिजे. “ मातृदेवो भव, पितृदेवो भव ” असा उपदेश उपनिषद्कारांनीं केलेला आहे. “ सत्यदेवो भव ” हा उपदेश बापानें मुलांस केला पाहिजे व मुलांनीं सत्याची मातब्बरी फार समजली पाहिजे, व “ नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमोन्वितः । सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः । ” म्हणजे लोभामुळें, मोहामुळें अथवा अज्ञानामुळें कधीही सत्याचें अतिक्रमण मी करणार नाही, असें रामानें जाबालीस सांगितलें, त्याप्रमाणें आमच्या मुलांनीं सत्याच्या संबधानें कडकडीत व्रत पाळलें पाहिजे. इतर पुष्कळ व्रतें आहेत, परंतू जें महाव्रत त्यांनीं मुख्यत्वे पाळावयाचें, तें सत्यव्रत होय. लोकांनीं आपणास लबाड म्हणणें, ही त्यांना मोठी चीड असली पाहिजे; व त्यांस रागावण्यास हें मोठें कारण असलें

पाहिजे; परंतू ते रागावणें नाटकी नको. खरोखर रुती पाहिजे. या जगांत खोटा जमाखर्च, खोटी फिर्याद, खोटी साक्ष, खोटा पुरावा व एकंदरीनें खोटा व्यवहार बराच चालू असतो. त्याकडे लक्ष दिलें असतां व त्यापासून होणारे दुष्परिणामांचा विचार केला असतां सत्याची आवश्यकता किती आहे, हें लक्षांत येईल. सत्य बोलवें म्हणून सांगणारे पुष्कळ आहेत; परंतू त्याप्रमाणें आचरण करणारे किती आहेत ? फार थोडे. मी परमेश्वरास स्मरून खरें बोलें, खोटें बोलणार नाहीं, अशी प्रतिज्ञा करून जें खरें आहे तेवढेंच सांगणारे किती दृष्टीस पडतात ? वरील वचन केवळ नमुन्यादाखल झालें नाहीं काय ? मृत्यूचा फार्स ! सामाजिक सुधारणेचा फार्स ! धर्माचा फार्स ! असे फार्स रंगभूमीवर पुष्कळ लोक पाहत आले आहेत, त्याचप्रमाणें हा सत्याचा फार्स नाहीं काय ? ह्याबद्दल दोषी कोण ? नमुना करणारे, किंवा प्रतिज्ञाभंग करणारे, किंवा दोषे ? ह्या गोष्टीचा उलगडा करण्याचें हें स्थळ नाहीं. आम्हांस सांगावयाचें तें हें कीं, सत्याची मातब्बरी जितकी मानावी तितकी मानणारे थोडे सापडतात व त्याचा फार्स करून मातेरें करून टाकणारे फार दृष्टीस पडतात. आमचा बाजार म्हणजे कांहीं अंशी असत्याचा बाजार. जी किंमत योग्य असेल तीच सांगून तीच घेणारे शेकडा दहा निघतील किंवा नाहींत, ह्याविषयी शंका आहे. खरें सांगूं किंवा खोटें सांगूं, असें विचारूनसुद्धां खोटें सांगणारे निघतात. आणा शपथा वाहूनही खोटें बोलणारे कांहीं आढळतात. कोणत्याही कारणास्तव अथवा कोणत्याही प्रसंगी थाप मारणें वाईट आहे; परंतू नफानुकसानीची बाब नसतांही

धापा मारणारे, व हातावर तुरी दिल्याबद्दल फुशारकी मारणारे लोक सापडावे, हे आश्चर्य आहे. हा सत्यापलाप होतो, हे थोड्यांच्या लक्षांत येते. औषधें, पुस्तकें, घड्याळें वगैरे गोष्टींचा खप व्हावा, ह्या हेतूनें वर्तमानपत्रांत जाहिराती देण्यांत येतात. ह्यांपैकीं बऱ्याच जाहिरातींत भपका फार असतो; सत्यांश थोडा असतो. स्वस्त व रामबाण औषध ! चार दिवसांत हटकून गूण ! अनेक रोगांवर उपयांगी पडणारे औषध ! घेतल्याबरोबर गूण !! फारच उपयुक्त पुस्तक ! संग्रहीं ठेवण्यासारखें पुस्तक ! प्रती संपत आल्या ! संधी घालवूं नका !—वगैरे अर्थांच्या जाहिराती वाचून अनेक लोक फसतात. असल्या जाहिरातींची किंमत हल्लीं कळून येऊं लागली आहे. आपण जें म्हणतो त्याचें मंडन करण्याकरतां, किंवा दुसरे जें म्हणतात त्याचें खंडन करण्याकरतां, किंवा लोकांचें मन वेधून टाकण्याकरितां कांहीं ग्रंथकार व वर्तमानपत्रकार खऱ्याचें खोटे व खोट्याचें खरें करून लिहितात, असें आपण वारंवार पाहतों. त्याचप्रमाणें बरेच व्यापारी फायद्याकरतां खऱ्याचें खोटे व खोट्याचें खरें करतात, हेही आपण पाहतों. स्वार्थ साधण्यासाठीं लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकणारे बरेच लोक दृष्टीस पडतात. असले आचरण दोषास्पद आहे हे निर्विवाद आहे. ह्या लोकांस कांहीं हेतू साधावयाचा असतो, म्हणून ते खोटे कर्म करतात, असें दिसते. परिणामीं सुख आहे, तर वाटेल त्या उपायांची योजना करण्यास कोणती हरकत आहे, असें कांहीं लोकांचें म्हणणें असते. हे तत्त्व चुकीचें आहे इतकेंच नाही, तर तें फार भयंकर आहे. खोट्याचें खरें व खऱ्याचें खोटे करण्यांत व लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाक.

ण्यांत लोकांचा कांहीं तरी हेतू असतो; परंतू कांहीं एक फायदा नसूनही जे असत्य कथन अथवा असत्याचरण करतात त्यांची कृती अतर्क्य आहे. कित्येक म्हणतील की, कितीही पदार्थ गोड असला, तरी तिखटमिठाचा पदार्थ तोंडीं लावावयास असल्याशिवाय त्याचा वीट येतो; तेव्हां गोडाबरोबर आंबट, तुरट, खारट कांहीं असले पाहिजे. त्याप्रमाणें सत्यासत्याच्या मिश्रणानें एकाद्या विषयाविषयीं एक प्रकारची चमत्कारीक गोडी असते. सत्याची गोडी लागावी, म्हणून त्यांत असत्याचें मिश्रण करावयाचें, हा प्रकार कांहीं लोकांस संमत असेल; परंतू तो चांगला नाही. सत्यासत्याचें मिश्रण झालें असतां शहाणे लोकांस त्यांची निवड करतां येते; परंतू अज्ञान लोकांस तसें करतां येत नाही; ह्यामुळे सत्याचें मातेरें होतें. आमच्या जुन्या ग्रंथांची मातब्बरी कमी होण्यास जीं कांहीं कारणे आहेत, त्यांपैकीं सत्यासत्याचें मिश्रण हें एक होय. सत्याला उपमाच लावयाची आहे, तर साखरेच्या गोड पदार्थाची उपमा देण्यापेक्षां आम्र फळाची उपमा देणें योग्य. आंबा हा अवीट पदार्थ आहे, त्याप्रमाणें सत्याची गोष्ट आहे. ज्याची रुची बिघडली आहे किंवा ज्यास रुचीच नाही, त्यास चव आणण्याकरितां अनेक पदार्थ सेवन करावे लागतात, ज्यास सत्याची रुची लागली आहे त्यास त्याचा वीट कधींही येत नाही, इतकेंच नाही, तर उलट असत्याचें मिश्रण झालें असतां त्यास तिटकारा वाटतो.

कित्येक म्हणतील की, जगांत ज्या उलाढाली चालल्या आहेत त्यांच्या मुळाशीं पाहूं गेलें असतां आशा व इच्छा ह्या दृष्टीस पडतात. आशा व इच्छा नसल्या, म्हणजे मनु-

प्यास सर्व व्यवहार शून्य वाटतलि. आपल्या आशा व इच्छा ज्याप्रमाणे असतात त्याप्रमाणे सर्व गोष्टी घडून येत नाहीत; त्यांत सत्यांश नसतो हेही खरे आहे; परंतु आशा दाखवू नये कीं काय ? उत्तेजन देऊं नये कीं काय ? ही शंका दिसण्याला योग्य दिसते, परंतु हीत विशेष अर्थ नाही. आशा दाखवू नये किंवा उत्तेजन देऊं नये, असें कोणाचे म्हणणे नाही. आशा करित असावे व उत्तेजन देत असावे; परंतु भलतीच आशा करणे किंवा दाखविणे किंवा भलत्याच गोष्टीविषयी उत्तेजन देणे, हे आपणास अथवा दुसऱ्यास फसविणे होय; व समजून उमजून असें करणे हा मोठा दोष आहे. दुसऱ्याशीं सत्यानें वागणे जरूर आहे, इतकेंच नाही, तर प्रत्येकाने आपणा स्वतःशीं सत्यानें वागलें पाहिजे. आपले स्तोम माजविण्यासाठीं आपल्या कृतीचे फाजिल गौरव करून लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकणारे कांहीं गृहस्थ सापडतात. त्याचप्रमाणे लोकांनीं आपणास नम्र म्हणावे, म्हणून आपणाकडेस नसता कमीपणा घेणारे कांहीं दृष्टीस पडतात. पहिला प्रकार तर मुखपणाचा व दोषारूपद आहे; परंतु दुसरा प्रकारही बरोबर नाही. आपण होऊन आपला स्तुतिपाठ गाणे वाईट आहे, परंतु दुसऱ्यानें खरी हकीकत विचारली असतां खरा प्रकार सांगणे जरूर आहे. दुसऱ्यांशीं असत्य व्यवहार करणे दोष आहे, असें मानणारे कांहीं सापडावे, परंतु स्वतःशीं असत्य व्यवहार करणे दोष आहे, असें मानणारे थोडे सापडावे, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. स्वतःशीं सत्यानें वागणे, ही महत्वाची गोष्ट असूनही आम्ही तें विसरतो ह्यास काय म्हणावे, हे समजत नाही. स्वतःशीं सत्यानें वागा, म्हणजे तुम्ही इतरांशीं

असत्यानें कधींही वागणार नाही—असें महाकवी शेक्सपीयर ह्यानें म्हटले आहे, तें खरें आहे. लोकांस गोड वाटापें, म्हणून होस हो देऊन असत्य बोलणारे कांहीं सापडतात. तोंडा-पुरतें गोड बोलून वेळ मारून नेणारेही कांहीं दृष्टीस पडतात. त्याचप्रमाणें वढाई मिरविण्यासाठीं असत्य कथन करून सत्याचें मातेरें करणारे कांहीं आढळतात. स्वार्थ साधण्यासाठीं अथवा दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होऊन त्याचें नुकसान करण्यासाठीं एकाचे दोन करून सांगणारे कांहीं सापडतात. चमत्कार हा कीं, अशा प्रकारें सत्याचा अपलाप होत असतां ती गोष्ट पुष्कळांचे गावींही नसते. असा प्रकार अनेक वेळां होत जाऊन लोकांस एका प्रकारची सवय लागते, व असत्य कथनाविषयी त्यास विधिनिषेध वाटेनासा हेतो. एका ग्रंथकारानें केवळ स्वार्थासाठीं आपल्या ग्रंथात सरकारची फाजील स्तुती व लोकांची विनाकारण नालस्ती केली, परंतु दुसऱ्या प्रसंगीं त्यानें लोकांची स्तुती केली; तेव्हां तुम्ही असें कसें केले, म्हणून कोणी त्यास विचारल्यावर तो म्हणाला, “ आम्हा ग्रंथकारांचे खावयाचे दात एक असतात व दाखवावयाचे दुसरे असतात !! ” अशा प्रकारच्या लबाड ग्रंथकारांस काय म्हणावें, हें समजत नाही.

सांप्रतचा काळ अतिशयोक्तीचा अथवा अद्भुत चमत्कारांचा नाही; सत्यान्वेषणाचा, सत्यपरीक्षणाचा व खडखडीत बोलण्याचा आहे. लोकांच्या खोट्या समजुतींवर पांघरूण घालण्याचा किंवा आपलें वजन कमी होईल, ह्या भीतीनें कानाडोळा करण्याचा हा काळ नाही. ‘ सत्यमेव जयते ’ हें खरें आहे. आज नाही, तरी उद्यां सत्याचा जय होणार आहे. तेव्हां वेळ मारून नेण्याकडे किंवा क्षणीक लाभाकडे

लक्ष देणें मुर्खपणा आहे. आज लपवून ठेवलेली गोष्ट उद्यां उघडकीस येईल; तेव्हां सरळ मार्ग सोडून वाकडा मार्ग स्वीकारणें गर्हणीय आहे. सत्याचा मार्ग शाश्वतचा व फायद्याचा आहे, तेव्हां त्याचेंच अन्वेषण केलें पाहिजे. सत्य शोधून काढणें पुष्कळ वेळां सोपें काम नसतें. तें शोधून काढण्यासाठीं त्रास पडतो, परंतू तो सोसला पाहिजे. ह्या कामास दम धरावा लागतो; परंतू तो धरला पाहिजे. सत्यान्वेषण करण्यास सत्यप्रीती पाहिजे. सत्याची भक्ती असेल, तर त्रासाचें कांहींच वाटणार नाही. अनेक जों दैवतें आहेत त्यांत सत्यदैवत हें प्रधान दैवत आहे. तेव्हां ह्याची अगोदर उपासना केली पाहिजे; ह्याविषयीं अगोदर भक्ती असली पाहिजे. ही भक्ती लहानपणापासून असणें इष्ट व आवश्यक आहे. ही गोष्ट बापानें लक्षांत ठेवावी; व 'सत्यं चर, सत्यदेवो भव' ह्या महामंत्राचा उपदेश करून मुलाकडून सत्याचें त्रा पाळवावें, व त्यास 'सत्यव्रत' हा किताब मिळाला, म्हणजे आपणास धन्य मानावें. स्वर्ग कोठें लांब आहे असें नाही. तो येथेंच आहे. परमेश्वरावर भरंवसा ठेवून त्याचें चिंतन करणें, लोकांवर उपकार करणें व सत्यावर प्रीती करणें व त्याप्रमाणें आचरण करणें, हाच मृत्युलोकीं स्वर्ग आहे. खरा स्वर्ग तो हाच आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

सत्याविषयीं वर जें विवेचन केलें, त्यावरून सत्यावर किती दिशांनीं टाकी चालू आहे, व ह्या टाकीमुळे सत्याचा कसा भंग होत आहे हें समजेल. मोठा ज्वर आला असतां आम्ही जागे होतो व उपाय करण्यास लागतो, त्या वेळेस पैशाची बिलकूल पर्वा करीत नाही; परंतू बारीक ज्वराकडे तितकें लक्ष देत नाही. त्याविषयीं फिकीर बाळगून वेळींच

औषधोपचार करणारे थोडे सापडतात. ज्वर जीर्ण होऊन विकोपास जातो, तेव्हां आम्ही शुद्धीवर येतो. बाहेरून मोठे अरिष्ट येईल, ह्या भीतीने तजवीज करणारे कांहीं दृष्टीस पडतात; परंतू घरांतील स्थितीविषयी ते तितकी काळजी बाळगीत नाहीत. मोठ्या क्रांतीचा समय आला, म्हणजे मग दीर्घ प्रयत्नास लागवें व ज्या लहानसहान कारणांनी क्रांतीचा समय येतो त्यांकडे दुर्लक्ष करावें, हा प्रमाद आहे. त्याप्रमाणें ढळढळीत मोठी लबाडी दृष्टीस पडली, म्हणजे आपण जागे व्हावें, व ज्या बारीकसारीक लबाड्यांमुळे मोठी लबाडी करावीशी वाटते तिजकडे फारसे लक्ष देऊं नये, हाही प्रमाद आहे. मोठा रोग होऊन अथवा क्रांती होऊन नाश होऊं नये, अशी जर आपली इच्छा आहे, तर प्रथमपासून सावधगिरी ठेविली पाहिजे. त्याप्रमाणें सत्यभंग करून मुलांनी आपली हानी करून घेऊं नये, व सत्याविषयीची भक्ती ठेवून त्यांनी आपले कल्याण करून घ्यावें, अशी जर बापाची इच्छा आहे, तर त्यानें प्रथमपासून जपलें पाहिजे; परंतू अशा प्रकारें प्रथमपासून जपणारे किती दृष्टीस पडतात ? फार थोडे.. लबाडी! करण्याचें शिक्षण कोण देतो, असें कोणीं विचारलें, तर हें शिक्षण आईबाप देतात, असें म्हणणें भाग पडतें. हें म्हणणें कित्येकांस चमत्कारीक वाटेल; परंतू वस्तुस्थिती अशी आहे. सत्याला जी टाकी लागते ती लहानपणापासून लागते. आईबाप लबाडीस प्रत्यक्ष अथवा बुद्धिपुरःसर उत्तेजन देतात, असें नाही. परंतू त्यांच्या कृतीचा परिणाम असा होतो की, टाकी लागून लागून सत्याचा संकोच होतो. लहानपणीं मुलें किरकीर करतात, हें पुष्कळांस माहित असेल. तीं किरकीर करतात,

ती कांहीं कारणांवरून करतात. भूक लागते म्हणून, किंवा थंडी वाजते म्हणून, किंवा श्लेप येते म्हणून, किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कोणत्या तरी कारणावरून ती किरकीर करतात. कांहीं वेळां कारण समजतें, कांहीं वेळां समजत नाही, व कांहीं वेळां समजून कानाडोळा होतो. मुलें फारच किरकीर करूं लागलीं, म्हणजे त्यांस दाखून दडपून उगी करण्याविषयीं आयांचा यत्न चालतो. येथवर सर्व प्रकार ठीक असतो. परंतू इतकें करून ती उगी राहिलीं नाहींत, म्हणजे बागुलबोवाचें अथवा वाघोवाचें भय दाखवून त्यांस उगी करण्याचा त्यांचा यत्न सुरू होतो. मुलें दूध पिईतनाशीं झालीं, किंवा भात जेवतनाशीं झालीं, म्हणजे मंगू आली, येग काऊ, येग हंमा, असें बोलून त्यांची कशी तरी समजूत त्या करीत असतात. किरकीर करण्याचीं अथवा दूध न पिण्याचीं किंवा भात न खाण्याचीं वास्तवीक कारणें कोणतीं, त्यांचा सूक्ष्म रीतीनें विचार न करतां कोणत्या तरी रीतीनें त्यांस भेडविण्याचा अथवा त्यांची समजूत घालण्याचा त्यांचा क्रम असतो. वस्तुतः पाहतां बागुलबोवा, वाघोवा, काऊ, मंगू व हंमा त्यांपैकीं एकही प्राणी जवळ नसतो, परंतू ह्या प्राण्यांची बुजकावणी दाखवून मुलांचें लक्ष दुसरीकडे लावून आपला हेतू सिद्धीस नेण्याच्या खटपटींत त्या असतात. हें करणें एका प्रकारें मुलांस फसविणें आहे, हें त्यांस कळत नाहीं. मुलांस निजविण्याची, अथवा दूध पाजण्याची, किंवा भात खाऊं घालण्याची पाळी जेव्हां वडील बाहेर्णावर अथवा भावावर येते, तेव्हां ती अथवा तो आईचें अनुकरण करून वाघोवा, बागुलबोवा वगैरे मंडळींस प्राचारण करून सोपविलेलें काम बजावितो. आपण

फसवीत आहों, असे ज्याप्रमाणें आईस वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें मुलाच्या बहिणीस अथवा भावासही वाटत नाहीं. असल्या उपायांची योजना करण्यास कांहीं हरकत नाहीं, असे त्यांस वाटणें साहजिक आहे. अशा रितीनें सवय होत होत निरूपद्रवी उपायांची योजना करण्याविषयीं त्यांच्या मनाची प्रवृत्ती होते, व त्या उपायांचें त्यांस कांहींच वाटत नाहीं. सत्यावर हा प्रथमचा घाव होय. हा अल्प आहे, परंतू अशा रितीनें त्याचा संकोच होतो, ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. निरूपद्रवी उपायांची योजना करून इष्ट हेतू सिद्धीस नेण्यास हरकत नाहीं, हें तत्त्व एकदां वेऊन चाललें, म्हणजे थट्टेनें असत्य कथन करण्यास काय हरकत आहे, असें म्हणावें लागेल.

मुलास खाऊ देण्याची लालूच अनेक वेळां दाखविण्यांत येते; त्यानें मागितलेल्या जिनसा देण्याविषयीं अनेक वेळां वचनें देण्यांत येतात; परंतू ह्यांपैकीं किती वचनें पाळण्यांत येतात ? एकचतुर्थांश तरी पाळण्यांत येतात का ? मुलांनीं जास्त त्रास देऊं नये, म्हणून वचनें देण्यांत आपण सढळ असतो, परंतू तीं पाळण्याच्या बाबतींत खबरदारी घेत नाहीं. मुलांस हें एक प्रकारचें फसविणें होय. तुम्ही देतो म्हणतां, परंतू देत मात्र नाहीं, असे उद्गार मुलांच्या तोंडून आम्हीं अनेक वेळां ऐकिले आहेत.

खेळ खेळण्याची, इकडे तिकडे बागडण्याची किंवा कांहीं खोडी करून नासधूस करण्याची मुलांस हौस असते. ह्याबद्दल आईबाप त्यांस शिक्षा करतात. अभ्यास करावयाचे सोडून देऊन खेळावयास कां गेलास, असें विचारलें असतां, खरी गोष्ट न सांगतां कांहीं तरी खोटे

सांगून मुलें मार चुकवितात. नासधूस कोणी केली, असें विचारलें असतां तीं कानावर हात ठेवून शिक्षा चुकवितात. कारण, अनुभवावरून त्यांस कळून आलें असतें कीं, खरें कारण सांगितलें असतां शिक्षा होते, खोटें सांगितलें असतां मार टळतो. खरें बोलण्याबद्दल शिक्षा करणें मुखपणा आहे. मुलें फार करून शिक्षेच्या भयानें खोटें बोलतात, ही गोष्ट चांगली लक्षांत ठेविली पाहिजे. खरें बोललें असतां आपण शिक्षा करीत नाहीं, खोटें बोललें असतां मात्र आपण शिक्षा करतो, कितीही नुकसान झालें, तरी आपणास खरें पाहिजे व खऱ्यास आपण उत्तेजन देतो, असें मुलांच्या प्रत्ययास आणून दिलें पाहिजे. कामांत असतां अथवा खेळत असतां कोणी अपरिचित गृहस्थ आला, तर निजले आहेत, घरांत नाहीत, असा निरोप मुलाबरोबर पाठवून आलेल्या गृहस्थास वाटेस लावणारे कांहीं लोक दृष्टीस पडतात. घरांत असून घरांत नाहीं असें म्हणणें, निजले नसून निजले आहेत असें म्हणणें, हे असत्यकथन आहे, हे ते समजत नाहीत असें वाटतें. बरें, हे लोक स्वतः लबाडी बोलतात—व मुलास बोलावयास सांगतात !! बाप घरीं आहे, निजलेला नाही, हें मुलास माहीत असतें; परंतू बापाचा घाणेरडा हुकूम पाळणें भाग पडून तो लबाडी बोलण्यास प्रवृत्त होतो.

वर जे प्रकार सांगितले तसेच दुसरे अनेक प्रकार आहेत, त्यांवरून समजून येईल कीं, सत्याची मातब्बरी मुलांस दिसून येत नाही, तीस आईबापांचें वर्तन कांहीं अंशां कारणीभूत असतें. सहवासानें किंवा दुसऱ्या कारणांनीं मुलांचे लांब कान पुढें होतात; परंतू लबाडीचें शिक्षण पुष्कळ वेळीं घरींच प्रथमतः मिळतें.

ह्यासाठी आईबापांनी प्रथमच फार जपलें पाहिजे. सत्यप्रीती हा गुण मुलांच्या अंगां येण्यासाठी जरी थोडे नुकसान झालें व त्रास सोसावा लागला, तरी तो सोसण्यास त्यांनी तयार असलें पाहिजे; कारण, ह्या दुनियेंत सत्यासारखी दुसरी अमोल चीज नाही. सत्याच्या संबधानें आम्हीं जो पाल्हाळ केला आहे, त्याचें कारण हेंच कीं, सत्य हा सदाचाराचा पाया आहे. हा पाया जर मुस्तकीम अ.हे, तर इतर गुणांची मातब्बरी आहे. 'सत्य हा राज्याचा पाया आहे, सर्व जग सत्यावर अवलंबून आहे; देवता व ऋषी सत्याम मान देतात, जो मनुष्य सत्य बोलतो त्यास उत्तम व अधिनाशी लोक प्राप्त व्हेतो, ह्या जगांत सद्गुणांतील मुख्य तत्त्व सत्य होय, व सद्गुण हा सत्यावर अवलंबून आहे, सत्यापेक्षा ह्या जगांत दुसरें कांहीं एक श्रेष्ठ नाही,' अशी सत्याविषयीं श्रीवाल्मिकी ऋषींनीं रामायणांत थोरवी गाडली आहे ती यथार्थ आहे. तात्पर्य, सत्याचें गौरव जितकें करावें तितकें थोडेंच आहे. परंतू जगांतील व्यवहार पहाया तो लबाडीचा फार. ही गोष्ट कित्येकांस चमत्कारीक वाटेल, म्हणून कसकसा व्यवहार चालला आहे, ह्याचें स्पष्टीकरण करणें जरूर वाटलें. जी स्थिती दृष्टीस पडते ती समाधानकारक नाही. ती स्थिती जाऊन शुद्ध व्यवहार मुरू होणें अवश्य आहे; परंतू असें करण्यास मुळापासून जपलें पाहिजे; व असें जपणें बापाचें मुख्य कर्तव्य होय.

वचनासक्ती—सत्यप्रीतीशीं ज्या गुणाचा विशेष संबंध आहे, असा गुण वचनासक्ती हा होय. दोन्ही गुणांचें बरेंच तादात्म्य आहे. सत्यप्रीती नाही, तर वचनासक्ती असावयाची नाही. सूक्ष्म रितानें विचार करतां दोन्हीही गोष्टी

एकच आहेत, असे म्हणण्यास हरकत नाही. तेव्हां सत्याची जी मातब्बरी तीच वचनाची मातब्बरी आहे. रामायणभारतांत वचन पाळल्याविषयीच्या अनेक कथा आहेत. आपली बायको कैकेयी हिला जें वचन दिलें तें पूर्ण करण्याकरतां दशरथराजानें, आपला प्रिय पुत्र राम श्याम वनवास पाठविलें व तो पुत्रशोकानें मरणही पावला. बापानें जें वचन दिलें ते आपणच दिले, असें समजून रामानें १४ वर्षे वनवास भोगला. हरिश्चंद्र राजानें आपली प्रिय पत्नी तारामती व पुत्र रोहिदास ह्यांसह अनेक विपत्ती भोगल्या, परंतू वचनभंग होऊं दिला नाही. पुण्यश्लोक नलराजानें आपली पत्नी दमयंती हिजसह हाल अरेटा भोगिला, परंतू जो करार केल्या तो भोडला नाही. श्रियांवर शस्त्र उचलावपाचे नाही, हें तत् पालण्यासाठीं भीष्मांनीं आपला नाश होऊं दिला. धर्मराजानें आपले वचन पाळण्यासाठीं आपल्या बंधूसह १२ वर्षे वनवास भोगिला. वचनभंग होऊं नये, ह्या हेतूनें शिवीराजानें आपलें मांस अर्पण केले. श्रियाळ राजानें वचन राखण्यासाठीं आपला पुत्रसुद्धां बळी दिला, परंतू वचनभंग होऊं दिला नाही. अशा प्रकारें रामायणभारतादी ग्रंथांत अनेक कथा आहेत. ह्या सर्व कथांचें सार पाहूं गेलें असतां हें आहे कीं, आपणावर कसलाही प्रसंग आला असतां थोर पुरुष वचनभंग होऊं देत नाहीत. जें वचन आपण दिलें तें पाळण्यासाठीं आपणास दारा, पुत्र व बंधू ह्यांचा वियोग होत असला तरी होऊं देतात, आगले हाल झाले तरी होऊं देतात, दुःख भोगावें लागलें तरी ते भोगतात, परंतू दिलेलें वचन परत घेत नाहीत. धमकीमुळें, भयामुळें, गैरस-

मजामुळें, असावधपणामुळें, अज्ञानामुळें किंवा नाइलाजामुळें वचन देणें मला भाग पडलें, तेव्हां अशा स्थितीत दिलेलें वचन मी कसें पाळूं, असें रडगाणें माऊन आपली दुर्बलता जगास व्यक्त करीत नाहींत. तें सुखावर पाणी सोडतात, प्रसंग पडल्यास देहावर पाणी सोडतात, परंतू वचनावर पाणी सोडीत नाहींत. थोर पुरुष वचनाची जितकी मातब्बरी मानतात तितकी सुखाची मानीत नाहींत. 'न च प्रसादः पुरुषेषु मोघः' म्हणजे थोर पुरुषांचा प्रसाद कधींही वायफळ जावयाचा नाहीं. त्यांचें वचन नेहमीं अमोघ असावयाचें. तोंडांतून एकदां शब्द गेला कीं गेला; त्याप्रमाणें चालावयाचेंच. अशा प्रकारें ते करारी पुरुष असतात.

सत्य भाषण करानें, असें म्हणणारे ज्याप्रमाणें पुष्कळ आहेत, त्याप्रमाणें वचन पाळवें, असेंही म्हणणारे पुष्कळ आहेत. वचने किं द्रिद्रता, ह्या न्यायानें वचनें देण्यांत रेलचेलपणा फार असतो, परंतू वचनाप्रमाणें म्हणजे बोलल्याप्रमाणें चालणारे थोडे असतात. वस्तुस्थिती पाहतां रावापासून रंकांपर्यंत सर्वांची स्थिती प्रायः सारखी आहे. वचन पाळणारे थोडे, थापा मारणारे पुष्कळ. थोडक्या लभासाठीं, अथवा सुखासाठीं, किंवा थोडा त्रास अथवा नुकसान होऊं नये म्हणून, लाख रुपये किंमतीच्या वचनावर पाणी सोडणारे जर कांहीं लोक दृष्टीस पडतात, तर मोठ्या लभासाठीं अथवा सुखासाठीं वचनभंग करणारे पुष्कळ आढळावे, ह्यांत नवल नाहीं. ही जी स्थिती दृष्टीस पडते तीस अशिक्षा कारण असून सशिक्षित कारण नाहींत, किंवा गरीब कारण असून श्रीमंत कारण नाहींत,

किंवा जुन्या समजुतीचे लोक कारण असून नव्या समजुतीचे लोक कारण नाहीत,—तात्पर्य, अमूक एक प्रकारचे लोक ह्या स्थितीस कारण आहेत व अमूक लोक कारण नाहीत, असे नाही. वर ज्या प्रकारचे लोक निर्दिष्ट केले त्यांपैकी बहुतेक कमजास्त दोषी आहेत, असे म्हणणे भाग पडते.

वरील स्थितीचे कारण पाहू गेलें असतां, वचनाची मातब्बरी जितकी मानावी तितकी आम्ही मानीत नाही. नुकसानीची किंवा त्रासाची, अथवा लाभाची किंवा सुखाची बाब येऊन ठेपली. म्हणजे आम्ही सदसद्विचारशक्तीची व तिजबरोबर सर्व उत्तम गुणांची रजा घेऊन वचनावर पाणी सोडतो. आम्हीच जर वचनाचे महत्व समजत नाही, तर मुलें समजत नाहीत, ह्यांत आश्चर्य नाही. वचन पाळण्याची खबरदारी जर आम्ही घेत नाही, तर ती मुलांनी घ्यावी, असे म्हणण्याचा आम्हास अधिकार पोहोचत नाही. ज्याप्रमाणें आम्ही बोलतो त्याप्रमाणें आम्ही प्रथम आचरण करून दाखविलें पाहिजे, नंतर त्यांवर सक्ती केली पाहिजे. जो व्यवहार ती पाहतात किंवा ऐकतात, त्याप्रमाणें प्रायः तीं आचरण करतात. “समजून करण्यासाठी किंवा थट्टेत जी गोष्ट करण्याचें कबूल केले, ती केली नाही म्हणून काय झाले ? ज्यापासून नफा नुकसान नाही, ती गोष्ट केली काय किंवा न केली काय, त्याची मातब्बरी सारखीच. जर आम्ही कोणाचें नुकसान करित नाही, तर थाप मारली म्हणून काय झाले ? दुसरे जर वचन मोडतात, तर आम्हीच तें कां पाळावें !” हे व अशाच सारखे दुसरे विचार पोरकट आहेत. वचनाच्या संबंधानें

नफानुकसानीचा प्रश्न किंवा थट्टेची अथवा विनोदाची ब्रव किंवा पोकळ सबबीची गोष्ट पुढें आणणें मुखपणा आहे. वचनाच्या बाबतीत थाप नको, थट्टा नको किंवा लंपडाव नको. ज्यांस वचन पाळावयाचें नाहीं त्यांसाठी, किंवा ज्यांनीं आपल्या आयुष्याची थट्टा मांडली आहे त्यांसाठी वरील प्रकार आहेत; ज्यांस वरील म्हणणें शोभतें. वरील गोष्टी दिसण्याला क्षुळुक दिसतात; परंतू हळू हळू त्यांनीं मन घट्ट होत जातें. तोंडांतून जो जाव गेला तेंच वचन. वचन, वचन, म्हणजे कांहीं निराळी चीज नाहीं. त्यासाठी विधी नको, संस्कार नको, किंवा समारंभ नको. चारचौघांच्या देखत जें वचन देण्यांत येतें तेवढेंच वचन, व एकांती बोललें तें वचन नाहीं, असें नाहीं. ज्याप्रमाणें सव्याच्या संबधानें तडजोड नाहीं, त्याप्रमाणें वचनाच्या संबधानें तडजोड नाहीं. करार करणें, कबूल करणें, विश्वास दाखविणें, आश्वासन देणें व सही करणें, हे निराळे शब्द आहेत, परंतू खरोखर पाहतां हे वचनाचेच प्रकार होत. हीं सर्व वचनें होत. हीं वचनें विधिपूर्वक दिलेलीं असोत किंवा तशींच दिलेलीं असोत; एकांती दिलेलीं असोत किंवा चारचौघांत दिलेलीं असोत; डोळे मिटून दिलेलीं असोत किंवा डोळे उघडून दिलेलीं असोत; तोंडी असोत किंवा लेखी असोत; नोंदलेलीं असोत किंवा नोंदलेलीं नसोत; सदाचार संपन्न पुरुषांच्या दृष्टीनें त्यांची योग्यता सारखीच आहे. कोणत्या स्थितींत अथवा कशा प्रकारें वचन देण्यांत आलें, ही महत्वाची गोष्ट नाहीं. तोंडांतून जाव गेला किंवा नाहीं, हातानें लेख लिहून दिला किंवा नाहीं, किंवा स्वतःच्या कृतीनें विश्वास उत्पन्न केला किंवा नाहीं, ही गोष्ट महत्वाची

आहे. जर जाब गेला असेल, किंवा लेख गुंतला असेल, किंवा विश्वास उत्पन्न केला असेल, तर त्याबद्दलची जबाबदारी आपणावर आहे. अशा प्रकारें वचन देण्यापूर्वी एक वेळ सोडून शंभरवेळां विचार करणें योग्य. वचनाप्रमाणें चालतां येईल किंवा नाही, ह्याविषयीं संशय वाटल्यास तें न देणें योग्य; परंतू तें एकदां दिलें, म्हणजे त्याप्रमाणें वागणें उत्तम आहे, इतकेंच नाही, तर अवश्य आहे; त्याप्रमाणें न चालणें गर्हणीय आहे. आकस्मिक व अनिवार्य अडचणींमुळे किंवा विस्मरणामुळे वचन पाळण्यास केव्हां केव्हां व्यत्यय येतो, हें खरें आहे; परंतू “ वेटर लेट दॅन नेव्हर ” म्हणजे काहींच न करण्यापेक्षां उशिरां करणें बरें, ह्या न्यायानें अडचण दूर झाल्याबरोबर किंवा स्मरण झाल्याबरोबर वचन पूर्ण करण्यास उद्युक्त झालें पाहिजे. जी अडचण उत्पन्न होण्याचा संभव आहे असें माहीत आहे, ती आकस्मिक नहीं, व जी यत्नानें टाळतां येण्यासारखी आहे ती अनिवार्य नाही, हें सर्वास माहीत आहेच. जी अडचण येईल, अशाविषयीं स्वप्नही नव्हतें, व जी दूर करण्याविषयीं यत्न करूनही दूर करतां यावयाची नाही, अशी अडचण उत्पन्न झाली असतां व योग्य खबरदारी घेऊनही विस्मरण पडलें असतां वरील न्याय लागू आहे; एरवीं नाही.

वचन पाळण्याच्या संबंधानें वर जी उदाहरणें दिलीं त्यांवरून आमचे आर्य वचनाची मातब्बरी फार मानीत असावे, असें दिसतें. हें केवळ आमच्याच ग्रंथांवरून म्हणावयाचें, असें नाही; तर ह्याबद्दल परकीय लोकांचीही साक्ष आहे. ‘ सत्य बोलणें महत्पुण्य आहे असें हिंदू लोक सम-

जतात व त्यांच्यांत चोन्या क्वचित् दृष्टीस पडतात '—असें मिग्यास्थनीज ह्याचें म्हणणें आहे; ' लब्दाडीच्या गुन्ध्यांत हिंदू फार करून सापडलेले दृष्टीस पडत नाहींत '—असें एरियन म्हणतो; ' हिंदू लोकांचें वर्तन सरळ व प्रामाणिकपणाचें आहे व ते अन्यायानें पैसा हरण करीत नाहींत ' असें ह्युएनसंग ह्याचें मत आहे; ' विश्वासुकपणा, प्रामाणिकपणा व जें वचन दिलें असेल तें पाळण्याविषयी दक्षता, ह्या गुणांबद्दल हिंदू लोकांची इतकी प्रसिद्धी आहे की, परकी लोक चोहोकडून त्यांच्या देशांत येतात '—असें मुसलमान लोकांपैकी इद्रिस ह्या गृहस्थानें आपले भूगोलग्रंथांत म्हटलें आहे. ' ब्राम्हण हे उत्तम व सचोटीनें व्यवहार करणारे आहेत, ते कांहीं झालें तसे खोटे भाषण करीत नाहींत '—असें प्रसिद्ध प्रवाशि मार्कोपोलो ह्याचें म्हणणें आहे; अबूल फाजल ह्यानें ऐनअकबारी ह्या ग्रंथांत असें लिहिलें आहे की, ' हिंदू लोक धार्मिक असून न्यायावर प्रीती करणारे आहेत; ते हुशार असून सत्यावर प्रीती करणारे आहेत; ते कृतज्ञ असून विश्वासूक आहेत. अशाप्रकारें सत्यप्रीती, वचनासक्ती, विश्वासुकपणा, सचोटी वगैरे गुणांबद्दल अनेक लोकांनीं हिंदू लोकांना सर्टिफिकेटें दिलीं आहेत. ज्या त्या लोकांस आपणांतील थोर पुरुषांचें गौरव करावेसें वाटतें, म्हणून वरील कथा दृष्टीस पडत असाव्या असें म्हणावें, तर मिग्यास्थनीज, एरियन, ह्युएनसंग, इद्रिस, मार्कोपोलो, अबूल फाजल वगैरे निरनिराळ्या परकी लोकांची साक्ष दृष्टीस पडते. आमची उगीच स्तुती करण्याचें त्यांस कांहीं कारण नव्हतें. सदाचाराच्या संबधानें आमची चांगली स्थिती फक्त रामायण

भारत काळी होती, असे म्हणावे, तर वरील गृहस्थ व काळानंतर निरनिराळे वेळी होऊन गेले. तेव्हां स्थूलमानाने विचार करतां आमच्या लोकांत पूर्वी सत्यप्रीती व वचनासक्ती बरीच असावी व त्यांचा व्यवहारही बराच चोख असावा, असे दिसते. अशी स्थिती हल्ली आहे काय? आमची नालस्ती करण्यांत कांहीं मिशनरी लोकांचा, जेम्स मिल प्रभृती कांहीं ग्रंथकारांचा व आणखी कांहीं परकीय लोकांचा हेतू असेल, तथापी, रामायणभारतांतील कथांवरून व मिंग्यास्थनीज, ह्युएनसंग वगैरे परकीय लोकांच्या साक्षीवरून सत्यप्रीती व वचनासक्ती ह्या गुणांच्या संबधाने आमची पूर्वीची स्थिती जितकी समाधानकारक होती, तितकी हल्ली नाही, असे मोठ्या दिलगिरीने म्हणावे लागते. हल्ली जी स्थिती दृष्टीस पडते, तीस कांहीं अंशी आमच्या स्वतःचे वर्तन कारण आहे, व कांहीं अंशी दुसऱ्यांचे वर्तन कारण आहे. दुसऱ्यांच्या वर्तनावद्दल आम्ही जबाबदार नाही, हे म्हणणे एक वेळ शोभेल, परंतु आमच्या स्वतःच्या कृतीबद्दल आम्ही जबाबदार नाही, असे कसे म्हणता येईल? पोटच्या मुलांस अथवा दुसऱ्यांस जी वचने आम्ही देतो, त्यांपैकी किती वचने आम्ही पाळली आहेत? ज्याप्रमाणे विश्वास अथवा आश्वासन दिले त्याप्रमाणे किती वेळां आम्ही आचरण केले? वचन दिल्याप्रमाणे आमच्या हातून क्रिया न झाल्यामुळे किती वेळां आम्हास खरोखर पश्चात्ताप झाला आहे? व पश्चात्ताप होऊन कितीजणांनी आपले वर्तन सुधारले आहे? असा आमचा कोणी जाब घेतल्यास आम्हांपैकी बरेच लोक दोषी आहेत, असे निःसंशय म्हणावे लागेल. सूक्ष्म रितीने विचार करतां आमचा व्यवहार समाधा-

नकारक नाही; असेच म्हणावे लागते. ' धर्म च अर्थ च कामे च नातिचरामि, नातिचरामि, नातिचरामि, ' अशी विधियुक्त घनघोर त्रिवार प्रतिज्ञा करून त्याप्रमाणे आचरण करणारे किती दृष्टीस पडतात ? आमच्या बापाने लहानपणी आमचे लग्न करून दिले, तेव्हा लहानपणी जे वचन देण्यांत आले त्याबद्दल आम्ही जबाबदार नाही, असे काही म्हणतील. हे म्हणणे दिसण्याला ठीक दिसते. लहानपणी मुलांचे लग्न करून देणे हे चांगले नाही, असे आतां बऱ्याच समजस लोकांस वाटू लागले आहे. परंतु मुलांच्या संबंधाने जी आपली कर्तव्ये आहेत, त्यांपैकी लग्न करून देणे हे एक आहे, असे समजून व लहानपणी लग्न करून देणे हे दोषास्पद नाही, अशा समजुतीने जर बापाने लग्न करून दिले, तर त्याबद्दल बाप दोषी आहे किंवा नाही, ही शंका आहे. जरी तो दोषी असला, तरी त्याच्या दोषाबद्दल अबलांस शासन कां असावे ? त्यांचा दोष नसतां त्यांची अवहेलना करणे दोषास्पद नाही का ? स्त्रियांचा कधीच दोष नसतो, असे नाही. काही स्त्रिया कृत्या अथवा द्राष्ट असतात, हे खरे आहे; परंतु ह्या त्यांच्या दोषामुळे वरील वचनाचा भंग करणे मुखपणा आहे. स्त्रियांचा मोठा दोष म्हटला, म्हणजे पातिव्रत्यभंग होय. ह्याबद्दल क्षमा उपयोगाची नाही. त्यांस शासन असावयाचे, ते मुख्यत्वे ह्या दोषाबद्दल होय; त्यांचा धिक्कार करावयाचा, तो ह्या अपराधाकरतां. परंतु ज्यांना एकपत्नीव्रत कडकडीत रिताने पाळले आहे त्यांस असे करण्यास नीतिदृष्ट्या अधिकार पोहोचतो; दुसऱ्यांस पोहोचत नाही. ह्यावरून नवऱ्याने आपले वचन पाळले नाही, म्हणून आपले

व्रताचा भंग करावयास स्त्रियांस हरकत नाही, असे ससजाव-
याचें नाही. त्यांनी आपलें व्रत पाळलेंच पाहिजे; त्यांचें
कर्तव्य त्यांनी केलेंच पाहिजे. वाचाळपणा, वेडगळपणा,
कजागपणा वगैरे त्यांच्यांमध्ये इतर अल्प दोष असतात; परंतू
त्यांबद्दल सढळ नजर करणें योग्य, वचनभंग करणें
अयोग्य. बापाच्या मालमत्तेबद्दल मात्र आम्हीं हक्क सांगावा,
व आमच्या बऱ्याकरतां म्हणून जी गोष्ट त्यानें आपल्या
समजुतप्रमाणें केली, तिजबद्दल जबाबदारी घेण्यास मात्र
आम्हीं पराङ्मुख व्हावे, हें सत्पुत्रांचें लक्षण नाही, इतकेंच
नव्हे, तर हें करणें नीतिदृष्ट्या व व्यवहारदृष्ट्या दोषा-
स्पद आहे.

रावापासून रंकापर्यंत वचन पाळण्याच्या बाबतीत सा-
रखी ठिलाई आहे, हें इतिहास वाचला असतां कळून
येणार आहे. तेव्हां राज्यप्रकरणाविषयीं येथें उल्लेख न कर-
तां प्रत्यक्ष व्यवहाराविषयीं विचार करूं. प्रत्यक्ष व्यवहारांवि-
षयीं स्थूळ विचार केला, तर पुष्कळ लोक वचनाची मात-
बबरी समजत नाहीत, इतकेंच नाही, तर त्याची थट्टा करीत
आहेत असें दिसते. सोनार, शिपी, सुतार, परीट वगैरे लो-
कांचा व्यवहार, म्हणजे थापांचा व्यवहार. बोलल्या वेळीं
डागिने तयार करणारे, कपडे शिवून देणारे, सामान तयार
करणारे, अथवा कपडे धुऊन देणारे, शेकडा दहा मिळ-
ण्याची मारामार पडते. नव्वदजण वायदे करून निव्वळ थापा
मारतात. ' सरकार, गळा कापावयाचा राहिला आहे, असें
सांगून चांभार लोक जोडा तयार करण्यास कांहीं दिवस
लावतात. आमचे गाडीवाले म्हणजे पहिल्या प्रतीचे थापा
मारणारे; बोललेल्या वेळीं गाडी घेऊन येणारे विरळा. पुढें

ध्या, मी आपले मागोमाग आर्लोच संमजा, असें सांगून दोन दोन, चार चार घटकांनीं आले, म्हणजे भाग्य समजावयाचें. कित्येक वेळां मनुष्य पाठविल्याशिवाय इलाजच नसतो. बैल पाण्यावर गेले आहेत, घोडों चंदी खात आहेत, अशा या-पांवर ते गिऱ्हाइकांस फसवीत असतात. सोनार, शिपी, धोऱ्शी, गाडीवाले वगैरे लोकांचीं मनें इतकीं घट्ट झालीं असतात कीं, थापा मारण्याचें व बोलून घेण्याचें त्यांच्या अंग-बळणीं पडून गेलेलें असत. ' सेल्फ रिस्पेक्ट ' म्हणजे स्वतःचा बोज ठेवणें ही गोष्ट त्यांच्या गावींही नसते. कराराप्रमाणें चालणें हें आपलें कर्तव्य आहे इतकेंच नाही, तर हा मोठा पुरुषार्थ आहे, असें समजणारे फारच क्वचित् दृष्टीस पडतात. घामुळें त्यांचें नुकसान होतें व गिऱ्हाइकांस त्रास होतो. त्यांच्यांशीं व्यवहार ठेविल्याशिवाय चालत नाही, व व्यवहार ठेवण्याचें कारण पडलें असतां व्यवहार सुखानें वेळेवर होत नाही. सोनार, शिपी वगैरे कांहीं लोक बोलल्याप्रमाणें तर चालत नाहींतच, परंतू दरवडा घालून गिऱ्हाइकांचा लचका तोडण्यांत अगदी कमी करीत नाहींत. " सोनार, शिपी, कुळकर्णीअप्पा—ह्यांची संगत नको रे बापा " ही देशी म्हण पुष्कळ अंशीं खरी असून वरील कारणावरूनच पडली असावी.

थापा मारून वचनभंग करण्याबद्दल सोनार शिपी वगैरे लोकमात्र दोषी आहेत असें नाही, उधार मालाचे पैसे, भाड्याचे पैसे, सावकाराचे पैसे, अथवा उसनवार घेतलेले पैसे देतांना वायदे अनेक वेळां होत असतात. दरएक खेपेस नवीन वायदा व नवीन करार, अशी कित्येकांची स्थिती दृष्टीस पडते, हा व्यवहार घाणेरडा आहे, असें सम-

जणारे थोडे; दुकानदार अथवा सावकार ह्यांस कसे तरी वाटेस लावून देणारेच फार. दुकानदार अथवा सावकार जेव्हां विराट स्वरूप धारण करतात, तेव्हां कांहींच्या देहांत उजेड पडतो. तोंपर्यंत कांहीं मंडळी स्वस्थ असते. शिव्या-गाळीचा अथवा फिर्यादीचा प्रसंग आला, म्हणजे कांहीं धडफडत जागे होतात व कांहीं हरिभक्त तर कशासही मोजीत नाहीत ! वचनें वगैरे साफ गिळून स्वस्थ बसतात !

सत्याची थट्टा ज्यास पाहणें असेल त्यानें ती कोटांत पाहावी. त्याप्रमाणें वचनाची अथवा कराराची थट्टा कशी होत असते, हेंही ज्यास पाहणें असेल त्यानें तें कोटांत जाऊन पाहावें. दस्तऐवज लिहून नाकबूल जाणारे कांहीं दृष्टीस पडतात; रोखा लिहून दिला, तो सही साक्षीनिशी पुरा झाला, परंतू ऐवज पोहोचला नाही, अशी कांहीं तकरार करतात; मला देणें कबूल आहे, परंतू संबंध ऐवज कबूल नाही, असें कांहींचें म्हणणें असतें; कांहीं म्हणतात, मीं दस्तऐवज लिहून दिला, रुपये देऊन टाकले, परंतू दस्तऐवज घ्यावयाचा राहिला; “ हा दस्तऐवज मीं राजीखुषीनें व अकलहुशारीनें लिहून दिला सही ” असें स्पष्ट लिहून देऊन कांहीं म्हणतात कीं, मला फसवून दस्तऐवज लिहून घेतला !! देणें मुदतीबाहेर गेलें आहे, सबब मला तें कबूल नाही, अशी कांहींची तकरार असते. ही कुळांची स्थिती झाली. उलट पक्षां सावकारलोकांचा व्यवहार पाहावा तोंही घाणेरडा असतो. रुपये दिले असून जमा न करणारे, बेचन देण्याचें कबूल करून न देणारे, सूट देईन म्हणून सांगून न देणारे, व जमा-खर्चांत घोटाळा करणारे, असें बरेच सावकार आढळतात.

तात्पर्य, उभयपक्षीं व्यवहार घाणेरडा असतो. सर्वच कुळें किंवा सावकार लबाड असतात असें नाहीं; तथापी लबाडांची संख्या फार; कराराप्रमाणें चालणारांची संख्या थोडी. करार केला असून तो केला नाहीं म्हणणें, व मुदतीची तकरार सांगणें वगैरे जो प्रकार दृष्टीस पडतो, तो अयोग्य आहे. मुदतीची तकरार सांगणें सज्जनाचा धर्म नाहीं. मुदतीचा कायदा लबाडांकरतां आहे; सज्जनांकरतां नाहीं.

कोर्टांतून अथवा कचेऱ्यांतून काम करणारे मुखत्यार, व वकिलांस कामें आणून देणारे अथवा कोर्टासभोवतीं घिरट्या घालणारे टाट उर्फ दलाल, ह्यांविषयीं तर बोलावयासच नको. ह्यांनीं आजपर्यंत थापा किती मारल्या व येणेंकरून वचनभंग किती वेळां केला, ह्यांविषयीं अंदाज केला, तर एकंदर बेरीज फार भयंकर आहे, असें दिसून येईल. थापा न मारतां पैसे मिळविणारे मुखत्यार अथवा दलाल सापडले, तर शेकडा दोन ह्याप्रमाणें सापडतील किंवा नाहीं ह्यांविषयीं संशय आहे. अशी स्थिती आहे, तर असल्या लोकांशीं व्यवहार ठेवावा किंवा कसें, हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. ठग लोकांचा इतिहास पुष्कळांस माहित आहे. ह्यांच्या तडाक्यांत जे गरीब लोक सापडले, त्यांपैकी चांगला चट्टा लागल्याशिवाय निसटून गेलेले फारच थोडे लोक असावेत. त्याप्रमाणें दलालांच्या अथवा मुखत्यारांच्या तावडींत सापडून चट्टा लागल्याशिवाय निसटून गेलेले फारच थोडे असतील. मुखत्यारांची अथवा दलालांची गोष्ट आपण एकीकडे ठेवूं; परंतू ज्यांस शिक्षण मिळालें आहे, अशा वकिलांपैकी काहींनीं थापा मारल्या, पैसे उपटावे व पक्षकाराचें नुकसान करावें, -एका पक्षाकडून पैसे घेतले असतां

दुसऱ्याकडूनही आणखी घ्यावे,—काम करतो म्हणून सांगून हलगर्जीपणा दाखवावा,—जास्त टाऊक असेल, तर विशेष लक्ष द्यावे, कमी असेल, तर चालढकल करावी व कशी तरी वेळ मारून न्यावी, हा प्रकार प्रशस्त नाही. वकिलीच्या धंद्यांत दोन पैसे अधिक मिळतात व त्यांत स्वतंत्रताही कांहीं असते, परंतू सदसद्विवेकशक्तीस गुंडाळून ठेवण्याचे प्रसंग वारंवार येतात, असे कांहीं वकिलांचे तोंडून ऐकण्यांत येते. जे पैशाचे विशेष लोभी आहेत त्यांस असले प्रसंग येत असतील; थापा न मारतां जेवढे पैसे मिळतील तेवढ्यावर निर्वाह करणाऱ्यांवरही वरील प्रसंग येत असतील, असे वाटत नाही. वचनभंग न करतां वकिलीचा धंदा करतांच येत नाही, हे म्हणणे पोरकट आहे. थापा मारून केव्हां केव्हां जास्त पैसा मिळवितां येतो, हे खरे आहे; परंतू अशा प्रकारे पैसा मिळविणे नको. सदाचाराने राहून थोडा पैसा मिळालेला पुरवला. थापा मारणाऱ्यांपेक्षा सरळ रितीने वागणाऱ्यांची योग्यता शतपट अधिक आहे. त्याचप्रमाणे न्यायाधिकाऱ्या डोळ्यांत धूळ टाकून पैसे मिळविणारांपेक्षा न्यायास मदत करणाऱ्यांची योग्यता शतपट अधिक आहे, ही गोष्ट सुशिक्षित लोकांनी समजूं नये, तर कोणी समजावी ? डोळ्यांत धूळ टाकणाऱ्या वकिलांचे आम्हीं गौरव करावे, हा आमचा मुखपणा आहे. हीच स्थिती वैद्य व डाक्टर ह्यांमैकीं कांहींची दृष्टीस पडावी, हीही शोचनीय गोष्ट आहे.

असो. वर जो प्रकार सांगितला त्यावरून वचनाच्या संबंधाने कशी थट्टा होते हे समजेल. ह्याबद्दल जबाबदार कोण, हे समजणे अगत्याचे आहे, असे समजून खुलासा कर-

णें जरूर वाटले. हा विषय येथेंच सोडून देणें प्रशस्त नाही. वर ज्या प्रकारचे लोक सांगितले तेवढेच वचनभंगा-बद्दल दोषी आहेत असें नाही. त्यांच्या मालिकेंत बसविण्यास पात्र असे आणखी कांहीं लोक आहेत. तेही कमी दोषी आहेत असें नाही. कांहीं वर्तमानपत्रकार एकादा विषय हातीं घेतात; स्थलसंकोचास्तव जास्त विवेचन करतां येत नाही, असें सांगून पुढें सवडीप्रमाणें ह्या विषयाकडे वळूं, असें आश्वासन देतात; आठवडे जातात, महिने जातात, वर्षेही जातात; परंतू दिलेल्या आश्वासनाचा ठिकाण नसतो. ही ढिलई आहे; व एक प्रकारची थाप आहे. काळ अनंत आहे, तेव्हां वचनाची मुदत संपली नाही, असें जर त्यांचें म्हणणें असेल, तर मग आमचें कांहीं म्हणणें नाही.

वर्तमानपत्रकारांच्या संबंधानें आणखी एक गोष्ट सांगणें अवश्य आहे. ज्या वेळेस नवीन वर्तमानपत्र काढण्यांत येत त्यावेळेस पहिल्या अंकांत “ आम्ही ” ह्या सदराखाली किंवा जाहिरातींत, जीं वचनें देण्यांत येतात त्यांपैकी किती अमलांत येतात ? ‘ राज्यव्यवहार, सामाजिक गोष्टी, व्यापार, नीती, धर्म, वगैरे अनेक विषयांवर कोणाची भीड मुर्वत न धरतां, आमच्या पत्रांत विचारपूर्वक लेख येत जातील; जें सत्य आहे त्याचेंच अवलंबन करण्यांत येईल; आमच्या पत्रास चांगल्या लोकांची मदत आहे; हीं व अशाचसारखी दुसरीं आश्वासनें देऊन त्यांप्रमाणें शेवटपर्यंत चालणारे किती आहेत ? फार थोडे. सामाजिक गोष्टी, व्यापार, नीती व धर्म ह्या विषयांवर स्वतंत्र लेख किती वेळां दृष्टीस पडतात ?

त्यांची दाद घेणारे तर फारच थोडे दृष्टीस पडतात. हा तरी एक थापा मारण्याचा व येणेकरून वचनभंग करण्याचा प्रकार आहे, असे समजणारे किती आहेत हे माहित नाही.

विश्वासाने कांही गोष्टी सांगितल्या असता त्या न फोडणे, हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे; परंतु कांहीच्या तोंडांत त्या राहत नाहींत. त्या ते लागलीच बोलून दाखवितात. असल्या माणसांजवळ विश्वासाने एकादी गोष्ट सांगण्याचीसुद्धा पंचाईत पडते. असले लोक नारोशंकरी घाटा होत. विश्वासाने सांगितलेल्या सर्व गोष्टांत नेहमी अर्थ असतो असे नाही. त्यांत सारासार विचार पाहण्याचे कारण असते. महत्वाच्या गोष्टी कोणत्या व भिकार गोष्टी कोणत्या, ह्याचा निर्णय करणे अवश्य असते; व असा निर्णय केल्यावर विश्वासाची एकादी गोष्ट प्रगट करणे हा वचनभंग आहे. आपल्या स्वतःच्या खाजगत गोष्टी सांगणे हा कदाचित् मनमोकळेपणा होईल, परंतु दुसऱ्याच्या खाजगत व विश्वासाच्या गोष्टी सांगणे, हा मनमोकळेपणा नव्हे. पहिले वर्तन म्हणण्यासारखे दोषास्पद नाही; परंतु दुसरे वर्तन गर्हणीय आहे.

अलीकडे सामाजीक प्रश्नाविषयी बरीच चर्चा होऊं लागली आहे ही गोष्ट चांगली आहे, परंतु तिजबरोबर सध्या देण्याचे खूळ माजत चालले आहे. ह्यावरून सही देऊं नये असे आमचे म्हणणे नाही, परंतु सहीप्रमाणे आचरण करणे असेल तरच ती द्यावी. सही देणे म्हणजे वचन देणे होय. सही देण्यापूर्वी एक वेळ सोडून शंभर

१ सामाजीक प्रश्नाच्या वाढ्यास वर्षांतून एकादा दुसरा दिवस झाला तर भ.ग्य. मग गरीब विचारांच्या नीतीविषयी व धर्माविषयी तर बोलावयासच नको.

वेळां विचार करावा. आपणास शंका वाटल्यास सही देऊं नये; परंतू ती एकदां दिली, म्हणजे त्याप्रमाणें वागणें अवश्य आहे; पोकळ सवबी सांगण्यांत अर्थ नाही; असें करणें मुखपणा आहे. भिडेस पडून सही देणें हा वेडेपणा आहे; परंतू त्याप्रमाणें वर्तन न करणें हा दोष आहे. जे गृहस्थ भिडस्त आहेत त्यांच्या स्वभावाचा फायदा करून घेणारे लोक लबाड आहेत असें समजावें. जे वचनभंग करतात ते ज्याप्रमाणें दोषी आहेत, त्याप्रमाणें वचनभंग करण्यास जे सहाय्य करतात तेही दोषी आहेत.

सह्या देण्याचें खूळ फक्त सामाजिक प्रश्नाच्या बाबतीतच आहे असें नाही. म्युनिसिपालिटीच्या, लोकलबोर्डाच्या अथवा कायदे कौन्सिलच्या सभासदांची निवडणूक चालू असतांही वरील प्रकार दृष्टीस पडतो. उमेदवार अथवा त्यांचे स्नेही मतदारांस घेरतात, सही घेतात व चालते होतात. हा साधारण प्रकार झाला. कित्येक वेळ; असें होतें कीं, दुसरा उमेदवार अथवा त्यांचे स्नेही भिडस्त मतदार पाहून त्यांच्या पाठीस लागतात, थापा मारतात व सही उपटून चालते होतात. असमंजस लोकच असें करतात असें नाही; समंजस लोकही असें करतात, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. कांहीं शहाणेंसुर्ते असे दृष्टीस पडतात कीं, एकदां एकास वचन दिल्यावर दुसऱ्यास देण्यास कांकू करीत नाहीत, इतकेंच नाही, तर आपल्या स्वतःच्या बचावाबद्दल असें सांगतात कीं, “दुसरा चांगला उमेदवार येईल, असें आम्हास माहित नव्हतें, म्हणून पहिल्यास वचन दिलें होतें. दुसरा त्यापेक्षां चांगला आहे, तेव्हां त्यास वचन देण्यास हुरकत कोणती? तिसरा त्याहून चांगला आला, तर त्यासही

मत देऊं. ” आपल्या मते जो चांगला ठरेल त्यासच वचन देणें अथवा मत देणें योग्य आहे; परंतू सर्व उमेदवार कळल्याशिवाय व त्यांची माहिती चांगली समजल्याशिवाय वचन देणें अविचार आहे. हा पोरखेळ आहे, इतकेंच नाही, तर हें वर्तन दूषणीय आहे. सर्व माहिती कळल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट करावयास प्रवृत्त होणें, यास शहाणपणा कोण म्हणेल ?

ज्याप्रमाणें मुखत्यार लोक थापा मारून पैसे उपटतात, त्याप्रमाणेंच कांहीं म्युनिसिपल कमिशनर, अथवा लोकलबोर्ड मॅबर अथवा त्यांचे स्नेही थापा मारून मते उपटतात. तीं हातीं पडेपर्यंत ते वाटेल तीं वचनें देतात; परंतू पुढें त्या वचनांची धाडवणसुद्धां नसते. हा सर्व प्रकार वाईट आहे. जी गोष्ट आपल्या एकट्याच्या स्वाधीन नाही, ती आपण करूं असें सांगणें हें फसविणें होय. निवडणुकीच्या संबंधानें कांहीं अधिकप्रसंगी लोक नुकसानीची धमकी देऊन, अधिकार चालवून, आयत्या वेळेस कर्ज परत मागून, अथवा जोराचें नातें दाखवून किंवा जोराचा वशिला लावून वचनभंग करण्यास लावतात. हा गर्हणीय प्रकार आहे. दुर्बल स्थितीचा फायदा करून घेण्यास प्रवृत्त होणें, हा हलकटपणा आहे. कांहीं लोक म्हणतील कीं, निवडणुकीच्या वेळीं वरील प्रकार व्हावयाचेच; असले प्रकार पाश्चिमात्य देशांत नेहमीं चालू असतात, तेव्हां त्याबद्दल विशेष विचार करण्याचें कारण नाही. वरील प्रकारांचें अवलंबन मुख्य लोक करोत; परंतू शहाण्या माणसांनीं तसें करणें उचित नाही. आमचे पूर्वज जें जें करीत आले त्या त्याप्रमाणें आम्ही करतो, हें म्हणणें जसें वेडगळपणाचें आहे, तसेंच पाश्चिमात्य लोक

अमूक करतात, म्हणून आम्ही करतो, हे म्हणणे वेडगळपणाचें आहे. अगोदरचे दोष पुष्कळ आहेत; ते निघतां निघतां पुरेवाट झाली आहे; त्यांत आणखी नव्यांची भरती नको.

वर जेवढे प्रकार सांगितले तेवढेच असते, तरी प्रकृत विषयाविषयी विशेष विचार करण्याचें कारण नसतें. हे प्रकार असून आणखीही बरेच आहेत; व त्यांतही वचन पाळण्याच्या संबंधानें बरीच ढिलाई दृष्टीस पडते. तेव्हां त्याविषयी चार शब्द सांगून हे लांबलेले प्रकरण पुरें करूं.

आम्ही एकदां एकादी कामगिरी पतकरली, म्हणजे तिजसंबंधानें चालढकल करणार नाहीं, हलगर्जीपणा दाखविणार नाहीं, आमच्या सामर्थ्याप्रमाणें आमच्या हातून जें करतां येण्यासारखें आहे तें आम्ही करूं, पैशाच्या संबंधानें आम्ही गडबड करणार नाहीं किंवा पैसे खाणार नाहीं,— तात्पर्य, योग्य दक्षतेनें व इमानेंइतबारें काम करूं, असें आम्ही वचन देतो, हे थोड्यांच्या लक्षांत येतें; व लक्षांत येऊन दक्षतेनें, करारानें व नेकीनें वागणारे फारच थोडे दृष्टीस पडतात. एकदां कामगिरी पतकरली, म्हणजे त्या कामगिरीच्या संबंधानें जी जबाबदारी असेल ती पतकरली, व ती कामगिरी सामर्थ्याप्रमाणें व इमानेंइतबारें बजावूं, अशाविषयी आम्ही आपणाला बद्ध करून घेतलें, असें समजावें. मग ही कामगिरी सरकारची असो, प्रजेची असो, व्यापाऱ्याच्या दुकानची असो, कामिटीची असो, सभेची असो किंवा दुसऱ्या कोणाची असो. ह्या कामगिरीबद्दल आम्हांस वेतन मिळो किंवा न मिळो; ह्या कामगिरीबद्दल

वहावा होवो किंवा न होवो, आमच्यावरची जबाबदारी कमी होत नाही. सरकारची नोकरी तेवढी खरी नोकरी, व इतरांची नांवाची नोकरी; वेतन घेतलें, तर जास्त जबाबदारी, न घेतलें तर कमी जबाबदारी, हें म्हणणें असमंजस लोकांस शोभतें; शहाण्यांस शोभत नाही. पगारी व विनपगारी कामगिरी ह्यांमध्ये फरक इतकाच कीं, पहिलेंत प्रायः पगार देणाराची सवड पाहावी लागते, दुसरींत कांहीं अंशीं आपल्या सवडीप्रमाणें काम केलें असतां चालण्यासारखें असतें; परंतू काम केलें पाहिजे; व तें दक्षतेनें व इमानानें केलें पाहिजे. वस्तुस्थिती पाहतां हे विचार लक्षांत आणून वागणारे फार थोडे. आमच्या लोकांच्या प्रयत्नास कमी यश येतें व सभा, कारखाने, गिरण्या वगैरे आमच्या संस्थांची स्थिती समाधानकारक नसते, ह्याचेंही मुख्य कारण आमची ढिलाई होय. कामगिरीबद्दल ज्यांस पगार मिळत नाही, त्यांकडून ढिलाई व्हावी ह्यांत विशेष आश्चर्य नाही; परंतू ज्यांस पगार मिळतो त्यांच्या हातूनही ढिलाई व्हावी, व कित्येकांस मोठा पगार मिळत असतां त्यांनीं अन्य रितीनें तुंबडी भरण्यास प्रवृत्त व्हावें, ही लान्छनाची गोष्ट आहे. अनीतीनें पैसे मिळवून नाक धरून बसणें व धर्माचा टेंभा मिरविणें हें तर मोठेंच धाडस आहे. “ जळो तयांचा आचार ” असें जें तुकारामबोवांनीं दांभीक लोकांच्या संबधानें म्हटलें आहे, तेंच असल्या लोकांच्या संबधानें म्हणणें योग्य आहे. ज्यांनीं इमान सोडलें, ते काय करतील, हें सांगतां येत नाही.

कोणीं आमच्यापाशीं विश्वासानें ठेव ठेवली असतां ती जशीच्या तशी परत करूं, असें आम्ही वचन देतो. हें वचन शब्दांनींच द्यावयास नको. असें असून

विश्वासास गुंडाळून ठेवून, अथवा स्नेहधर्म, दया, माया वगैरे सर्वास झुगारून देऊन, आपला तळीराम गार करणारे व ढेकर देऊन स्वस्थ बसणारे लोक, अथवा अज्ञानाचें पालन करण्याकरतां म्हणून नेमिलें असतां त्यास धाब्यावर बसवून स्वतःचें कोटकल्याण करणारे लोक, लुच्चेगिरीचें दिवाळें काढून खाका वर करणारे लोक, व सोडत काढून पैशाचा अपहार करणारे लोक, हे विश्वासघातकी होत. असें असून अशांस देखील लोक प्रतिष्ठित समजतात, हें आश्चर्य आहे. अशा प्रकारें विश्वासघात करून द्रव्याचा अपहार करणारे लोक नीच होत व त्यांस यत्किचित्ही मान मिळूं नये, इतकेंच नाही, तर फटके मारण्याची शिक्षा करावयाची असेल, तर असल्या विश्वासघातकी लोकांस प्रथम केली पाहिजे.

व्यक्तीच्या संबंधानें विश्वासघात करणारे लोक नीच होत; परंतु देशाच्या संबंधानें विश्वासघात करणारे तर नराधम होत. आपलें व आपल्या पोरवाळांचें पोठ जाळण्याकरतां जे देशाच्या संबंधानें विश्वासघात करतात ते देशाचे शत्रू होत, इतकेंच नाही, तर महापातकी होत. असल्या लोकांपासून ज्यांचा फायदा होईल ते त्यांचें गौरव करतील, हें स्वाभाविक आहे. परंतु ज्यांचें सर्वस्वी नुकसान झालें आहे, त्यांनीं त्यांचें गौरव करावें किंवा त्यांशीं सहवास ठेवावा, हा जर मुखपणा नाही, तर मुखपणा कोणता ? ज्या लोकांचा खरोखर कांहीं अपराध नव्हता त्यांच्या, किंवा ज्यांचा अपराध असल्यास वरील अपराधाच्या मानानें पाहतां फारच कमी होता त्यांच्या संततीस आम्हीं हलकें समजावें, व ज्यांनीं देशाच्या संबंधानें विश्वासघात करून महापातक गाठी बांधलें त्यांच्या संततीस

प्रतिष्ठित समजें, हा केवढा प्रमाद ! ज्या लोकांचा अपराध असल्यास साधारण आहे, त्यांची संतती कोणत्याही रितीने पुनीत होऊं नये, व ज्यांचा अपराध लहानसहान नसून देहान्तप्रायश्चित्तास योग्य, ते व त्यांची संतती सदा पुनीत समजण्यांत यावी, हा कोठचा न्याय ? एका व्यक्तीचा-पराकाष्टा एका कुटुंबाचा-घात करणाऱ्या व्यक्तीस अथवा त्याच्या संततीसही केव्हां केव्हां जबरदस्त शिक्षा असावी, पण देशांतील शेकडो कुटुंबांचा घात करण्यास जे प्रवृत्त झाले त्यांस, अथवा त्यांच्या संततीस, शिक्षा होण्याचें एकीकडे राहून त्यांस लोकांनीं प्रतिष्ठित समजून मान द्यावा, ही खेदाची गोष्ट आहे. धिंड काढण्याची शिक्षा प्रचारांतून गेली. जर ती पुनः अमलांत आणावयाची आहे, तर अशा लोकांच्या बाबतींत ती अमलांत आणणें उचित होईल. असो.

सत्यप्रीतीचें व वचनासक्तीचें हे प्रकरण फार लांबलें. कदाचित् हे कंटाळवाणेही झालें असेल. परंतू सत्य बोलत जा, वचन पाळीत जा, असें सांगून विशेष उपयोग नाही. सत्यावर टाकी कसकशी चालू आहे व वचनाची थट्टा कसकशी होत आहे, हे समजून घेऊन बापानें मुलांस मार्ग दाखविला पाहिजे. खाचखळगे कोठकोठें आहेत, हे दाखवून ते टाळण्याविषयीं त्यास उपदेश केला पाहिजे.

सदाचरणाचा खरा पाया सत्यप्रीती व वचनासक्ती होय. ज्या भङ्गम पायावर सदाचरणाची इमारत असल्यावर नुकसान होण्याची तादृश भीती नको. सत्यव्रत ही पदवी मुलांस मिळाल्यावर आपण धन्य आहों, असें बापानें समजावें, असें मार्गें सांगितलें आहे; त्याप्रमाणें आपला मुलगा करारी आहे, हे समजल्यावर त्यानें आपणास कृतकृत्य सम-

जावें. मुलांनीं दुसऱ्या अनेक पदव्या मिळविल्यावर आपणांस धन्य मानणारे कांहीं दृष्टीस पडतात; परंतू वरील दोन पदव्यांच्या अभावीं दुसऱ्या पदव्यांची मातब्बरी नाही, असें त्यांनीं समजावें. विद्वत्तेबद्दल पदव्या देण्याकरतां संस्था आहेत व त्या आपलें काम करीत आहेत; परंतू सदाचरणाबद्दल पदवीदान करणें, निदान गौरव करणें, हे लोकांकडे आहे. सत्यव्रत व करारी माणसें फारशी सापडत नाहीत. त्यांची जरूरी फार आहे. तेव्हां आपलीं मुलें अशीं बनावीं, अशी इच्छा धरून बापानें शिक्षणाचा व आपल्या वर्तनाचा क्रम ठेवावा, म्हणजे कालेंकरून तरी इष्ट हेतू सिद्धीस जाईल.

प्रेमवृत्ती—जन्मास येऊन जीं कर्तव्ये करावयाचीं तीं करण्यास अंगीं पात्रता यावी, हा शिक्षणाचा मुख्य हेतू आहे. हा हेतू लक्षांत ठेवून बापानें वर्तन ठेवावयाचें आहे. मुलांच्या अंगीं ही पात्रता येण्यास बराच काळ लागतो. ह्यासंबंधानें बापावर जी जबाबदारी आहे ती सामान्य नाही. गृहशिक्षणाच्या बाबतींत आईबापांच्या ज्या समजुती आहेत त्या चमत्कारीक आहेत. त्या जाण्यास बराच काळ लोटला पाहिजे. ज्या कांहीं चुका होतात त्या मुलांच्याच असतात, आईबापांच्या नसतात, असें मानणें वेड आहे. चूक झाली असतां अथवा अनिष्ट कार्य झालें असतां, त्याचें खापर दुसऱ्याच्या मस्तकावर फोडावयाचें, असा मनुष्यस्वभावच दिसून येतो. हाताखालचे लोक मात्र दोषी, आम्ही चांगले, असें अधिकारी म्हणत असतात; शिष्य मात्र वाईट, आम्हांकडे दोष नाही, असें शिक्षक म्हणत असतात. त्याचप्रमाणें आईबाप म्हणतात कीं, मुलें द्राड निघालीं, त्यास आम्ही

काय करावें ? ही रडकथा नेहमींची आहे. ह्यावरून हाताखालचे लोकांकडे अथवा शिष्यांकडे अथवा मुलांकडे कांहींच दोष नसतो, असे म्हणण्याचा आमचा हेतू नाही. आमच्या म्हणण्याचा हेतू इतकाच आहे की, दोषाचा वराच अंश वरील त्रयीकडे असतो. कारण, अधिकार बजाविण्याचे काम त्यांकडे असते. सक्तीने अधिकाराची बजावणी झाली असता तिजपासून इष्ट कार्य होत नाही. मुलांच्या दोषाबद्दल त्यांस तडातड मारणे, डाग देणे वगैरे शिक्षा रानटी होत. त्या रानटी लोकांच्या मुलांस कदाचित् योग्य असतील; सभ्य गृहस्थांच्या मुलांस योग्य नाहीत. त्यांस प्रेमाने वागवून त्यांच्या दोषांचा परिणाम त्यांस भोगावयास लावणे, हीच त्यांस योग्य शिक्षा होय. आईने अथवा बापाने शिक्षा दिली असता मुलांच्या मनांत त्यांविषयी अप्रीती उत्पन्न होते. परंतु स्वतःच्या कृतीपासून दुःख अथवा गैरसोय उत्पन्न झाली असता मुलांस शिक्षा हाऊन इष्ट कार्य व्हावयाचे ते घडून येण्यास चुकत नाही. जरी ह्या उपायाने एकादे वेळेस इष्ट कार्य झाले नाही, तरी मुलांच्या मनावर वाईट परिणाम होणार नाही, ही निर्विवाद गोष्ट आहे. त्यांस वारंवार दापण्यापासून, शिष्या देण्यापासून अथवा मारीत सुटल्यापासून हे कार्य होत नाही. असे करण्याने मुलांच्या मनांत शिक्षा करणारांविषयी अप्रीती तर होतेच; शिवाय मुले कोडगीं होतात, व स्वतःच्या मानाविषयी त्यांस कांहींच वाटेनासे होते. मुलांस आपल्या स्वतःच्या मानाविषयी कांहींच वाटूं नये, व त्यांनी गुलामांसारखे निमुटपणे सर्व सोसून घ्यावे, अशी आई-बापांची इच्छा असणे मुखपणा आहे. वर जे विचार सुच-

विले त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ आपण एक उदाहरण घेऊं. समजा, मुलानें टोपी अथवा पुस्तक हरवले, तर त्याबद्दल त्यास शिव्या देणें व झोडपीत सुटणें, किंवा नवीन टोपी अथवा पुस्तक लागलींच विकत घेऊन देणें, हा शहाणपणाचा प्रकार नाही. टोपी अथवा पुस्तक नसल्यापासून काय अडचण उत्पन्न होते, हें त्यांस समजलें पाहिजे. टोपी अथवा पुस्तक हरवले, त्याबद्दल दुसरा कोणी जबाबदार नसून आपले आपणच जबाबदार आहों, व ती जिन्नस नसल्यापासून जें नुकसान आहे त्याबद्दलचा दोष दुसऱ्याकडे नसून, त्याचें प्रायश्चित्त आपणास निमुटपणें सांसलें पाहिजे, ही गोष्ट त्यांच्या मनावर चांगली विवली पाहिजे. तात्पर्य, कार्यकारण-भाव त्यांच्या लक्षांत आला पाहिजे.

ज्याप्रमाणें अक्षर्यां शिव्या देणें, रामे भरणें, मारहाण करणें, किंवा फाजील लाड करणें अप्रशस्त आहे, त्याप्रमाणें नेहमीं उपदेश करीत सुटणें हेंही अप्रशस्त आहे. आम्हीं सर्वच गोष्टी नेहमीं मुलांस समजून सांगाव्या व त्यांनीं त्या सर्वच विश्वासानें ऐकत बसाव्या, हेही श्रेयस्कर नाही. त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवानें जितक्या गोष्टी त्यांस कळून येतील तितक्या चांगल्या. त्यांपासून त्यांच्या आचरणात जसा कायमचा बदल होईल, तसा नुसत्या उपदेश श्रवणापासून होणार नाही. ह्यावरून, अनुभव यावा म्हणून मुलांस मुद्दाम आपण होऊन अडचणी उत्पन्न करून त्यांस शिक्षण द्यावें, किंवा ते अडचणींत पडतील, असें आपणांस माहित असतां त्यांस आपण मदत करूं नये, किंवा उपदेश करूं नये, असें आम्ही म्हणत आहों असें नाही. कृत्रिम अडचणी अथवा शिक्षा असूं नये, किंवा अप्रासंगिक

उपदेश असूं नये. अशा रितीने वर्तन ठेविलें असतां जें कार्य होणें इष्ट असतें, तें होतें:— म्हणजे चांगलें वर्तन कोणतें व वाईट वर्तन कोणतें, हें त्यांचे त्यांस समजूं लागतें. आपल्या वाईट कृतीबद्दल जी योग्य शिक्षा तेवढीच मिळाली आहे, जास्त नाही, असें समजून धुसपुसण्याचें त्यांस कारण राहत नाही. आईबापांसही संतापण्याचें कारण न राहून त्यांची वृत्ती शांत राहते; व आईबाप व मुलें ह्यांमध्ये सलोखा व प्रेम राहून मुलांचें वर्तन बरें असण्याचा पुष्कळ संभव असतो.

वर जो उपाय सुवधिला त्यापासून मुलांच्या लहानसहान दोषांसंबंधानें तर उपयोग होतोच, ही गोष्ट पुष्कळांस अनुभवावरून कळून येण्यासारखी आहे. मुलांकडून जे मोठमोठाले गुन्हे घडून येतात त्यांस तरी कांहीं कारण असतें. दुसऱ्याची वस्तू चोरणें, लबाडी बोलणें, वगैरे ज्या घाणेरड्या सवयी, त्या त्यांस कां जडाव्या ? अशा सवयी उगीच्या उगीच जडत नाहींत. खरें बोललें असतां अथवा गुन्हा कबूल केला असतां कांहीं शासन होतें व लबाडी सांगितली असतां तें शासन होत नाहीं, असें मुलांच्या अनुभवास येऊं लागलें, तर तीं अर्थात लबाडी सांगतील. मुलांस एकादी जिन्नस हावी असली, व ती देतां येण्यासारखी असून न दिली, किंवा न देण्याबद्दल सौम्यपणानें कारणें न सांगितली, तर मुलांच्या मनांत ती वस्तू मिळविण्याविषयी इच्छा होण्याचा विशेष संभव असतो. हेंच जर आईबाप व मुलें ह्यांमध्ये विशेष प्रेम असेल, तर जिन्नस मागण्यास अथवा गुन्हा कबूल करण्यास मुलांच्या मनांत तादृश शंका येणार नाही. त्यांचें वर्तन सरळपणानें राहिल. तात्पर्य हें कीं,

सक्तीने अथवा निर्दयपणाने मुलांस वागविले असतां तीं तिर-
सट, तापट अथवा फटकून राहणारीं होतात. त्यांस सौम्यप-
णाने, सरळपणाने व प्रेमाने वागविले नाही, तर त्यांच्यांत
आईबापांविषयी, अथवा इतर माणसांविषयी कळवळा
नसतो; व त्यांबरोबर तीं सरळपणाने वागत नाहीत.
कित्येक आईबापांची अशी समजूत असते
कीं, मुलांस प्रेमाने वागविले असतां चांगले
काम होत नाही. सक्तीने वागविले असतां तीं तेव्हांच ता-
ळ्यावर येतात, व त्यांच्या हातून चुका अथवा गुन्हे होत
नाहींत; परंतू ही समजूत अगदी चमत्कारीक आहे. उल-
ट पक्षी, खरी स्थिती अशी आहे कीं, सौम्य व उदारपणाच्या
वर्तनाने मुले संतुष्ट राहून नीतीचा अतिक्रम होण्यास
फारशी जागा राहत नाही.

लहानपणीं मुले कोवळीं असल्यामुळे त्यांकडून विशेष
त्रामदायक व्यायाम अथवा कसरत करवून घेणे, हे श्रेयस्कर
नसते. मनाची शक्ती वाढली नसतां फार्जाल अंगें मनावर लादणे
हा शहाणपणा नाही. ही गोष्ट लक्षात न ठेविली, तर श-
रीर पिचणे व मनाची भावी गती कुंठीत होणे, हीं अनिष्ट-
कार्ये घडून येतात. तेच प्रकार मुलांच्या वर्तनाच्या संबंधा-
नें होय. अतिशय सद्गुणी व वयस्क माणसाच्या अंगीं जें
वर्तन दृष्टीस पडते, तेंच आपल्या मुलाच्या अंगीं दृष्टीस पडावें,
अशी इच्छा आईबाप मनांत धरतील, तर तो त्यांचा वेडे-
पणा आहे. लहानपणीं कांहीं कांहीं गोष्टींत मुलांकडून
वर्तनाच्या संबंधाने अतिक्रम होणारच; त्याबद्दल विशेष विषाद
मानण्याचें कारण नाही. वळण भलतें लागलें आहे किंवा
कसें, व एकाद्या वाईट कृत्याची सवय लागत आहे कीं काय, हे

नेहमीं पहात असावे, व रोज थोडथोडी जरी सुधारणा दृष्टीस पडली, तरी तेवढ्याने संतोष मानावा. तात्पर्य हे कीं, पुस्तकांतून थोर पुरुषांविषयी ज्या कथा आपण वाचतो, किंवा जगांत त्यांच्या कृती आपण पाहतो, त्याप्रमाणे आपलीं मुलें लहानपणींच शरिराने, मनाने अथवा सद्द्वर्तनाने बनली पाहिजेत, अशी इच्छा करणे, व ती इच्छा पूर्ण झाली नाही, म्हणून विषाद मानणे, हे समंजसपणाचे लक्षण नाही. तिन्हीही बाबतींत क्रमाक्रमाने वृद्धी झाली, म्हणजे पुरे आहे. क्रमाक्रमाने वृद्धी झाली असतां ती दृढतर होऊन बरेच दिवस टिकते. ही वृद्धी कायमची पुढे राहावी, हेच खऱ्या शिक्षणाचे फळ होय. मुलगा अल्प वयांत असतां त्याचे शरीर सुदृढ दिसत आहे, परंतू अंमळ मोठा झाल्यावर उतारवयाचा दिसत आहे, किंवा लहानपणीं वृद्धीच्या संबन्धाने फार चलाखी दाखवीत आहे, व मोठेपणीं मंदत्व दाखवित आहे, तर शिक्षणाच्या बाबतींत चूक झाली आहे, असे समजवे. त्याचप्रमाणे लहानपणीं तो सद्गुणी दिसून मोठेपणीं त्याचे कान लांब दिसून येऊं लागले, तर चूक झाली आहे, असे समजले पाहिजे. तिन्हीही बाबतींत क्रमाक्रमाने वृद्धी होत जाऊन गूण दृष्टीस पडूं लागला, म्हणजे शिक्षण चांगले चालले आहे, असे समजण्यास हरकत नाही.

मुलें अगदीं लहान असतां त्यांसाठीं आईबापांस प्रत्येक गोष्ट करावी लागते, व असें करणे हे आवश्यक आहे. परंतू त्यांस समजूं लागले, म्हणजे एक एक गोष्ट त्यांकडून करवून घेणे श्रेयस्कर असते. मग आपण प्रत्येक गोष्टींत त्यांचे नियमन न करतां त्यांस आपल्या स्वतःचे नियमन

करण्यास सवड देणें इष्ट आहे. स्थानीक स्वराज्याचा ओ-
नामा शिकविण्यास येथपासून सुरवात केली पाहिजे. लहान-
पणीं मुलांचें नियमन तर केलेंच पाहिजे; परंतू त्याचा अति-
रेक होऊं देतां कामा नये. मुलांच्या संबंधाच्या प्रत्येक
गोष्टींत ढवळाढवळ करण्याची कांहीं आईबापांस सवय
असते, हें चांगलें नाहीं. मोकळीक ही लहानांस काय, किंवा
घोरांस काय, सारखी प्रिय असते. ती किती व केव्हां
द्यावयाची, एवढ्या गोष्टीविषयी विचार करून आईबापांनीं
आपलें वर्तन ठेविलें पाहिजे.

मुलांनीं वाईट कृत्य केलें असतां त्याबद्दल नापसंती दा-
खविणें तर जरूर आहे; परंतू ती यत्तेबाहेर असूं नये.
तीस कांहीं मर्यादा आहे. मुलें वाईट कृत्यें करतात, म्हणून
त्यांचें नांव सोडून देऊन आपण त्यांच्यां गगून अलग राहूं
लागलों, तर तीं आपल्या समागमाची अपेक्षा करणार नाहींत,
इतकेंच नाहीं, तर उदासीन राहतील. मग आपल्या समाग-
मापासून त्यांस जो लाभ व्हावयाचा तो होणार नाहीं.
मुलांकडून दोष झाला असतां कांहीं आया संतापानें त्यांस
रागे भरण्यास प्रवृत्त होतात, व त्यांनीं केविल्वार्णा मुद्रा
कला असतां लागलीच त्यांस पोटाशीं धरतात. हेंही एका
अर्थानें गैर आहे; ही तरी मनाची दुर्बलता होय.

आईबापांनीं मुलांस उठल्यां बसल्यां हुकूम करीत सुटणें,
हें अप्रशस्त होय. हुकूम केला असतां तो मुलांना ऐकलाच
पाहिजे. हुकूम अमान्य करण्याचा त्यांस यत्किंचित्ही प्रसंग
आणून देतां कामा नये. ह्याविषयी फारच खबरदारी
घेतली पाहिजे; परंतू प्रसंगाचें महत्व लक्षांत न आणतां
व हुकूम पाळतां येण्यासारखा आहे किंवा नाहीं, ह्याविषयी

विचार न करतां, वाटेल त्या वेळीं वाटेल तसा हुकूम केला, तर तो अमान्य होण्याचे प्रसंग वारंवार येण्याचा संभव आहे. असे प्रसंग अनेक वेळां आले असतां हुकूम पाळण्याच्या संबधानें चालढकल करण्याची सवय मुलांस जडण्याची भीती असते. ही सवय किती घातूक आहे, हें सांगावयास नको. ह्यासाठीं हुकूम करण्याचे प्रसंग जितके कमी येतील तितके बरे. हुकमाची बजावणी फक्त लष्करी खात्यांत सक्तीनें असावी व इतर ठिकाणीं ती असण्याचें तितकें कारण नाही, ही समजूत चुकीची आहे. प्रत्येक गोष्टींत आपण मुलांस हुकूम करून त्याप्रमाणें त्यांस वागावयास लाविलें, तर तो नुसता होयवा व नून त्यांस आचार-स्वातंत्र्यास फाटा द्यावा लागेल; व ह्यामुळे संतोष राहणार नाही. हुकूम करणें हें काम सोपें असतें, परंतु तो पाळणें कठीण असतें, ही गोष्ट विसरतां कामा नये. इतर मार्ग खुंटले आहेत, असें जेव्हां समजून येईल, तेव्हां मात्र योग्य हुकूम करावयाचा, व असा हुकूम एकदां केला, म्हणजे त्याची बजावणी झाली आहे किंवा नाही, हें पाहिल्याशिवाय स्वस्थ बसावयाचें नाही, ही गोष्ट चांगली लक्षांत ठेविली पाहिजे. जुलमाचें वर्तन जुलमी अधिकाऱ्यांस एक वेळ शोभेल; आईबापांस शोभणार नाही. हुकूम करण्याचे प्रसंग कारणपरत्वे अनेक वेळां उत्पन्न झाले असतां, जे हुकूम आपण करतो ते परस्परांशीं विसंगत नाहीत, हें प्रथम पाहिलें पाहिजे. हें न पाहतां हुकूम सोडीत गेलें, तर आपला मुखपणा दिसून येऊन हुकूम अमान्य होईल, व हुकमाची मातब्बरी राहणार नाही. पुढचा मागचा सर्व विचार करून एकदां हुकूम केला,

म्हणजे तो अमलांत आलाच पाहिजे; मग तो बजावतांना कचरतां उपयोगी नाही. हुकूम अमान्य झाला असतां त्याबद्दल शिक्षा करणें ती गुन्ह्याचें स्वरूप लक्षांत आणून केली पाहिजे, हें सांगावयास नको.

आतांपर्यंत जे विचार सुचविण्यांत आले, त्यांवरून कांहीं लोकांचा कदाचित् असा समज होईल कीं, मुलांस वाटेल तसें वर्तन करावयास सोडून देऊन बापानें स्वस्थ बसावें. अशी समजूत कोणाची असेल, तर ती चुकीची आहे. बापानें स्वस्थ बसणें, ही तर मोठीच चूक होय. त्यानें तटस्थ तर राहूं नये, परंतू पदोपदीं फार्जाल ढवळाढवळ न करतां मुलांस जेथें जेथें मदत लागेल, तेथें तेथें ती देण्यास तयार असलें पाहिजे, इतकेंच नाही, तर वेळेवर पसंती अथवा नापसंती प्रदर्शित करून त्यांस सुमार्गास लाविलें पाहिजे. तात्पर्य हें कीं, गाडा सुयंत्र चालला आहे किंवा नाही हें बापानें पाहावें, व त्यांत कमीपणा दिसून आल्यास तो सुयंत्र चालण्याच्या कामीं मदत करावी. मुलांस चांगलें वळण लावणें, हें काम पुष्कळ लोकांस सोपेंसें वाटतें; परंतू खरा प्रकार तसा नाही. आपल्या मुलांचे स्वभाव भिन्न भिन्न असतात. सर्वांबरोबर सारखें वर्तन ठेवून चालत नाही. प्रत्येकाचा स्वभाव कसा आहे, हें लक्षपूर्वक पाहून त्याप्रमाणें बापानें शिक्षणाचें धोरण ठेवावयाचें आहे. आपले मनोविकार बाजूला ठेवून मुलाच्या शाश्वतच्या हिताची गोष्ट करण्यास त्यानें नेहमीं उद्युक्त असलें पाहिजे; म्हणजे इष्ट कार्य होण्यास फारसा काळ लागणार नाही. शिक्षणाची ही जी पद्धत सांगितली तिजमुळें त्रास पडेल, गूण येत नाही, असेंही प्रथम वाटेल; परंतू कांहीं दिवस हिचें अवलंबन

केले असतां ही मुलांस व आपणास सुखकारक आहे, असे कळून येईल. आपटधोपट करून आपण कष्टी होतो व मुलांस कष्टी करतो; प्रेमाच्या वर्तनाने आपली शांतवृत्ती कायम राहते व मुलांचीही राहते. ही गोष्ट पुष्कळांच्या लक्षांत आलीच असेल; तेव्हां ह्याविषयी विशेष विवरण करावयास नको.

उद्योगप्रीती—सद्वर्तनास ज्या अनेक गोष्टी साधनीभूत आहेत, त्यांपैकी उद्योगप्रीती ही महत्वाची गोष्ट आहे. निरुद्योगी लोक आपण शंभर घेतले व तितकेच उद्योगी घेतले, तर नीतीच्या दृष्टीने अतिक्रमण झाले आहे, असे उद्योगी लोकांपैकी दहा निघाले, तर निरुद्योगी लोकांपैकी निदान पन्नास सापडतील. मनुष्याच्या मार्गे कांहीं उद्योग असला, म्हणजे त्याचे मन व्यापृत असते व त्यास कोरड्या उठाठेवी सुचत नाहीत. समाजांत कोरड्या उठाठेवी करणारे लोक फार भयंकर असतात. पदरच्या भाकरी खाऊन चकाट्या पिटणारे लोकांपासून, व ह्याचे पागोटें त्याच्या डोक्यावर, त्याचे पागोटें ह्याच्या डोक्यावर, असा ज्यांचा नेहमी क्रम चालू असतो अशा लोकांपासून समाजाचे हीत होण्याचे तर एकीकडे राहते, परंतु उलट त्यांपासून नुकसान मात्र फार होते. असले गावकुटाळ प्रत्येक ठिकाणी सापडतात. परंतु ज्या ठिकाणाच्या लोकांस उद्योग फारसा नसतो त्या ठिकाणी हे फार दृष्टीस पडतात, व जेथे उद्योगाची साधने विशेष असतात तेथे ते कमी दृष्टीस पडतात. पाठीमार्गे उद्योग नसला, म्हणजे मन भक्तते व भलत्याच विचारांच्या भोवण्यांत सापडून मनुष्याच्या हातून नीतीचे अतिक्रमण होण्याचा विशेष संभव असतो. ह्यासाठी वापाने अथवा पालकाने मुलाच्या मार्गे

उद्योग लावून देणें फार अवश्य आहे. उद्योग लावून द्यावयाचा, म्हणजे कांहीं तरी उद्योग लावून द्यावयाचा असें नाहीं. ज्यापासून आज नाहीं, तरी उद्यां हीं होईल, असाच उद्योग लावून द्यावयाचा, हें सांगावयास नको. कित्येकांचा असा समज आहे कीं, ज्या उद्योगापासून दोन पैसे प्रत्यक्ष कमावतां येतात तेवढा काय तो खरा उद्योग, बाकीच्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कांहींचा असा समज आहे कीं, अध्ययन करणें किंवा कामधंदा करणें, एवढाच कायतो खरा उद्योग; व्यायामासाठीं किंवा कर्मणुकीसाठीं मर्दानी खेळ खेळणें वगैरे प्रकार निरुद्योगीपणाचीं लक्षणें आहेत. हे दोन्ही समज अगदी चुकीचे आहेत. दोन पैसे मिळविणें, हा उद्योग करण्याचा एक हेतू आहे; परंतू उद्योग करावयाचा तो केवळ पैसे मिळविण्यासाठींच नाहीं. उद्योग करीत असतां पैसे मिळाले, तर दुधांत साखर, ह्या न्यायानें चांगलेंच आहे; परंतू पैसे मिळविण्याशिवाय आणखी दुसरे हेतू आहेत, व ते फार महत्वाचे आहेत. ते स्वतःची उन्नती व दुसऱ्यांची उन्नती हे होत. ह्यांची किंमत पैशाच्या किंमतीपेक्षां अधिक आहे. ज्या सद्गृहस्थांनीं अनेक दिवस सतत परिश्रम करून नवीन शोध केले आहेत, कल्पना काढिल्या आहेत व सिद्धांत ठरविले आहेत, त्यांनीं जर पैशावरच नजर ठेविली असती, तर हल्लीं मानवी जातीस जे लाभ झाले आहेत ते झाले असते किंवा नाहीं, ह्याविषयीं संशय आहे.

अध्ययन किंवा कामधंदा करण्यांत नेहमीं वेळ घालविणें, एवढाच खरा उद्योग आहे असें नाहीं. शरीर व मन हीं दोन्ही सुदृढ राहण्यासाठीं व्यायामाची व कर्मणुकीची आव-

श्यकता आहे, व ज्यास मेंदूचें अक्षर्यो काम असते त्यास तर विशेष आहे. व्यायाम कोणता असावयाचा व कर्मणूक कोणती असावयाची, हा प्रश्न बापानें अथवा पालकानें ठरवावयाचा आहे. अध्ययन किंवा कामधंदा करण्यांत जो वेळ जातो, त्याशिवाय व्यायाम व कर्मणूक ह्यांत गेलेला काळ व्यर्थ नाही. व्यायाम अथवा कर्मणूक ही तरी अवश्य उद्योगांपैकी एक उद्योगच आहे. इतकेंच की, त्याचें प्रमाण बेताचें पाहिजे. उद्योगामध्ये पद्धत व व्यवस्थितपणा अवश्य असला पाहिजे; म्हणजे अध्ययन, कामधंदा, व्यायाम व कर्मणूक वगैरे अनेक गोष्टी नित्य करण्यास सवड सापडते. वेळ सापडत नाही, ही तकरार बहुशः अव्यस्थित लोकांची असते. जो व्यवस्थित असतो व कोणत्या कामास किती वेळ द्यावयाचा, हें ज्यांस चांगलें समजतें, त्याची वेळेच्या संबंधानें प्रायः कुरकूर नसते.

काहीं एक हेतू मनांत न धरतां वाटेल तो उद्योग अव्यवस्थितपणें करण्यास प्रवृत्त होणें, हा खरा उद्योग नसून आळसाचा एक प्रकार आहे. जन्मास येऊन आपणास काहीं तरी उपयुक्त गोष्ट करावयाची आहे, हें प्रत्येक मनुष्यानें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. आपणास अमरपट मिळाला नाही; जीं साधनें उपलब्ध आहेत व जीं संधी सांपडली आहे त्यांचा उपयोग करून घेण्यास चुकणें, हा महामुर्खपणा आहे, ही गोष्ट बापानें मुलांच्या लक्षांत आणून देऊन त्यांकडून उद्योग करविणें योग्य आहे

आत्मसंयमन, सौजन्य इ०—गृह हें सुखाचें स्थान असण्यास प्रत्येक मनुष्याच्या अंगां आत्मसंयमन हा गूण

अवश्य असला पाहिजे. घरांत एकादा मनुष्य तामसी अथवा माथेफिराऊ असला, म्हणजे तेथें शांतता नसते. अशा तामसी मनुष्यापासून बाकीच्या मंडळीस त्रास होतो. आपल्या मनाप्रमाणेंच सर्व गोष्टी झाल्या पाहिजेत, असा घरातील प्रत्येकजण हट्ट धरून बसेल, व मनाप्रमाणें झालें नाहीं म्हणून चडफडेल, तर घरीं राहण्यापासून कोणास सुख न होतां उलट दुःख होईल. परंतू मुलांच्या अंगीं हा गुण येण्यास तो बापाच्या अंगीं असला पाहिजे. हा विचारानें व फार दिवसांच्या सवयीनें प्राप्त होतो. आपला राग अथवा आपलें दुःख आवरून न धरतां बाप अक्षयीं संतापूं लागला, अथवा दुर्मुखलेला राहूं लागला, तर घरांत शांती न राहतां मुलांस आत्मसंयमन करण्याची सवय लागण्याचा कमी संभव आहे. राग येण्यास खरीं कारणें थोडीं असतात. गैरसमज, उता-विळपणा, अविचार, वगैरे कारणांमुळे पुष्कळ वेळां तो उत्पन्न होतो. कित्येकांस विनाकारण टोचून बोलण्याची सवय लागली असते; परंतू असल्या बोलण्यानें दुसऱ्याच्या मनास किती दुःख होतें, याचा त्यांस विचार नसतो. बाहेर कसेंही संतापाचें कारण असो, हा संताप बापानें घरांतील मंडळीवर न काढतां तो आवरून धरून आनंदवृत्तीनें घरांत पाऊल टाकावें. कुटुंबाचा भार बहुतकरून बापावर असतो; त्यास नेहमीं बोलण्याचे व बोलून घेण्याचे प्रसंग येतात. बायका-मुलें व सोयरेधायरे यांस न दिल्यामुळे तीं रुसतात व फुगतात. अशा प्रसंगां बापानें आपणही त्यांच्याबरोबर रुसून फुगून न बसतां, आपले मनाची समतोल वृत्ती ठेविली पाहिजे; व बहुतेक मंडळीस कोणती गोष्ट आवडण्यासारखी आहे, या-विषयीं विचार करून ती करण्यासारखी असल्यास त्यानें ती

करावी; म्हणजे मुलांस या सवयीचें वळण लागेल. असें न केलें, तर मुलांसही बोलणें खपेनासें होतें; तींही नाकावर माशी बसूं देत नाहींत व कित्येक वेळां डोक्यांत राख घालूं पाहतात.

आत्मसंयमन हा गुण असल्यानें जितकें सर्वास सुख होतें, तितकेंच अंगीं सौजन्य व सभ्यपणा असल्यानें सर्वास संतोष होतो. हा गुण बापाच्या अंगीं अवश्य असला पाहिजे. इष्ट-मित्र, सोपरेधायरे व बायकामुलें यांशीं सौजन्यानें व सभ्यपणानें वागळें असतां मुलांसही हाच कित्ता लागतो. आल्यागेल्याचा मान न ठेवितां संपत्तीच्या धुंदीनें, अधिकाराच्या मदानें, अथवा विद्येच्या गर्वानें जर बाप दुसऱ्याचा अपमान करूं लागला, तर मुलेंही त्याचप्रमाणें आचरण करूं लागतील. आपली संपत्ती, आपला अधिकार, आपली विद्वत्ता हीं मनांत न आणितां तो जर नम्रपणानें व मर्यादेनें वागेल, तर मुलेंही त्याचें अनुकरण करतील; परंतू अशा रितीनें वागणारे बाप थोडे दृष्टीस पडतात. प्रथम मुलांचीं नांवे गोड ठेवावयाचीं; पण मागाहून त्यांस हाक मारतांना बाळ्या, नाऱ्या, लख्या, सख्या, या नांवांनें हाक मारावयाची; त्यांस शिव्या द्यावयाच्या; लुच्चा, लबाड, गाढव या उपपदांची तर रोजचे रोज सोमवतीच वाहावयाची. असें पुष्कळांचें वर्तन दृष्टीस पडते. या गोष्टी दिसण्यांत क्षुल्लक दिसतात; परंतू मुलांस घरीं अशा प्रकारचें शिक्षण मिळाल्यामुळे तीं शेजाऱ्यापाजाऱ्याच्या मुलांशीं अथवा नोकरचाकरांपाशीं असभ्यपणानें बोलतात, व तांद्दोवर बीभत्स भावण करतात. यामुळे वेळ प्रसंग आला असतां आईबापांस आपले शिक्षणाबद्दल प्रायश्चित्त मिळाल्याशिवाय राहत नाहीं; कारण इतर मुलें एकत्र

खेळूं लागलीं, म्हणजे दिवसांतून एक दोन वेळां तरी आई-बापांचा उद्धार थोडाफार होत असतो. हा उद्धार शिमग्याच्या दिवसांत फार होतो; शिमग्यांत बीभत्सपणाची तर कमाल होते. मुलें या दिवसांत तोंडाचें सुख जितकें घेववेल तितकें घेण्यास आळस करीत नाहींत. चमत्कार हा कीं, या वर्तनाकडे आईबाप कानाडोळा करतात. शिवाय, असल्या वर्तनाचे सुद्धां कांहीं लोक कैवारी आहेत; व तेही मुलांप्रमाणें आचरण करतात. हा प्रकार न झाला, तर शिमगा गाजला नाहीं, असें त्यांस वाटते. या स्थितीमुळें वाईट परिणाम होतात. यासाठीं आईबापांनीं व विशेषें बापानें या गोष्टीकडे लक्ष दिलें पाहिजे. बापाची वर्तणूक नेहमीं सभ्यपणाची असली पाहिजे; कोणतेही प्रसंगीं आपले तोंडांतून बीभत्स भाषण अथवा शिव्या येणार नाहींत, अशाविषयीं त्यानें सदोदीत खबरदारी ठेवावी.

कांहींच्या अंगीं आत्मसंयमन व सभ्यपणा हे दोन्ही गूण असतात, पण त्यांची वृत्ती अक्षर्यां फारच गंभीरपणाची असते. मुलांबरोबर फार बोललें असतां तीं अमर्यादा करतील अशी त्यांस भीती वाटते. बाप बसला असतां तेथें मुलें फिरकावयाचीं नाहींत, अशांतच कित्येक लोकांस मोठी प्रतिष्ठा वाटते. परंतू अशा वर्तनानें मुलांच्या मनावर काय परिणाम होतो, याचा ते फारसा विचार करीत नाहींत असें वाटते. अशा वर्तनानें बापाविषयीं मुलांचा पूज्यभाव कायम राहिल, परंतू प्रेमभाव राहणार नाहीं. मुलें मोकळ्या मनानें आपले विचार त्यास कळविणार नाहींत; तींही दूरदूर राहून आपणास वाटेल तें करतील. ह्यास्तव ज्याप्रमाणें आईची आनंदवृत्ती असणें जरूर आहे, त्याप्रमाणें बापाचीही नेहमीं

आनंदवृत्ती असली पाहिजे. बापानें संसार संबंधी अथवा दुसरी काळजी बाळगून अक्षर्यां चिरचिर करीत वसूं नये, किंवा नेहमीं रागीट मुद्रा अथवा गंभीर वृत्ती धारण करूं नये. त्याची आनंदवृत्ती असली, म्हणजे मुलें त्यापाशीं येऊन वसूं लागतील; त्याजपाशीं वसून त्याचें शिक्षण ग्रहण करण्याविषयीं त्यांस शिक्षा न वाटतां उलट आनंद वाटेल; तीं फारशी बाहेर न जातां घरांत राहून कर्मणूक करतील; व बाप बाहेर केव्हां जाईल व आपण मोकळे केव्हां होऊं, असे विचार त्यांच्या मनांत येण्याचें कारण राहणार नाहीं. गोड शब्द बोलण्याला कांहीं पैसा लागत नाहीं; परंतू त्यापासून दुसऱ्यांस आनंद होतो. ही गोष्ट ज्याप्रमाणें आईनें लक्षांत ठेविली पाहिजे त्याप्रमाणें बापानेंही ती लक्षांत ठेविली पाहिजे. बापाची आनंदवृत्ती असावी व त्यानें नेहमीं मुलांशीं गोड बोलवें असें सांगितलें, परंतू हें वर्तन फक्त वरवर उपयोगी नाहीं. मुलांविषयीं त्याची आस्था व कळकळ असली पाहिजे; त्याचें त्यांजवर प्रेम असलें पाहिजे. गृह हें सुखाचें स्थान असावें; घरांतील माणसें हीं एक असावीं; म्हणजे एकाचें सुख तें दुसऱ्याचें सुख; एकाचा आनंद तो दुसऱ्याचा आनंद; एकाचें दुःख तें दुसऱ्याचें दुःख, अशी वस्तुतः स्थिती असावी; लाभालाभौ जयाजयौ हीं सर्वांस सारखीं वाटावीं; परंतू ही स्थिती थोडे ठिकाणीं दृष्टीस पडते. बापापेक्षां आईकडे मुलांचा विशेष ओढा कां बरें असतो ? आईच्या आस्थेमुळें व प्रेमांमुळें नव्हे काय ? हाच गूण बापाच्या अंगां असला पाहिजे; त्याचें वर्तन सडेतोलपणाचें असूं नये. प्रेम भावानें सर्वांचीं मनें एक असतात. हा नसेल, तर परस्परांविषयीं परस्परांचा गैरसमज

होतो; एकमेकांचा एकमेकांस विश्वास नसतो; एकाचें तोंड पूर्वेस तर दुसऱ्याचें पश्चिमेस; बापाचा व्यवसाय मुलांस पटत नाही, मुलांचा व्यवसाय बापास आवडत नाही. कित्येक वेळां आयांचे असमंजसपणांमुळे, कित्येक वेळां बापाच्या दुराचारांमुळे अथवा दुराग्रही स्वभावामुळे, कित्येक वेळां मुलांच्या स्वेच्छाचारी वर्तनांमुळे व पुष्कळ वेळां पैशावरून घरांत कलह माजतात; व ज्यांमध्ये खरोखर ऐक्य अभाव्याचें त्यांमध्ये वैरभाव उत्पन्न होऊन एकमेकांनीं एकमेकांचें तोंड पाहूं नये, अशी स्थिती होते. घरांत निरनिराळ्या प्रकृतीचीं निरनिराळीं माणसें असावयाचीं; या सर्वांनीं सलोख्यानें वागणें योग्य आहे; परंतू सर्वांनीं एक दिलानें वागणें फार कठीण आहे, असें अनुभववरून समजतें. क्वचित् ठिकाणीं हे ऐक्य दृष्टीस पडतें. पैशाची गोष्ट आली, म्हणजे बंधू बंधुत्वाचें नातें विसरतात अथवा पुत्र बापास ओळखीतनासे होतात, ही सर्व स्थिती लक्षांत आणून बापानें फार शहाणपणानें वागलें पाहिजे. त्यानें झुल्लक गोष्टींसाठीं कुटुंबांतिल माणसांचें मन मोडूं नये; प्रसंग पाहून कधीं ममतेनें, कधीं निःपक्षपातानें, कधीं निस्पृहपणें वागलें पाहिजे. केवळ दुराग्रहानें एकाविषयीं एक प्रकारचें, व दुसऱ्याविषयीं दुसरे प्रकारचें, असें त्याचें वर्तन असूं नये. तथापी, आळसास उत्तेजन व उद्योगाबद्दल शासन, हाही प्रकार उपयोगी नाही. कुटुंबांतिल माणसांत झुल्लक कारणांवरून अनेक वेळां कुरबूर चालू असते. अशा झुल्लक गोष्टींत मन न घालतां आपणास जें योग्य व शहाणपणाचें वाटेल, व ज्यांत सर्वांचें कल्याण आहे, तेंच त्यानें केलें पाहिजे. हें वर्तन प्रथमपासून असलें, म्हणजे वरील शोचनीय स्थिती दृष्टीस पडण्याचा कमी संभव आहे.

इतकें करून व मुलांस शुद्धीवर येण्यास कांहीं वेळपर्यंत सवड देऊनही ही स्थिती प्राप्त होईल, तर बापानें आपणास मायापाशांत गुंतवून न घेतां, व लोकापवादास न भितां, योग्य तेंच करावें. कारण, एकाच्या चैनीसाठीं किंवा दुर्वर्तनासाठीं कुटुंबांतिले इतर माणसांस भिकेस लावणें, हें शहाणपणाचें काम नाहीं; व एकाच्या दुर्वर्तनासाठीं इतरांस दुर्वर्तनाचें अनुकरण करण्यास सवड देणें हितावह नाहीं. आमच्या पाहण्यांत एक गृहस्थ आला होता. त्यानें हुद्याचीं मोठमोठीं कामें केलीं, व पैशाचा बराच संचय केला. त्यास दोन मुलगे होते. थोरला मुलगा वाईट चालीचा होता. त्यानें आपल्या स्वतःच्या चैनीप्रीत्यर्थ बापाचे सुमारे तीस चाळीस हजार रुपये उडविले; तथापी बाप त्यास पोटाशीं धरून होता. मुलगा गावाबाहेर बंगल्यांत राहत असे. तेथें त्याच्या जेवणाखाण्याची व्यवस्था बापास ठेवावी लागत असे. जेवणाखाण्याच्या अथवा ऐषआरामाच्या व्यवस्थेंत कांहीं उजे पडलें असतां मुलगा उलट बापावर रागावत असे. बापानें मिळवावें व मुलानें उडवावें. हा क्रम कित्येक वर्षे एकसारखा चालू होता. पुष्कळ लोकांनीं बापाची कानउघाडणी केली; परंतू मुलाचा संबंध तोडला असतां लोक आपणास नांवे ठेवितील, हें मनांत येऊन व मायेस गुंतून तो सर्व निमुटपणें सोशीत असे. शेवटीं बहुतेक जिदगी जाऊन घरदार गहाण ठेवण्याचा प्रसंग आला, तरी तो शुद्धीवर आला नाहीं. असो. एकंदरींत सांगावयाचें हें कीं, बापानें फार शहाणपणानें वागलें पाहिजे. दुराचारीं मुलें पोटाशीं धरून कुटुंबांतिले इतर माणसांस भिकेस लावणें, हें जितकें वाईट आहे, तितकेंच त्यांविषयीं उदासीन असणें हितकारक नाहीं. बाप सर्व मुलांविषयीं मनः

पूर्वक सारखी आस्था करीनासा झाला, तर मुलेंही त्याविषयीं फिकीर वाळगीत नाहींत व यामुळें कुटुंबांत बिघाड होतो.

आपण हल्लीं असें पाहतों कीं, फार थोडे लोकांस चांगले भाषण करतां येतें. ज्याच्या भाषणापासून करमणूक होऊन बोध होईल, असे फारच थोडे लोक दृष्टीस पडतात. संभाषण करतां येणें, ही एका प्रकारची कला आहे; ही अभ्यासानें साध्य आहे. जेवणाच्या वेळीं उगीच एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहत बसण्यापेक्षां, अथवा संध्याकाळीं जेवण झाल्यावर वायफळ गप्पा मारण्यांत वेळ घालविण्यापेक्षां, मुलांस बोलावून त्यांस समजेल अशा विषयांवर बापानें स्वतः बोलण्याचा प्रघात ठेविला असतां मुलांस स्वल्पायासानें उपयुक्त माहिती मिळेल; व त्यांसही एक प्रकारची कर्मणूक वाटेल. जसजशी त्यांस गोडी लागेल तसतसें त्यांसही बोलण्याची उमेद येईल. मुलांच्या अंगीं ग्राहकशक्ती किती आहे व त्यांमध्ये दोष कोणते आहेत हें बापास समजून येईल. त्यांस बापाचे देखत मर्यादेनें बोलण्याचें बळण लागून पुढें तीं सभेमध्ये अथवा स्नेही मंडळींत अचावचा बोलणार नाहींत. मुलें मुखदुर्बळ उपयोगी नाहींत. व्यवहारांत चांगले बोलणाऱ्या माणसांचा उपयोग फार असतो. मार्मिक बोलण्यानें लोकांच्या मनावर छाप बसते, हें पुष्कळांच्या लक्षांत आलें असेल. पुष्कळ लोकांस उपयुक्त माहिती असते; परंतू तिजपासून चार लोकांचें मनरंजन होईल, अशा रितीनें ती सांगण्याची त्यांस सवय नसल्यामुळें, किंवा त्यांच्या अंगीं धीटपणा नसल्यामुळें, त्यांच्या माहितीचा तादृश उपयोग होत नाहीं. कित्येक लोक विद्वान असून उत्तम लिहितात;

परंतु त्यांस समाजांत बोलतां येत नाही, ही गोष्ट पुष्कळ लोकांस कळून आली असेल. अभ्यासाशिवाय चांगले भाषण करतां येत नाही; हा अभ्यास घरीं सुरू ठेविला असतां विशेष फायदा आहे.

घरीं जें संभाषण करायाचें, तें एक हात लाकूड व नऊ हात धलपी, या धर्तीवर अथवा बाष्कळपणाचें असूं नये; तें शहाणपणाचें व मार्मिक असावें. एकानेंच गप्पाटकास सुरवात करून चव्हाट वळीत बसूं नये. असें केल्यानें बाकीच्या मंडळीस बोलण्यास सवड न राहून त्यांस जी सवय असली पाहिजे ती लागणार नाही. घरीं जें भाषण करावयाचें, तें केवळ आपला विद्वत्ता अथवा शहाणपणा दाखविण्यासाठीं नाही; त्याचा हेतू केवळ दुसऱ्यांस हसवून त्यांचें मनरंजन व्हावें, हा नाही. सर्वास मार्मिक रितीनें उपयुक्त माहिती सांगतां येण्याचें शिक्षण मिळावें, हा संभाषणाचा खरा हेतू आहे. जो खरा भाषण करणारा आहे तो एकटाच बोलत नाही. तो आपल्या मार्मिक भाषणानें श्रोत्यांचीं मनें आपणाकडे ओढून घेतो; त्यांस शांतपणें ऐकण्याची सवय लावितो; त्यांच्या मनांत जिज्ञासा उत्पन्न करतो; व त्यांस स्वस्थ बसूं न देतां बोलावयास लावतो.

अलीकडे आपण असें पाहतों कीं, चांगले भाषण करतां यावें, म्हणून ठिकठिकाणीं वक्तृत्वसभा स्थापन कराव्या लागत आहेत. सर्वच लोकांचें भाषण चांगलें होतें, असें नाही. पुष्कळ लोकांस दुसऱ्यांचें भाषण शांतपणें ऐकण्याची सवय नसल्यामुळे ते साधारण बोलणारा बोलूं लागला, म्हणजे उतावीळ होतात. ज्याप्रमाणें धीटपणानें शहाणपणाचें भाषण करण्यास सवय असली पाहिजे, त्याप्रमाणें कसाही

बोलणारा असला, तथापी, त्याचें भाषण स्थिरपणें ऐकण्याची सवय असली पाहिजे. या दोन्हीही गोष्टीचें शिक्षण मिळण्यास गृह ही शाळा आहे. कित्येक लोक म्हणतील की, रोजच्या रोज भाषणासाठी नवीन विषय कोठून आणावे? यावर आमचें असें म्हणणें आहे की, वर्तमानपत्रांतून प्रस्तुत अनेक विषयांची चर्चा चालू असते; यांपैकी कोणते तरी विषय, निरनिराळ्या ठिकाणचें स्थलमाहात्म्य, निरनिराळ्या लोकांचे आचारविचार, नवीन शोध, खाण्यापिण्याच्या पदार्थाविषयी माहिती, गांवांतील व इतर ठिकाणची कमजास्त खबरदात, निरनिराळ्या मनुष्यांवर आलेले प्रसंगाची हकिकत, धान्याचे भाव, यंत्रांविषयी माहिती, रसायनक्रियेचे चमत्कार, शारीरकाविषयी माहिती, असे अनेक विषय आहेत. या विषयांवर बोलत असतां बोलणें कंटाळवाणें होऊं नये; त्यांत आपली स्वतःची कुशारकी फारशी असूं नये; त्यांत मधन मधून विनोद असावा; परंतू धर्म, नीती, राज्यकारणें, थोर पुरुष, महत्वाचीं कामें, विपत्तींत असणारे पुरुष व स्त्रिया यांसंबंधानें बोलत असतां थट्टेचा यत्किंचित्ही भाग नसावा व कोणत्या एकाद्या व्यक्तीस उद्देशून भाषण करण्याचा प्रसंग वारंवार आणीत जाऊं नये.

मनुष्याच्या भाषणावरून पुष्कळ वेळां त्याच्या वर्तनाची परीक्षा होते, ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. पुष्कळ लोक तोंडाचे मोठे फटकळ असतात; कित्येकांचें भाषण बाष्कळपणाचें असतें. अशा लोकांस आपले मनांतील उद्गार बोलून दाखविल्याशिवाय चैन पडत नाही; मनांत जे विचार येतात ते त्यांस आवरून धरता येत नाहींत; हे विचार ते बोलून जातात, व त्यामुळे त्यांची

परीक्षा होते. कित्येक फटकळ लोक प्रथम बोलून जातात व नंतर परतावा पावतात; त्यांस लहानपणापासून वाक्-संय-मन करण्याचें शिक्षण नसतें; म्हणून हा परिणाम होतो. वाक्स्वातंत्र्य असणें हें इष्ट आहे; तरी त्यास कांहीं यत्ना आहे. त्याचा दुरूपयोग होणें उपयोगी नाही. छदमी भाषण बोलून लोकांच्या मनास दुःख द्यावयाचें, किंवा आपण स्पष्टवक्ते आहों असें लोकांनीं आपणास समजावें, म्हणून स्थळ, काळ, परिणाम, वगैरे गोष्टींविषयीं कांहीं एक विचार न करतां तोंड सोडावयाचें, हा वाक्स्वातंत्र्याचा खरा उपयोग नाही. कित्येक लोक बोलत असतां त्यांच्या भाषणांत शपथा येतात. गळ्याशपथ, देवाशपथ, वगैरे शब्द ते वारंवार उच्चारतात. ही सवय अज्ञान लोकांस फार असते. कारण, वाचून देवाला भाषणांत ओढणें वाईट आहे. ही सवय नसावी हें चांगलें.

कित्येकांस लहानपणापासून कीं, कनी, म्हटलें म्हणजे, म्हणे, साला, अगबाई, हा मेल्यानो, अरे बेट्या, असे शब्द बोलण्याची लकब लागून गेली असते. ही लकब नसणें चांगलें. कित्येकांच्या बोलण्यांत पदोपदीं बीभत्स शब्द येतात; पण असल्या शब्दांमुळे त्यांच्या भाषणावर विरजण पडतें, हें त्यांस समजत नसावें असें दिसतें. सुज्ञ लोक असले भाषण ऐकण्याचा कंटाळा करतात. हे शब्द वारंवार बोलण्यांत आल्यानें थट्टेस कारण होतें. मनुष्याचें भाषण एरवीं जरी चांगलें असलें, तरी त्यास वरील सवयींपैकीं एखादी सवय असली, म्हणजे तो थट्टेस पात्र होतो; म्हणून ही अथवा अशाच प्रकारची दुसरी सवय मुलास लागणार नाही,

अशी बापानें तजवीज ठेवावी. वरील शब्द अथवा त्यां-
सारखे दुसरे शब्द उच्चारतांना अथवा शपथ वाहतांना मुलें
आढळून आल्यावरोबर त्यावद्दल त्यांस रागे भरावें. तोंडांतून
एकदां शब्द गेला कीं, तो परत येत नाहीं. जर हा
मर्मभेदक असेल, तर त्याची जन्मभर आठवण राहते व मित्राचे
शत्रू बनतात, असें आपण पाहतों. वाणीपासून कार्य मोठें
होतें, परंतू ती घोटाळाही फार करते. यासाठीं बापानें
मुलांस वाक्संयमन करण्याची सवय लहानपणापासून
लावली पाहिजे.

संभाषणाचा विषय थोडासा जास्त लांबला; पण याचें
महत्त्व लक्षांत आणिलें असतां लांब वाटणार नाहीं. ज्यांस
संभाषण करण्याची सवय असते त्यांचें ज्ञान नेहमीं जागृत
असतें, असें म्हटलें आहे तें यथार्थ आहे.
संभाषणाच्या अभ्यासानें मनुष्यास नेहमीं चतुरस्त्र-
पणा येतो. असलीं माणसें वेळ योग्य प्रकारें मारून नेणारीं
असतात; तीं गांगरत नाहींत. शिवाय, दुसरी गोष्ट अशी
कीं, कामामुळें कित्येकांस वाचण्यास सवड नसते; कित्ये-
कांस आळस येतो. अशा लोकांस थोड्या वेळांत व थोड्या
श्रमानें उपयुक्त माहिती मिळण्यास संभाषण हें मोठें साधन
आहे. संभाषणाच्या द्वारे चार चौघांची माहिती एकावयास
सांपडून अंगीं बहुश्रुतपणा येतो. कित्येक विषय मुलांस
अथवा दुसऱ्यांस समजण्यास कठीण असतात. अशा विष-
यांवर मधून मधून बापानें सोप्या रितीनें माहिती सांगितली
असतां ती मुलांस समजेल, व त्यांस त्या विषयांचा अभ्यास
करण्याविषयीं हुरूप वाटेल. तात्पर्य, हरतन्हा करून बापानें
मुलांस संभाषण करण्याची सवय लाविली पाहिजे. जर

त्यांस ही सवय लहानपणापासून असेल, तर पुढें त्यांचें फार हीत होईल. संभाषणापासून प्रत्येकास थोड्या फार अंशानें फायदा होतो, म्हणून प्रत्येकानें आपला वाटा उचळण्यास आळस करूं नये.

अव्यवस्थितपणा—मुलांस सकाळीं लवकर उठण्याची व रात्रीं लवकर निजण्याची सवय असणें चांगलें, परंतु आईबापांनीं लवकर उठण्याचा स्वतः परिपाठ ठेविला पाहिजे. कित्येक गृहस्थ असे दृष्टीस पडतात कीं, आठ आठ नऊ नऊ वाजेपर्यंत अंधरुणांत असतात, मग डोळे चोळीत चोळीत बाहेर येतात, व पुनः गप्पा मारीत बसतात. रात्रीं विनाकारण जाग्रण करावयाचें व सकाळीं उशिरां उठावयाचें, हा वेडेपणा आहे. लवकर निजलें असतां झोप येत नाहीं, अशी कित्येकांची कुरकूर असते; परंतु हा त्यांच्या वेडगळ सवयीचा परिणाम आहे, हें ते विसरतात. जशी सवय लावून घ्यावी, तशी लागते. वाईट सवय घालविण्यास कांहीं वेळ लागेल, हें खरें आहे; परंतु ती घालविली पाहिजे. जे उशिरां निजतात व उशिरां उठतात, ते प्रायः अव्यवस्थित असतात व आपल्या मुलांस अव्यवस्थितपणाचें वळण लावून देतात. सकाळच्या वेळेचें महत्व किती आहे, हें तें समजत नाहींत, असें दिसतें. स्वतः पहाटेस उठून नंतर मुलांस उठवून त्यांस कामास लावणें, ही पहिली गोष्ट. परंतु बापच आळशासारखा लोळत पडेल, व रात्रीं शुष्क गप्पा मारण्यांत वेळ घालवील, तर मुलांस रागे भरण्यास तोंड राहणार नाहीं. रात्रीं दहा वाजतां निजण्याचा व पहाटेस पांच वाजतां उठण्याचा त्यानें स्वतः क्रम ठेविला पाहिजे, प्रसंगविशेषी

मात्र फेरफार करावयाचा. असा नियम ठेवल्याने बराच व्यवस्थितपणा राहतो व त्याचा मुलांच्या वर्तनावर परिणाम होतो; म्हणून ह्या बाबतीत खबरदारी घेण्याची आवश्यकता आहे.

मुलांनी घरी असावे, दारोदार उगीच हिंडत असू नये, व चकाट्या पिटवीत बाहेर निष्कारण वेळ घालवू नये, अशी बापाची इच्छा असेल, तर स्वतःच्या चैनीसाठी भटकत फिरणे त्याने प्रथम बंद केले पाहिजे. काही लोक असे दृष्टीस पडतात की, रात्री एकदां शहरांतून फेरफटका केल्या-शिवाय त्यांस चैन पडत नाही. ज्या वेळेस जरूरीचे काम असेल त्या वेळेस बाहेर जाण्यास हरकत नाही; परंतु केवळ स्वतःच्या चैनीसाठी बाहेर जाणे, मुखपणा आहे. जरूरीच्या कामाशिवाय इतर वेळी बापाने घरी असणे चांगले. त्यापासून मुलांचे हीत फार होते. मुलांवर नजर ठेवण्यास व त्यांस भूतदयेचे शिक्षण देण्यास लहानपण हाच योग्य काळ असतो. मुले मौजेने किडा, मुंगी वगैरे गरीब प्राणी चिरडून टाकतात; गमतीखातर मांजराचे शेंपूट धरून त्यास फरफार ओढतात; कुऱ्याला अथवा गाढवाला उगीच धोडे मारतात. ह्या गोष्टी दिसण्याला क्षुल्लक दिसतात, परंतु काळेंकरून ह्या व ह्यांपेक्षां अधिक निर्दयपणाच्या गोष्टी करतांना त्यांच्या मनांत शंका येत नाही. अशा गोष्टी करतांना मुले दृष्टीस पडली असतां त्यांस वेळचे वेळेवर दापीत गेले पाहिजे. असे न केले, तर मनाची घृती कठोर होत जाऊन जी भूतदया त्यांस असली पाहिजे ती कमी कमी होत जाईल. असे होणे इष्ट नाही.

मिजास न वाढविणे—बापाने एक महत्वाची गोष्ट लक्षांत

ठेवावयाची ती ही कौं, त्याने आपली मुलें मिजासी होऊं देऊं नये. ही गोष्ट मध्यम स्थितीतील लोकांनीं विशेष ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे; कारण, त्यांनीं मिजास वाढवूं दिली, तर त्यांचें नुकसान होईल. हल्लीं पुष्कळ ठिकाणीं असें पाहण्यांत येतें कौं, मुलांस वाण्याच्या दुकानीं जाऊन हातांत तुपाचें अथवा तेलचें भांडें घेण्यास, भाजीचें गाठोडें खांद्यावर घेऊन भर रस्त्यांतून जाण्यास, कारणपरत्वे विहरीची घागर काढण्यास, प्रसंगानुसार स्वयंपाक करण्यास, अथवा अशाच प्रकारचीं दुसरीं कामें करण्यास लाज वाटते. दोन अक्षरें येऊं लागलीं कौं, तीं आपणांस मोठे समजूं लागतात. त्यांस गरिबीची लाज वाटते; गरीब परंतू प्रत्यक्ष जन्म देणाऱ्या बापाची-सुद्धां लाज वाटून त्याचा धंदा सांगण्याची त्यांस शरम वाटते. अशा मुलांस दोन पैसे मिळूं लागले, तर त्यांस दोन बोटे स्वर्ग उरतें व तीं आईबापांचा उपमर्द करतात. एका गृहस्थाची अशी गोष्ट सांगतात कौं, तो लहानपणीं फार गरीब होता. पुढें दोन पैसे मिळवून त्यानें घरदार बांधलें. तो मोठा खर्चिक होता. संपत्तिवान गृहस्थ खर्चिक असला, म्हणजे त्याच्या घरी मित्रमंडळी जमावयाचीच; मग हा गृहस्थ ज्ञानशून्य असो किंवा त्याचें आचरण कसेंही असो. चमत्कार हा कौं, विद्वान लोकसुद्धां अशा लोकांचा समागम करतात. असो. एके दिवशीं या गृहस्थाच्या घरी दिवाण-खान्यांत त्याची स्नेहीमंडळी बसली होती. त्याचा बाप आपल्या गावाहून आला होता, तोही तेथेंच बसला. हा मनुष्य कोण आहे, हें मंडळीस माहीत नव्हतें. एकानें या मनुष्याविषयी वरील गृहस्थापाशीं विचारपूस केली. बाप जुन्या काळचा भोळसट मनुष्य होता; त्याचा पोषाक साधा-

रण होता; आपला श्रीमान मुलगा मंडळीत बसला असतां, आपण तेथे बसू नये, हें त्यास सुचलें नाहीं. हा मनुष्य कोण, म्हणून एकानें विचारल्यावर मुलानें उत्तर केलें कीं, हा आमच्या येथे पुजारी ब्राम्हण आहे. हे शब्द बापास ऐकूं गेले. त्यास फार राग आला; व राग आवरून धरण्याचें भान राहिलें नाहीं; म्हणून मुलास तो टाकून दोन शब्द बोलला. हा मनुष्य त्या गृहस्थाचा बाप आहे, हें ऐकून मंडळीस मोठें आश्चर्य वाटलें. अशा प्रकारच्या पुष्कळ गोष्टी आहेत. यासाठीं बापानें प्रथमपासून सावधगिरी ठेवावी. कोणत्या वेळीं कसा प्रसंग येतो, हें सांगतां येत नाहीं. जसा प्रसंग गुदरेल तसें त्यास तोंड देण्याची सवय असली पाहिजे; म्हणून प्रथमपासून मुलांस सर्व प्रकारचीं कामें स्वतः करण्याची सवय असली पाहिजे; त्यांच्या मनांत स्वतःच्या मोठेपणाविषयीं मुखपणाचा कल्पना येणार नाहीं, अशाविषयीं बापानें खबरदारी घेतली पाहिजे. क्षुल्लक कारणावरून त्यांचा विनाकारण पाणउतारा करणें, अथवा लाडांत येऊन अथवा संतापानें त्यांस शिव्या देणें, हें जितकें वाईट आहे, तितकेंच त्यांचे वाजवीपेक्षां फाजील स्तोम वाढविणें अथवा दंभ माजविणें, हेंही वाईट आहे हीच गोष्ट मुलींस लागू आहे.

गृहशिक्षणसंबंधी ज्या गोष्टींचें आम्हीं येथवर निरूपण केलें त्या गोष्टी आईबापांनीं लक्षांत ठेऊन त्याप्रमाणें आचरण करण्याचा यत्न केला असतां, मुलें चांगली निपजण्याचा पुष्कळ संभव आहे. वर ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या पुष्कळांस करतां येण्यासारख्या आहेत. दुर्दैवेकरून कांहीं मुलांच्या आया लहानपणींच मरण पावतात; कांहींचे बाप मरण पावतात; कांहींस तर हीं दोन्ही नसतात.

कित्येक आईबापांस पोटापाण्याच्या संबंधाने मुलांपासून दूर राहणे भाग पडते; कित्येकांची घरी सोय नसल्यामुळे मुलांस शहरांत शिकण्यास पाठवावे लागते. अशा स्थितीत आईच्या पश्चात् सर्व जबाबदारी बापावर आहे; बापाच्या पश्चात् आईवर आहे; उभयतांच्या अभावी मुलांच्या आत्तांवर अथवा पालकांवर आहे; मुले अगदीच निराश्रित असलीं, तर त्यांचा सांभाळ करणे सर्वांचे कर्तव्य आहे. हे करणे महत्पुण्य आहे. अशा कामी पैसा खर्च करणे सत्पात्री दान आहे. आपण सर्व एकाच नैकेत आहो; कांहीं अडचणींमुळे अथवा गैरसोयींमुळे अथवा दुर्दैवांमुळे कित्येकांस आज गैरसोय प्राप्त झालेली आहे; अथवा कित्येकांवर प्रसंग येऊन गुदरला आहे. अशा प्रकारची आपणास गैरसोय होणार नाही म्हणून कशावरून? आपणांपैकी कांहींचीं मुले निराश्रित राहणार नाहीत म्हणून कशावरून? जोपावेतो ही गैरसोय उत्पन्न झाली नाही, अथवा प्रसंग गुदरला नाही, तोपावेतो आपण आपल्या पोटाच्या गोळ्याकरतां वेळेवर तजवीज करणे जरूर आहे.

जो मुले शिकण्यासाठीं गावोगाव राहतात, त्यांवर बरोबर देखरेख नसल्यामुळे तीं बिघडतात, असा अलीकडे बोभाटा ऐकू येतो. या मुलांपैकीं कांहींस खाणावळींत जावे लागत असल्यामुळे खाण्यापिण्याच्या बाबतींत त्यांचे हाल होतात. मुलांच्या खाण्यापिण्याचे हाल होऊं नयेत व त्यांवर देखरेख ठेवतां यावी, म्हणून प्रथम शहरांतून मुलांच्या संख्येच्या मानाने व पैशाच्या तजविजीप्रमाणे एक, दोन, तीन, चार, बोर्डिंगे असावी. कांहीं ठिकाणीं भाड्यानें घरे मिळतील व इतर ठिकाणीं तीं बांधावी लागतील, या संबंधाने प्रथम पैसा

खर्च करावा लागेल, परंतू मुलांस नेहमींचा खर्च फारसा लागणार नाही. गावांतील चार प्रतिष्ठित लोक इतर सार्वजनिक कृत्यांप्रमाणे हे सत्कृत्य समजून मुफत देखरेख करण्यासाठी आपला वेळ खर्च करतील. प्रस्तुत, असल्या बोर्डिंगांची फार जरूरी आहे. यांची व्यवस्था नीट चालली, तर पुढे ठिकठिकाणी जास्ती स्थापन करण्यास लोकांस उत्तेजन वाटणार आहे. प्रथमतः हा उपाय करण्यास लागवें; नंतर दुसरा उद्योग हाती घ्यावा. व्यवस्थित रितीने चालू असलेल्या बोर्डिंगांमध्ये मुले राहिल्याने त्यांचे वर्तन चांगले असण्याचा फार संभव आहे. जीं मुले आई-बापांपासून दूर राहिली आहेत, त्यांस तर वर सांगतलेल्या प्रकारच्या बोर्डिंगांपासून फार उपयोग आहे.

खरा गृहस्थाश्रम—आतां गृहशिक्षणसंबंधाने एका गोष्टीविषयी विचार करावयाचा आहे. ती विशेषे आपल्या हिंदू कुटुंबास लागू आहे. ही गोष्ट हिंदू कुटुंबाची सांप्रतची स्थिती. स्थूल मानाने पाहतां एकत्र राहणे ही हल्ली हिंदू कुटुंबाची स्थिती होय. ही स्थिती चांगली किंवा निराळें राहणे चांगलें, हा प्रश्न जरी महत्त्वाचा आहे, तरी त्याविषयी सविस्तर विचार करण्याचे हे स्थळ नाही. ह्या प्रश्नाविषयी स्थूल मानाने विचार करतां सांप्रतच्या स्थितीत ज्याप्रमाणे नफे आहेत त्याप्रमाणे तोटेही आहेत. परंतू देशस्थितीत जे फेरफार झाले आहेत व होत आहेत ते लक्षांत आणून नफा जास्त आहे किंवा तोटा जास्त आहे, ह्याविषयी विचार केला पाहिजे. ह्या दृष्टीने पाहतां सांप्रतच्या स्थितीत नफ्यापेक्षां तोटा जास्त आहे अस म्हणावें लागतें. एकत्र राहिल्याने कुटुंबांतील माण-

सांचें परस्परांविषयीं प्रेम असतें; एकाच्या शिरावर भार असल्यामुळे बाकीच्यांस काळजी वाहण्याचें बहुतकरून फारसें कारण नसतें. जरी एकाच्यानें श्रम केले नाहींत, तरी त्यास उपाशी मरण्याची बहुधा पाळा येत नाहीं; परतंत्र स्थितींत राहावें लागतें, म्हणून हुकूम पाळण्याचें वळण लागतें; एकाच्या सदाचरणाचें अनुकरण दुसऱ्यास करावयास सापडतें; एकाची मदत दुसऱ्यास होते; श्रमविभाग होऊन मोठें फळ मिळण्याचा संभव असतो; एकत्र राहिल्यानें खर्च बेताबातानें होतो. हे व अशाच सारखे दुसरे फायदे एकत्र राहिल्यापासून होतात हें खरें आहे; तथापी एकत्र राहिल्यानें भावाभावांमध्ये, बापलेकांमध्ये, सास्वासुनांमध्ये अथवा जावाजावांमध्ये भांडणकज्जे उत्पन्न होण्याचे अनेक प्रसंग येतात; व कुटुंबाचा भार वाहणारा व विशेषें त्याची बायको शहाणी नसेल, तर असले प्रसंग वारंवार उत्पन्न होण्याची भीती असते. घरांत ऐक्यभाव व प्रेम हीं दृष्टीस पडार्वीं, परंतू असें न होतां कित्येक वेळां परस्परांचीं मनें परस्परांविषयीं शुद्ध राहत नाहींत व केव्हां केव्हां, तर मनें विटून जाऊन एकमेकांनीं एकमेकांचें तोंड पाहूं नये, येथवर मजल येऊन ठेपते. स्त्रियांची आपआपसांतिल धुसफूस, घालून पाडून भाषण करण्याची सवय, व त्यांच्यांतील मत्सरभाव वगैरे प्रकार सुरू होण्यास सवड असते. एकत्र राहण्यांत दुसरा असा तोटा आहे कीं, आळशी व निरुद्योगी मनुष्यास उत्तेजन मिळतें. बाप, अथवा आई अथवा भाऊ मोहपाशांत गुंतून अथवा अब्रूस भिऊन त्याचें पोषण करतो; परंतू रात्रंदिवस त्याविषयीं तो फिकिरीत असतो; रात्रंदिवस त्याच्या मार्गे हद्दोग असतो.

एकादा मुलगा चैनी निघाला, तर त्याच्या चैनीबद्दल बाकीच्यांस निष्कारण प्रायश्चित्त मिळते, अशीही कांहीं उदाहरणे दृष्टीस पडतात.

ज्या तोट्यांविषयी वर दिग्दर्शन केले त्यांहून विशेष महत्वाचा तोटा हा आहे की, एकत्र राहिल्याने स्वावलंबन व विचारस्वातंत्र्य ह्या दोन गुणांची अभिवृद्धी व उत्कर्ष होण्यास अडचण असते. कारण, मुलाच्या मनांत पुष्कळ गोष्टी करावयाच्या आल्या, तरी त्यास आपला उत्साह व हिंमत ही जागच्या जागी ठेवावी लागतात. स्वतंत्र राहून बुद्धीचा विकास करण्यास व आपल्या मताप्रमाणे वागण्यास जितकी मोकळीक सापडते, तितकी परतंत्र राहिल्याने सापडत नाही. ज्यांनी आपणास कडेवर व खांद्यावर घेऊन लहानाचें मोठें केले त्यांच्या मनास दुःख होऊं नये, ज्यांबरोबर आपण जेवलों, खेळलों व आनंदांत दिवस घालविले त्यांस आपल्या आचरणाने वाईट वाटूं नये, व वडिलांचा उपमर्द केल्याबद्दल अथवा दुसऱ्या माणसांचा अपमान केल्याबद्दल व आपणासाठीं दुसऱ्या माणसांनीं जी खस्त खाल्ली तिजबद्दल उपकार न स्मरतां आपण स्वेच्छाचारी, उच्छुंखळ अथवा कृतघ्न बनलों, असा आपणावर दोष येऊं नये, म्हणून मनांतील विचार मनांत ठेवणे पुष्कळांस भाग पडते. आम्ही प्रस्तुत जो विचार करीत आहो, तो लहान मुलांविषयी नाही. जीं मुलें मोठीं झालीं आहेत व ज्यांस आपलें हिताहीन समजूं लागलें आहे त्यांविषयी आहे. अशा मुलांविषयी विचार करतां त्यांची स्थिती कांहीं अशी नोकरांसारखी असते. अविकाऱ्यास ज्या गोष्टी अथवा जीं मते प्रिय असतात त्यांत नोकर लोकांस बरीच मोकळीक

असते; परंतू ज्या गोष्टी त्यास अप्रिय असतात त्यांसंबंधाने नोकरांस फार सावधगिरीने वागावे लागते. आपण विरुद्ध वागले असता आपणांवर इतराजी होईल कीं काय, अशी त्यांस भीती असते, व ह्यामुळे कित्येक वेळां त्यांस आपले विचार गुंडाळून ठेवावे लागतात. अधिकारी समंजस व उदार मनाचा असला, तर फारसा त्रास होत नाही; परंतू तोच त्रासीक, दीर्घद्वेषी, हेकट, कुट्या मनाचा, हलक्या कानाचा, मत्सरी अथवा फटकळ असला, म्हणजे फार त्रास होतो. त्याप्रमाणे बाप शहाणा असला, म्हणजे बरेच सुख होते; परंतू त्यांत वरील दोष असले म्हणजे त्रास होतो. स्वतंत्र धंदा करणारे व नोकर ह्यांची जी स्थिती असते, तीच बरेच अंशी स्वतंत्र राहणारांची व एकत्र राहणारांची असते. ज्यावर कुटुंबाचा भार असतो त्यावर जबाबदारी असते व जबाबदारीचे काम कसे करावे, समयास उचित आचरण कसे करावे, अडचणीतून कसे पार पडावे वगैरे गोष्टींचे शिक्षण त्यास मिळण्याचे प्रसंग वारंवार येतात. बाकीचे बहुशा सांगकामे अथवा बोजा उठविणारे बनतात. थोड्या लोकांजवळ पैसा असून बाकीचे केवळ पोटभरू मजूर बनणे किंवा थोडे लोक विद्वान होऊन बाकीचे अज्ञान व भोळसट असणे, हे ज्याप्रमाणे देशाचे शाश्वत-च्या कल्याणास अपायकारक असते, त्याप्रमाणे वरील शिक्षण थोड्यांस मिळणे व बाकीचे ऐदी व दुर्बळ राहणे इष्ट नाही. अशी स्थिती असणे फारच वाईट आहे. देशांतिल प्रत्येक मनुष्यास शिक्षण मिळाले पाहिजे व बुद्धी खर्च करण्याचे व सामर्थ्य दाखविण्याचे त्यास प्रसंग आले

पाहिजेत. हे शक्य नाही हे आम्ही समजून आहो; म्हणून बहुसमाजाच्या संबधाने, निदान जितक्या व्यक्तीच्या संबधाने शक्य असेल तितक्या व्यक्तीच्या संबधाने ही गोष्ट झालीच पाहिजे. कुटुंबांतील एका व्यक्तीच्या बुद्धीचा व उत्साहाचा उपयोग होणे व बाकीच्या लोकांच्या बुद्धीचा व सामर्थ्याचा तादृश उपयोग न होतां तीं तशींच राहू देणे शहाणपणाचे नाही. हिंदू लोक गरीब आहेत व ते सर्व सोसून घेतात ह्या गोष्टीचे कांहीं लोक कौतूक करतात, हा चमत्कार आहे. स्थूल मानाने पाहतां हिंदुस्थानची हवा दुर्बलता आणणारी व ह्यामुळे उत्साह कमी करणारी आहे. इतर दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं दुर्बल स्थिती झालेली आहे. ती कोणाच्या दोषांमुळे झाली आहे, ह्याविषयी येथे विचार कर्तव्य नाही. जर अशी स्थिती आहे, तर आणखी दुर्बलता आणण्यास, उत्साह कमी करण्यास व बुद्धीचा उपयोग करण्यासाठीं कमी सवड ठेवण्यास आम्ही होऊन साहय्यभूत व्हावे हे योग्य नाही, असे आम्हास वाटते. विचारस्वातंत्र्याविषयी प्रेम व स्वावलंबन हे दोन गुण मनुष्याच्या अंगीं अवश्य असले पाहिजेत. जोपावेतो हे दोन गुण लोकांमध्ये येणार नाहीत, तोपावेतो त्यांची निकृष्ट अवस्था असावयाची. स्वतंत्र राहून हे दोन गुण चांगल्या रितीने संपादन करतां येतील किंवा कुटुंबांत दावांत व कचार्टीत राहून संपादन करतां येतील ! हे गूण अंगीं चांगले वास करण्यास शिक्षणच पाहिजे; व हे शिक्षण मिळण्यास स्वतंत्र राहून ज्याची त्याजवर जबाबदारी असली पाहिजे, ज्याचा त्यास अनुभव आला पाहिजे, ज्याच्या त्यास ठेचा लागल्या पाहिजेत, व ज्याचा त्याने मार्ग पुढे काढला पाहिजे; मरेपर्यंत पोटाशी धरून उप-

योग नाही. मरेपर्यंत कचाटींत धरून वरील दोन गूण चांगल्या रितीने अंगी येणार नाहीत. हे दोन गूण अंगी येण्यासाठी थोडेंसे नुकसान झालें, त्रास सोसावा लागला, अथवा हालअपेष्टा झाली, तरी कांहीं हरकत नाही. ह्या गोष्टी थोडा वेळपर्यंत होतील व झाल्याच पाहिजेत. त्यांशिवाय वरील गूण चिरकाल राहणार नाहीत.

एकत्र राहिल्याने थोडक्यांत निर्वाह होतो, व थोडक्यांत गरजा भागतात, हे खरे आहे. कारण, निराळा संसार मांडला, म्हणजे पुष्कळ निराळ्या गोष्टींबद्दल जास्त खर्च करावा लागतो; परंतू ह्याबद्दल वाईट वाटण्याचें कारण नाही. थोडक्यांत निर्वाह करतां आला, म्हणजे मोठा पुरुषार्थ साधला, असे समजतां कामा नये. मनुष्याच्या गरजा जों जों वाढत जातात तों तों त्यास अधिक अधिक श्रम करणे व अधिक अधिक बुद्धी खर्च करणे भाग पडतें, व ह्यामुळे राष्ट्राचें पाऊल पुढें पडावयास सहाय्य होतें. लौकीक मिळविण्यासाठी, अध्ययन करण्यासाठी अथवा तत्त्व ठरविण्यासाठी कांहीं लोक श्रम करतात; परंतू ही गोष्ट थोड्या व्यक्तींस लागू आहे. पुष्कळ लोक जे श्रम करतात, ते निर्वाहाचे तजविजीसाठी करतात. ही तजवीज झाली, म्हणजे ते स्वस्थ असतात. बहुसमाजाविषयीं विचार करतां चरितार्थासाठी दोन पैसे मिळविणें, हा श्रम करण्याचा मुख्य हेतू असतो. जर ही गोष्ट खरी आहे, तर ज्या योगानें लोक जास्त श्रम करावयास लागतील व बुद्धी जास्त खर्च करतील तें करणें श्रेयस्कर, किंवा त्यांस स्वस्थ वसू देणें श्रेयस्कर. प्रथम कदाचित् त्रास पडेल व हाल होतील; परंतू ह्याकडे लक्ष देण्यांत अर्थ नाही. मुख्य गोष्ट

परिणामावर नजर देणें, ही होय. हें म्हणणें कठोर आहे असें कदाचित् कांहीं लोकांस वाटेल; परंतू प्रथम थोडेंसें दुःख व परिणामीं सुख व्हावयाचें आहे, तर कोरडी दया करण्यांत काय अर्थ आहे ? निर्वाहाची तजवीज थोडक्यांत होऊं लागली असतां आळस व अल्पसंतुष्टता वाढण्याची भीती असते. सुधारणेस हे दोन महा शत्रू असतात. तेव्हां ज्या योगानें ह्या दोन रिपूंचा नाश होईल, निदान त्यांचा जोर कमी होईल, तें करणें चांगलें किंवा ज्या योगानें ते जोरावतील तें करणें शहाणपणाचें ? निर्वाहाची तजवीज थोडक्यांत होणें व गरजा थोडक्यांत भागणें, हें एका अर्थानें चांगलें नाहीं. ह्या देशास ज्या कारणांमुळें निकृष्ट स्थिती प्राप्त झाली त्यांपैकीं निर्वाहाची तजवीज थोडक्यांत होणें, हें एक होय. ह्याविषयींचा खुलासा आम्हीं स्वतंत्र ग्रंथांत केला आहे; म्हणून ह्या ठिकाणीं एवढेंच सांगतो कीं, जमिनीच्या सुपीकपणामुळें थोडक्यांत निर्वाह होऊं लागला, म्हणजे लोकसंख्या वाढत जाते, लोकसंख्येच्या वृद्धीमुळें मजुरीचा दर कमी होतो व ह्यामुळें लोकांची निकृष्ट स्थिती होते. स्वतंत्र राहिल्यानें निर्वाहास जास्त खर्च लागेल व ह्यामुळें लोकसंख्येच्या वृद्धीस थोडा तरा प्रतिबंध होईल. हें आम्हीं कांहीं काल्पनीक सांगत आहों, असें नाहीं. इतर सुधारलेल्या देशांतील लोकांची स्थिती मनांत आणिली असतां वरील विचारांची सत्यता कळून येईल.

आजचा दिवस लोटला, उद्यांचें कसें होईल, आपले दिवस कसे तरी लोटतील; परंतू मुलांचें कसें होईल, ही विवंचना बहुतेक लोकांस थोडी फार असते; परंतू ज्याचा तो मिळविता झाला व ज्याचा तो आपली व्यवस्था पाहूं

लागला, म्हणजे तितकी काळजी करण्याचें कारण राहत नाही, इतकेंच नाही, तर मनाला थोडे समाधान असतें. स्वतंत्र राहिल्यानें निर्वाहाची व इतर गोष्टींची व्यवस्था ज्याची त्यास करणें भाग पडतें. ह्यामुळे बापावरचा तितकाच भार कमी होतो. पुष्कळ वेळां असें पाहण्यांत येतें कीं, मुलें स्वतंत्र रितीनें व्यवस्था करण्यास समर्थ असतात; परंतू बापास भरंवसा न वाटून तो काळजीच करीत असतो. मुलगा स्वतंत्र राहिल्यानें ही काळजी करण्याचें विशेष कारण राहणार नाही.

आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, मुलगा स्वतंत्र राहिला, म्हणजे त्याच्या जवळ असणारीं माणसें निराळीं, त्याचा व्यवसाय निराळा, व त्याचे हेतू निराळे असावयाचे. ह्यामुळे बापावरील, आईवरील अथवा दुसरे माणसांवरील त्याच्या प्रेमांत अंतर पडण्याचा संभव आहे. कित्येक वेळां तो अगदीच अलग राहून आईबापांचा अथवा बहीणभावडांचा समाचार घेणार नाही, असाही संभव आहे; परंतू जे मुलगे कृतघ्न, मतलबी अथवा अदूरदर्शी आहेत त्यांस ही गोष्ट लागू आहे. बापानें आपणास लहानाचें मोठें केलें, याबद्दल त्याच्या संबंधांमि आपलें कांहीं कर्तव्य आहे, व आपल्या कृतघ्नपणाच्या कृतीनें त्यावर जो प्रसंग आला आहे तोच प्रसंग कदाचित् आपणावर येईल, व आपणच बापास ओळखीतनासे झालों, तर आपलीं मुलेंही आपणास विचारणार नाहींत, ही गोष्ट जे लक्षांत आणणार नाहींत, त्यांच्या हातून वरील गोष्ट होण्याचा संभव आहे; किंवा सर्वस्वी स्वैण होऊन ज्यांनीं स्वत्व घालविलें आहे, त्यांच्या हातून मुखपणाचें वर्तन होण्याचा संभव आहे; इतरांच्या हातून नाहीं. स्वावलंबन व विचारस्वातंत्र्य ह्यां-

विषयींचें प्रेम व त्यामुळें पुढें होणारें मुलाचें व देशाचें हीत, ही जी मुख्य गोष्ट तिजवर नजर देणें, व आपल्या हिता-हिताची गोष्ट बाजूस ठेवणें, बापास अवश्य आहे.

स्त्रियांची स्थिती सुधारल्याशिवाय देशाची स्थिती सुधारावयाची नाही व त्यांची उन्नती झाल्याशिवाय देशाची उन्नती व्हावयाची नाही; परंतू त्यांची स्थिती सुधारावयाची, म्हणजे त्यांवर जास्त भरंवसा ठेवावयाचा, त्यांकडे जास्त जबाबदारीचें काम सोपवावयाचें, त्यांस जास्त शिक्षण द्यावयाचें व त्यांस जास्त स्वातंत्र्य द्यावयाचें. हिंदू कुटुंबाच्या प्रस्तुतच्या स्थितीविषयी विचार केला असतां स्वतंत्र राहिल्यानें ह्या गोष्टी जितक्या सुलभ रितीनें करतां येतील तितक्या कचाट्यांत ठेवून करतां येणार नाहीत. स्त्रियांस वागविण्याच्या संबधानें कांहीं लोकांच्या समजुती चमत्कारीक आहेत. ह्यामुळें त्यांस स्वातंत्र्य देणें कांहींसें कठीण झालें आहे.

वर ज्या नफ्यातोट्यांविषयीं विवेचन केलें त्यावरून प्रस्तुतच्या स्थितींत स्वतंत्र राहण्यापासून जास्त फायदा आहे, हें कळून येईल. एकत्र राहण्यापेक्षां स्वतंत्र राहण्यांत विशेष फायदा व सुख आहे असें आम्हीं म्हटलें, परंतू मुलास वाटेल तेव्हां स्वतंत्र ठेवावयाचें, असें नाही. या गोष्टीस तरी यत्ना आहे व ह्या गोष्टीचा तरी काळ आहे. प्रस्तुतच्या एकंदर स्थितीविषयीं विचार करतां मुलास पंचविसावें वर्ष लागलें, म्हणजे एकत्र राहण्याची यत्ना संपली असें समजावें. कांहीं स्वाभाविक अथवा कृत्रिम कारणांनीं मुलगा दुर्बल झाला असेल, अथवा बापाची, आईची अथवा बहिणभावंडांची स्थिती मनांत आणितां, मुलानें एकत्र राहणें अवश्य आहे असें दिसेल, तर गोष्ट निराळी. नाही तर, मुलास २५ वें वर्ष लागलें,

म्हणजे बापानें त्यास स्वतंत्र ठेवावें हें बरें. आठवे वर्षीं उपनयन झाल्यावर ब्रम्हचारी राहून गुरुगृहीं अध्ययन करावयाचें व हें अध्ययन संपलें, म्हणजे गृहस्थाश्रम स्वीकारावयाचा, अशी प्राचीन काळीं चाल असे. आतांचा मनु निराळा, अध्ययन निराळ्या प्रकारचे व गुरुही निराळ्या प्रकारचे आहेत. असा जरी प्रकार आहे, तरी, प्राचीन वहिवाटीप्रमाणें कांहीं अंशीं चालण्यास हरकत दिसत नाहीं. बाप गुरुस्थानीं आहे व शाळेंतील अथवा पाठशाळेंतील शिक्षकही गुरुस्थानीं आहेत; तेव्हां बाप व शिक्षक ह्या उभयतांपासून जें शिक्षण मिळण्यासारखें असेल, तें मिळाल्यावर स्वतंत्र रितीनें गृहस्थाश्रमांत प्रवेश करावयास सवड द्यावी, हें चांगलें. हें शिक्षण संपण्याचा काळ बहुतकरून वीस पासून पंचवीस पर्यंत होय. लग्न झाल्याबरोबर स्वतंत्र राहण्याची चाल युरोपियन लोकांमध्ये आहे. परंतू हिंदू समाजाविषयीं विचार करतां हा प्रकार सुरू होण्यास अनेक अडचणी आहेत; शिवाय, तो आम्हास प्रशस्तही वाटत नाहीं. लग्न झाल्यावर मुलीनें कांहीं दिवस सासूच्या, अथवा कांहीं कारणांनीं जिच्याकडे सासूचा अधिकार आला आहे तिच्या हाताखालीं असणें फार जरूर आहे. आईवापांच्या घरीं मुलीस चांगलें शिक्षण मिळालें आहे, अशी जरी कल्पना केली, तरी, सासरीं कांहीं दिवस घालविणें हें तरी एक प्रकारचें शिक्षणच आहे, व तें महत्वाचें व आवश्यक आहे. माहेरीं मुलीस पुष्कळ स्वतंत्रता असते. ह्या स्थितींतून स्वतंत्रतेच्याच स्थितींत लागलींच प्रवेश न होतां कांहीं दिवस परतंत्र स्थितींत राहिल्यानें मनाची उद्दाम वृत्ती कांहीं अंशीं कमी होऊन हीत होणार आहे. दुसरें असें कीं,

नवऱ्याच्या घरचा रीतभात, कुलाचार वगैरे गोष्टी भिन्न असल्यास त्यांची माहिती होऊन नवऱ्यास काय आवडते व काय आवडत नाही, हें पाहण्यास सधा सांपडत व त्याप्रमाणें वागण्यास तीस बरं पडते. त्याचप्रमाणें आपल्या बायकोचा स्वभाव कसा आहे व तिच्यांत गुणदोष कोणते आहेत हें समजून घेऊन त्या धोरणानें आपल्या वर्तनांत बदल करण्यास नवऱ्यास संधी सापडते. ही गोष्ट थोडे दिवसांत होत नाही. ज्या माणसांच्या जन्माच्या गाठी पडावयाच्या, त्यांस परस्परांच्या स्वभावाविषयी स्वतंत्र राहिल्यावर तोंडाशीं तोंड देऊन माहिती मिळण्यापेक्षां ती माहिती अगोदर मिळणें चांगलें, असें आम्हास वाटते.

मुलांचें आईबापांविषयींचें प्रेम कमी होण्यास कांहीं अंशीं बायको कारण असते, असें ऐकूं येते. नवऱ्याचा ओढा आपल्या माणसांकडे व बायकोचा ओढा माहेरच्या माणसांकडे, असा बहुधा प्रकार असतो; व असें असणें स्वाभाविक आहे. दोघे दोहोकडे ओढीत असतात, असें अनेक वेळां पाहण्यांत येते, व ज्याप्रमाणें उभयतांच्या मनाची स्थिती असते त्याप्रमाणें नवरा किंवा बायको आपला हेका चालविते किंवा हात टेकते. दोघेही जण शहाणीं असलीं, तर तडजोड होऊन गाडा सुरळीत चालतो. एकदम स्वतंत्र राहिलें असतां नवऱ्याच्या माणसांविषयीं बायकोचें प्रेम हें कांहीं अंशीं ऐकीव माहितीवरून असतें, म्हणजे नवऱ्याच्या तोंडून त्याच्या आईबापांची अथवा बहिणभावंडांची माहिती ऐकून अथवा त्यांनीं त्याच्यासाठीं जें जें केले असेल त्याची कल्पना मनांत येऊन जें प्रेम उत्पन्न व्हावयाचें तें. नवऱ्याच्या माणसांचा प्रत्यक्ष परिचय

होऊन, त्यांच्यांत राहून व त्यांच्या सुखदुःखाचे वाटेकरी होऊन, तात्पर्य, अनुभवानें जें प्रेम उत्पन्न होईल त्यापेक्षां ऐकीव गोष्टीं-वरून उत्पन्न झालेले प्रेम कमी अपायार, हें उघड आहे. आपणाविषयीं बापाची कळकळ, आईची माया, व बहिणभावंडांचें प्रेम ह्यांविषयींच्या गोष्टींपासून मनाला आनंद वाटतो. ह्या गोष्टींविषयीं वायकोस कांहींच माहिती नसेल अथवा अनुभव नसेल, तर तिला त्या ऐकण्यांत विशेष आनंद वाटणार नाही, व ती आनंदाची वाटेकरी होणार नाही.

पुष्कळ लोकांच्या स्थितीविषयीं विचार करतां स्वातंत्र्य एकदम मिळणें व स्वतंत्र अधिकार देणें हितावह नसतें. कामाची माहिती, परतंत्र स्थितीतील सुख-दुःखाचा अनुभव, स्वतंत्र रितीनें काम करण्याचें सामर्थ्य व स्वातंत्र्याविषयीं औत्सुक्य हीं असल्याशिवाय स्वातंत्र्यापासून हीत न होतां अहीत होण्याचा संभव जास्त असतो. हें समजून हाताखालची नोकरी केल्यावर कांहीं अंशीं स्वतंत्र नोकरी देण्याची बहिवाट असते. ह्या बहिवाटीमुळे कच्चा कामाची माहिती होते, परतंत्र स्थितीतील सुखदुःखें कळतात, मनुष्य थोडासा नरम होतो, व स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग होण्याचा कमी संभव असतो. स्वतंत्रता एकदम देऊं नये, व कांहीं दिवस परतंत्र स्थिती असणें चांगलें, असें आम्हीं म्हटले; परंतू परतंत्र स्थिती फार दिवस असूं नये, हें सविस्तर सांगावयास नको. फार दिवस पारतंत्र्य असल्यानें समंजस व तेजस्वी पुरुषांस त्रास व्हावयास लागतो, जुलूम भासतो, व त्यांच्या मनाची चलविचल होते. परतंत्र स्थिती असावयाची, ती स्वतंत्र राहून पुढें चांगल्या रितीनें काल-क्षेप करण्यासाठीं ज्या शिक्षणाची जरूरी आहे, तें शिक्षण

मिळण्याकरतां आहे. परतंत्र स्थिती ही फक्त शिक्षणासाठी व ह्यामुळे आपल्या हितासाठी आहे, आपणास शिक्षण मिळाले म्हणजे, व आपल्या अंगी पात्रता आली म्हणजे, आपणास स्वतंत्रता मिळणार, हे समजल्यासून बापलेकांचा अथवा सास्त्रासुनांचा बेवनाव होण्याचा संभव कमी आहे. थोड्या दिवसांसाठी व थोड्या गोष्टींसाठी आपण मुलांस अथवा सुनेस कां त्रास द्यावा, असें बापास व आईस वाटावयास लागून त्यांच्या आचरणांत बदल पडण्याचा संभव आहे. त्याचप्रमाणे मुलाच्या व त्याच्या बायकोच्या मनांत तेच विचार येऊन तीं वडील माणसांस नाखूप न ठेवण्याविषयीं जपतील.

परतंत्र स्थितीस कांहीं यत्ना पाहिजे व ती थोडे दिवसांची असावी. असें नसले, म्हणजे बापाची दक्षता कदाचित् ढिली होईल. आज करूं, उद्यां करूं, असें त्याच्या मनास वाटून, जें शिक्षण देणें अवश्य आहे तें देण्यांत कदाचित् सुस्ती होईल. नियमित मुदतींत आपण योग्य शिक्षण दिले नाहीं, तर स्वतंत्र राहण्यासाठी ज्या सामर्थ्याची जरूरी आहे तें सामर्थ्य मुलांत नसेल, तर मुलाचें नुकसान होईल व त्याबद्दल आपण दोषास पात्र होऊं, असें त्यास वाटण्याचा संभव आहे; निदान जो बाप शहाणा आहे त्यास वाटल्यावाचून राहणार नाहीं. त्याचप्रमाणे, नियमित मुदतींत शिक्षण संपादन करण्याविषयीं आपण आळस केला, तर आपले अहीत होईल व आपणास लोकांच्या तोंडाकडे पाहण्याचा अथवा मोलमजुरी करण्याचा प्रसंग येईल, जो पावतो आपण बापाच्या अथवा दुसऱ्या पालकाच्या छायेखालीं आहों, तो पावतो गोष्ट निराळी; परंतू स्वतंत्र राहिल्यावर

आपलें आपणास पाहिलें पाहिजे, असें मुलास वाटून कांहीं जबाबदारी वाटेल अशी आमची समजूत आहे. हीच गोष्ट कांहीं अंशीं सास्वासुनांच्या संबधानें होय.

येथवर आम्हीं जो विचार केला, तो हिंदू समाजाच्या सांप्रत स्थितींत काय करतां येण्यासारखें आहे, ह्याविषयीं झाला. ह्या संबधानें आणखी कांहीं प्रश्न उत्पन्न होतात; परंतू त्यांविषयीं विचार करण्याचें हें स्थळ नाहीं. ह्या प्रश्नांपैकीं एक प्रश्न फार महत्वाचा आहे. तो हा कीं, मुलाची व सुनेची परतंत्र स्थिती थोडे दिवस असावयाची आहे, तर लग्न उशिरां होणें हें फारच इष्ट आहे. असें झाल्यानें मुलाची परतंत्र स्थिती फार दिवस राहणार नाहीं. परंतू असें झालें नाहीं, तरी येथवर ज्या गोष्टींविषयीं विचार झाला त्यास या प्रश्नामुळें फार अडचण येईल असें नाहीं.

वरील सर्व गोष्टींचा विचार करून मानसीक शिक्षण, स्वतंत्र रितीनें चरितार्थ करण्याचें साधन, व्यवहाराची माहिती, समयास उचीत वर्तन, काटकसरीनें खर्च करण्याची सवय, प्रसंगांतून पार पडण्याचें सामर्थ्य, उद्योगप्रीती, सदाचाराविषयीं आसक्ती वगैरे गोष्टींचें शिक्षण देऊन मुलास स्वतंत्र ठेवणें चांगलें. कांहीं दिवस वर सांगितल्याप्रमाणें शिक्षण मिळाल्यावर मुलास स्वतंत्र ठेविलें, तर अहीत न होतां हीतच होईल. स्वतंत्र राहण्यास पात्रता यावी, ह्या हेतूनें बाप शिक्षण देऊं लागेल, तर हल्लीं जीं गृहस्थिती दिसत आहे तिजपेक्षां निराळी दिसेल, आईबाप व मुलें ह्यांस आपआपल्या कामांत विशेष दक्षता व विशेष आस्था दाखविणें भाग पडून सर्वांचें हीत होईल; व शिक्षण देऊन स्वतंत्र ठेवणें हा खऱ्या गृहस्थाश्रमांत प्रवेश करविणें आहे असें समजावें.

थोर पुरुषांची वचने.

तुकाराम.

(१)

नाहीं संतपण मिळत हे हाटीं ॥ हिंडतां कपाटीं रानीं वनीं
नये मोल देतां धनाचिया राशी ॥ नाहीं तें आकाशीं पाताळीं तें
तुका म्हणे आहे आपल्या तें आंगीं ॥ गवसेना जगीं दुजे ठायीं

(२)

जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती ॥ देह कष्टविती उपकारे
भूतांची दया हे भांडवल संतां ॥ अपूल्या ममता नाहीं देही
तुका म्हणे सूख पराचिया सूखें ॥ अमृत हे मुखें स्वतसे

(३)

सद्गुरुवाचुनी सापडेना सोय ॥ धरावे ते पाय आर्धी त्याचे
आपणासारिखे करिती तात्काळ ॥ कांहीं काळ वेळ न लागे त्यांशीं
लोहपरीसाशीं न साहे उपमा ॥ सद्गुरु-महीमा अगाधची
तुका म्हणे ऐसे आंधळे हे जन ॥ गेले विसरून स्वऱ्या देवा

(४)

धन्य तोचि प्राणी क्षमा ज्याचे अंगीं ॥ न भंगे प्रसंगीं धैर्य बळ
न म्हणे कोणासी उत्तम वाईट ॥ महत्य वरिष्ठ नसे जेथें
अंतरीं सबाह्य सारिखे निर्मळ ॥ हृदय कोमळ गंगारूप
तुका म्हणे काया कुरवंडीं तया ॥ ठेवीन मी पायां मस्तक हे

(२०३)

(५)

क्षमा शस्त्र जया नराचिया हातीं ॥ दुष्ट तया प्रती काय करी
तृण नाही तेथें पडिला दावाशि ॥ जाय तो विज्ञोनी आपसया
तुका म्हणे क्षमा सर्वांचें स्वहित ॥ धरा अखंडित सुखरूप

(६)

नीचपण बरवें देवा ॥ न चले कोणाचाही हेवा ॥ १ ॥
महापुरे झाडे जातीं ॥ तेथें लोहाळें राहतों ॥ २ ॥
येती सिंधूच्या लहरी ॥ नम्र होतां जाती वरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हेंचि फळ ॥ पाय धरिल्या न चले बळ ॥ ४ ॥

(७)

शांतीपरतें नाही सुख ॥ येर अवघेंची दुःख ॥ १ ॥
म्हणउनी शांति धरा ॥ उतराल पैल तार! ॥ २ ॥
खवळिया कामक्रोधीं ॥ अंगां भरनी आंधळ्याधी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे त्रिविध ताप ॥ जाती मग आपेआप ॥ ४ ॥

(८)

जोडोनियां धन उत्तम वेव्हारें ॥ उदासविचारें वेंच करी ॥
उत्तमची गती तो एक पावेल ॥ उत्तम भोगील जीवखाणो ॥
परउपकारी नेणें परनिंदा ॥ परस्त्रिया सदां बहिणी मायी ॥
भूतदया गाथी-पशूंचें पाळण ॥ तान्हेल्या जीवन वनामाजी ॥
शांतिरूप नव्हे कोणाचें वाच्यत्य ॥ वढवी महत्व वडीलांचें ॥
तुका म्हणे हेंचि आश्रमाचें फळ ॥ परमपदबळ वैराग्याचें ॥

(९)

आंधळ्यासी जन अवघेंची आंधळें ॥ आपणासी डोळे दृश्य नाही
रोगियासी विषतुल्य हें मिष्टान्न ॥ तोंडासी कारण चवी नाही
तुका म्हणे शुद्ध नाही जो आपण ॥ तया त्रिभुवन अवघें खोटे

(२०४)

(१०)

कन्येचा जे नर करीती विकरा ॥ ते जाती अघोरा नरकपाता
नाम गाउनीयां द्रव्य जे मागती ॥ नेणो तयां गती कैसी होय
कैसें होईल त्यांचें तेच हो जाणती ॥ आम्हांसी सांगती नलगे त्यांची
आमुचा सांगाती आहे तो श्रीहरी ॥ नलगे दुराचारी तुका म्हणे

(११)

कई वाहावें जीवन ॥ कई पलंगीं शयन ॥ १ ॥
जैसी जैसी वेळ पडे ॥ तैसें तैसें होणें घडे ॥ २ ॥
कई भोज्य नानापरी ॥ कई कोरड्या भाकरी ॥ ३ ॥
कई बैसावें वाहनीं ॥ कई पाई अनवार्णीं ॥ ४ ॥
कई उत्तम प्रावणें ॥ कई वसनें तौही जीणें ॥ ५ ॥
कई सकळ संपत्ती ॥ कई भोगणें विपत्ती ॥ ६ ॥
कई सज्जनासीं संग ॥ कई दुर्जनासीं योग ॥ ७ ॥
तुका म्हणे जाण ॥ सुखदुःख तें समान ॥ ८ ॥

(१२)

परद्रव्य परनारी ॥ अभिलाषुनी नाक धरी ॥ १ ॥
जळो तयाचा आचार ॥ व्यर्थ भार वाहे खर ॥ २ ॥
सोवळ्याची स्फीती ॥ क्रोधें विटाळला चित्तीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सांग ॥ दावी बाहेरील अंग ॥ ४ ॥

(१३)

अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ ॥ त्याचे गळां माळ असो नसो
परद्रव्या अंध निदेसी जो मूका ॥ तोची संत देखा तुका म्हणे

(१४)

आलीया भोगासी असावें सादर ॥ देवावरी भार घालूनिया
तोची कृपानीधी वारील साकडें ॥ येर ते बाबुडे काय रंक

(२०५)

भवाचीया पार्यो दुःखाचीया राशी । शरण देवासी जातां भलें ॥
तुका म्हणे जया भार घातलीया । उपेक्षिना तथा दीन-बंधू ॥

(१५)

हिरा ठेवितां ऐरणीं ॥ वांचे मारितां जो घणीं ॥ १ ॥
तोचि मोल पावे खरा ॥ ऐरणीचा होय चुरा ॥ २ ॥
मोहरा होय तोचि अंगें ॥ सूत न जळे ज्याचे संगें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तोचि संत ॥ सोसी जगाचे आघात ॥ ४ ॥

(१६)

आतां तरी पुढें हाचि उपदेश । नका करूं नाश आयुष्याचा
सकळांच्या पायां माझे दंडवत । आयुलालें चित्त शुद्ध करा ।
हित तें करावें देवाचें चिंतन । करूनियां मन एकविध ॥
तुका म्हणे लाभ होय तो व्यापार । करा कांय फार शिकवावें

(१७)

जे गें घडे नारायणीं अंतराय । होत बाप माय वर्जावीं तीं ॥
येर प्रिया पुत्र धना कोण लेखा । करिती तीं दुःखा पात्र शत्रु ॥
प्रल्हादे जनक विभीषणें बंधू । राज्य माता निंदु भरतें केली ॥
तुका म्हणे सर्व धर्म हरिचे पाव । आणिक उपाय दुःख मूळ ॥

(१८)

काय काशी करिती गंगा ॥ भीतिरिं चांगा नाही तो ॥
अधर्णी कुचर बाहेर तैसा ॥ नये रसा पाकासि ॥
काय टिळे करिती माळा ॥ भाव खळा नाही त्या ॥
तुका म्हणे प्रेमेंविण । बोले भुंके अवघा शीण ॥

(१९)

अन्नाच्या परिमळें जरि जाय भूक । तरि कां हे पाक घरोघरीं ॥
देखोनि जीवन जरि जाय तान । तरि कां सांठवण घरोघरीं ॥

(२०६)

देखोनियां छाया सुख न पवीजे । जंव न बैसीजे तया तळीं ॥
हित तरी होय गातां आईकतां । जरि राहे चित्ता दृढ भावा ॥
तुका म्हणे होसी भावें चि तूं मुक्त । काय करिसी युक्त जाणिवेची ॥

(२०)

नाहीं निर्मळ जीवन । काय करील साबण ॥
तैसी चित्तशुद्धि नाही । तेथें बोध करील काई ॥
वृक्ष न धरी पुष्प फळ । काय करील वसंतकाळ ॥
तुका म्हणे जीवनेविण । पीक नव्हे नव्हे जाण ॥

(२१)

पुण्य उपकार पाप ते परपीडा । आणीक नाही जोडा दुजायासी ॥
सत्य तोचि धर्म असत्य तें कर्म । आणीक हें वर्म नाही दुर्जे ॥
संतचा संग तोचि स्वर्गवास । नर्क तो उदास अनर्गळता ॥
तुका म्हणे उघडें आहे हित घात । जयाचें उचित करा तैसे ॥

(२२)

हेचि दान देगा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥
गुण गाईन आवडी । हेचि माझी सर्व जोडी ॥
न लगे मुक्ति आणि संपदा । संत—संग देई सदां ॥

(२३)

नाहीं देवापाशीं मोक्षाचें गाठळें । आणूनि निराळें द्यावें हातीं ॥
इंद्रियांचा जय साधुनियां मन । निर्विषय कारण असे तेथें ॥
तुका म्हणे फळ आहे मूळापाशीं । शरण देवाशीं जाय वेगीं ॥

(२४)

देव वसें चित्तीं । त्याची घडावी संगती ॥
ऐसें आवडतें मना । देवा पुरवावी वासना ॥
तुका म्हणे जिणें । भलें संतसंघटणें ॥

(२०७)

(२५)

मोलें घातलें रडाया । नाही असूं आणि माया ॥
तैसा भक्तिवाद काय । रंग बेगडीचा न्याय ॥

(२६)

वचनेंचि व्हावें आपण उदार ॥ होईल विश्वंभर संतुष्टचि ॥
सत्यसंकल्पाचीं फळें बीजा ऐसी ॥ शुद्ध नाही नासी पावें येत ॥
तुका म्हणे जीव जितां थारे लावा । पडिलिया गोवा देशधडी ॥

(२७)

नरस्तुति आणि कथेचा विकरा । हे नको दातारा घडों देऊं ॥
ऐसिये कृपेची भाकितों करुणा । आहेसि तूं राणा उदाराचा ॥
पराविया नारी आणि परधना । नको देऊं मनावरी येऊं ॥
भूतांचा मत्सर आणि संत-निंदा । हें नको गोविंदा घडों देऊं ॥
देह-अभिमान नको देऊं शरीरें । चढों कांहीं परी एक देऊं ॥
तुका म्हणे तुझ्या पायांचा विसर । नको वारंवार पडों देऊं ॥

(२८)

लटिकें तें ज्ञान लटिकें तें ध्यान । जरि हरिकीर्तन प्रिय नाही ॥
लटिकेचि दंभ घातला दुकान । चाळविलें जन पोटासाठीं ॥
नाम नावडे तो करील बाहेरी । नाही त्याची खरी चित्तशुद्धि ॥
तुका म्हणे ऐसीं गर्जती पुराणें । शिष्टांचीं वचनें मागिलाहि ॥

(२९)

कांहीं न मार्गे कोणांसी ॥ तोचि आवडे देवासी ॥

भूत-दया ज्याचे मनीं ॥ त्याचे घरीं चक्रपाणी ॥ -

नाहीं नाही त्या समान ॥ तुका म्हणे मी जमान ॥

(२०८)

(३०)

घोर ती गळाली पाहिजे अहंता । उपदेश घेतां सुख वाटे ।
व्यर्थ भराभर केलें पाठांतर । जोंवरि अंतर शुद्ध नाहीं ॥
घोडें काय थोडें वागवितें ओझें । भवेंविण तेंसें पाठांतर ।

(३१)

दिली मान तरी नेघावी शत्रूची । शरण आलें त्यासी जतन जिवें
समर्थाची असे विचाराची आण । भली पापपुण्य विचारवि ॥
काकुळतिसाठीं सत्याचा विसर । पडिलें अंतर न पाहिजे ॥
तुका म्हणे यशकीर्ति आणि मान ॥ करितां जतन देव जोडे ॥

(३२)

विद्या अल्प परी गर्व शिरोमणि । मज्जहून ज्ञानी कोण आहे ॥
अंगी भरला ताठा कोणातें मानिना । साधूची छळणा स्वयें करी
साधूचे देहाचा मानी जो विटाळ । त्रिलोकीं चांडाळ तोचि एक
संतांची जो निंदा करी मुखें जपे । खतेला सकळ पापें तोचि एक
तुका म्हणे ऐसे मावेचे मइंद । त्यापाशीं गोविंद नाहीं नाहीं ॥

(३३)

अर्थविण पाठांतर कासया करावें । व्यर्थची मरावें घोकोनिया
घोकुनियां काय वेगीं अर्थ पाहे । अर्थरूप राहे होऊंनिया ॥
तुका म्हणे ज्याला अर्थी आहे भेटी । नाहीं तरी गोष्टी वोलों नका

(३४)

मस्तकीं सहावें टाकियासी जाण । तेव्हां देवपण भोगावें गा ॥
आपुलिये स्तुती निंदा अथवा मान । टाकावा थुंकोन पैलीकडे ॥
सद्गुरु-सेवन तेंचि अमृतपान । करुनी प्राशन बैसावें गा ॥
आपुल्या मस्तकीं पडोत डोंगर । सुखाचें माहेर टाळूं नये ॥
तुका म्हणे आतां सांगूं तुला किती । जिण्याची फजिती करूं नये

(२०९)

(३५)

साता दिवसांचा जरी जाला उपवासी । तरी कीर्तनासी टाकूं नये
फुटो हा मस्तक तुटो हें शरीर । नामाचा गजर सोडूं नये ॥
शरीराचे होत दोनी तेही भाग । परि कीर्तनाचा रंग सोडों नये
तुका म्हणे ऐसा नामी ज्या निर्धार । तेथें निरंतर देव असे ॥

अनंतफंदी

उपदेशपर फटका.

बिकट वाट वहिवाट नसावी धोपट मार्गी सोडूं नको ॥
संसारामधि ऐस आपला उगाच भटकत फिरूं नको ॥
चल सालसपण धरुनि निखालस बोला खोट्या बोलुं नको ॥
पर-धन-पर-नार ह्यांस पाहुनि चित्त भ्रमं हें देउं नको ॥
अंगी नम्रता सदा असावी राग कुणावर धरूं नको ॥
नास्तिकपणांत शिरुनि जनाचा बोल आपणा घेउं नको ॥
भली भलाई कर कांहीं पण अधर्म-मार्गी शिरूं नको ॥
॥ चाल ॥ मायबापांवर रूसूं नको । दूर एकला वसूं नको ॥
व्यवहारामध्ये फसूं नको ॥ कधी रिकामा असूं नको ॥
। चा. प. । परी उलाढाली भलभलत्या पोटासाठीं करूं नको ।
वर्म काढुनी शरमायाला उणे कोणाला बोलुं नको ॥
बुडवाया दुसऱ्याचा ठेवा करुनी हेवा झटूं नको ॥
मी मोठा शहाणा धनाढ्यहि गर्वभार हा वाहुं नको ॥
एकाहुन एक चढी जगामधि थोरपणाला मिरवुं नको ॥
हिमायतीच्या बळे गरिबगुरिबांला तूं गुरकावुं नको ॥
दो दिवसांची जाइल सत्ता अपेश माथां घेऊं नको ॥

बहुत कर्जबाजारी होउनि बोज आपुला दवडूं नको ॥
स्नेहासाठी पदर मोड कर, परंतु जामिन होउं नको ॥ चा० ॥
विडा पैजेचा उचलुं नको ॥ उणी तराजू तोलुं नको ॥
गहाण कोणाचें डुलवुं नको ॥ असल्यावर भिक मागुं नको ॥
नसल्यावर सांगणें कशाला गाव तुझा भिड धरुं नको ॥
उगीच निंदा स्तुती कुणाची स्वहितासाठी करुं नको ॥
बरी खुशामत शहाण्याची ही मुर्खाची ती मैत्री नको ॥
कष्टाची बरि भाजिभाकरी तुप्साकरेची चोरि नको ॥
आल्या अतिथा मुठभर द्याया मार्गे पुढती पाहुं नको ॥
दिली स्थिती देवानें तीतच मानीं सुख कधि विटूं नको ॥
असल्या गाठीं धनसंचय कर सत्कार्यां व्यय हटूं नको ॥
आतां तुजही गोष्ट सांगतो सत्कर्मा ओसरुं नको ॥
सत्कीर्ती नौवादिचा डंका गाजे मग शंकाच नको ॥ चा० ॥
सुविचारा कातरुं नको । सत्संगत अंतरुं नको ॥
गावयास अनंतफांदिचे फटके मार्गे सरुं नको ॥ ३ ॥

रामदास.

मनास उपदेश.

मना सज्जना भक्ति-पंथेंचि जावें ।
तरी श्रीहरी पाविजे तो स्वभावे ॥
जनीं निंद्य तें सर्व सोडून द्यावें ।
जनीं वंद्य तें सर्व भावें करावें ॥ १. ॥
मना वासना दुष्ट कामा न घे रे ।
मना सर्वथा पाप-बुद्धि नको रे ।

(२११)

मना सर्वथा नीति सोडूं नको हो ।
मना अंतरीं सार-वीचार राहो ॥ २ ॥
मना पाप संकल्प सोडोनि द्यावा ।
मना सत्य-संकल्प जीवीं धरावा ।
मना कल्पना ते नको वीषयाची ।
विकारे घडे हो जनीं सर्व छी छी ॥ ३ ॥
नको रे मना क्रोध हा खेदकारी ।
नको रे मना काम नाना-विकारी ।
नको रे मना सर्वदां अंगिकारूं ।
नको रे मना मत्सरु दंभ भारू ॥ ४ ॥
मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें ।
मना बोलणें नित्य सोसीत जावें ।
स्वयें सर्वदां नम्र-वाचें वदावें ।
मना सर्व-लोकांसि रे नीववावें ॥ ५ ॥
तनू त्यागितां कीर्ति मार्गे उरावी ।
'मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ।
मना चंदनाचेपरी त्वां शिजावें ।
परीं अंतरीं सज्जना नीववावें ॥ ६ ॥
नको रे मना द्रव्य ते पूढिलार्चें ।
अति स्वार्थ-बुद्धी नको पाप साचे ।
घडे भोगणें पाप तें कर्म खोर्टें ।
न होतां मनासारिखें दुःख मोठें ॥ ७ ॥
मना सर्वथा सत्य सोडूं नको रे ।
मना सर्वथा मिथ्य मानूं नको रे ।
मना सत्य तें सत्य वाचें वदावें ।
मना मिथ्य तें मिथ्य सोडोनि द्यावें ॥ ८ ॥

सदां आर्जवीं प्रीय जो सर्व लोकीं ।
 सदां सर्वदां सत्य-वादी विवेकी ।
 न बोले कदा मिथ्यवाचा त्रिवाचा ।
 जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ ९ ॥
 नसे गर्व अंगी सदां वीतरागी ।
 क्षमा शांति भोगी दया-दक्ष योगी ।
 नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा ।
 अशा लक्षणीं जाणजे योगि-राणा ॥ १० ॥
 जर्ये मक्षिका भक्षिली जाणिवेची ।
 तया भोजनाची रुची प्राप्त कैची ।
 अहं-भाव ज्या मानसीचा विरेना ।
 तया ज्ञान हें अन्न पोटी जिरेना ॥ ११ ॥
 अहंता-गुणें सर्वही दुःख होतें ।
 मुखें बोलिलें ज्ञान तें व्यर्थ जातें ।
 सुखें राहतां सर्वही सुख आहे ।
 अहंता तुझी तूंचि शोधेनि पाहे ॥ १२ ॥
 फुकाचें मुखी बोलतां काय वेचे ।
 दिसंदीस अभ्यंतरीं गर्व साचे ।
 क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे ।
 विचारें तुझा तूंचि शोधुनि पाहे ॥ १३ ॥
 जया मानला देव तो पूजिताहे ।
 परी देव शोधून कोणी न पाहे ।
 जर्गी पाहतां देव कोट्यान्कोटी ।
 जया मानली भक्ति जे तेचि मोठी ॥ १४ ॥
 तिन्ही लोक जेथुनि निर्माण झाले ।
 तया देव रायासि कोणी न बोले ।

जर्गी थोरला देव तो चोरिलासे ।
गुरूत्रीण ता सर्वथाह न दीसे ॥ १५ ॥
गुरू पाहतां लक्ष काट्यानुकाटा ।
बहुसाल मंत्रावळी शाक्त माठा ।
मना कल्पना चेटकें घातपाता ।
जर्नी व्यर्थ रे तो नव्हे मुक्तिदाता ॥ १६ ॥
नव्हे वाउगी चावटी काय पोटी ।
क्रियेत्रीण वाचाळता तेचि मोठी ।
मुखे बोलल्या सारखे चालताहे ।
मना सद्गुरू तेचि शोधून पाहें ॥ १७ ॥
न जायें जपासी न जायें तपासी ।
न जायेंचि काशी न जायें गयेसी ।
हरिचिंतनेत्रीण कोठें न जायें ।
त्रिकाळीं सदा पाय तूं तेचि पाहें ॥ १८ ॥
मना गूज रे तूजला प्राप्त झालें ।
परा पाहिजे अंतरां यत्न केले ।
सदां ऐकतां पाविजे निश्चयासी ।
धरों सज्जनीं संगती धन्य होसी । १९ ॥
मना संग हा सर्व सोडूनि द्यावा ।
अती आदरें सज्जनाचा धरावा ।
जयाचिनि संगें महादुःख भंगे ।
जर्नी साधनेत्रीण सन्मार्ग लागे ॥ २० ॥

मुखार्ची लक्षणें.

परस्त्रियेसी प्रेमा धरी । श्वशुरगृहों वास करी ॥
 कुळैवीण कन्या करी । तो एक मूर्ख ॥ १ ॥
 समर्थावरीं अहंता । अंतरों मानों समता ॥
 सामर्थ्यैवीण करी सत्ता । तो एक मूर्ख ॥ २ ॥
 आपली आपण करी स्तुती । स्वदेशीं भोगी विपत्ती ॥
 सांगे वडिलांची कीर्ती । तो एक मूर्ख ॥ ३ ॥
 अकारण हास्य करी । विवेक सांगतां न धरी ।
 जो बहुतांचा वैरी । तो एक मूर्ख ॥ ४ ॥
 आपलीं धरूनियां दूरी । पराव्यासी मैत्री करी ॥
 परन्पून बोले अहो-रात्रीं । तो एक मूर्ख ॥ ५ ॥
 बहुत जागते जन । तया मध्ये करीं शयन ॥
 पर-स्थळीं बहु-भोजन । तो एक मूर्ख ॥ ६ ॥
 मान अथवा अपमान । स्वयें करी परिच्छिन्न ॥
 सदां व्यसनीं जयाचें मन । तो एक मूर्ख ॥ ७ ॥
 घरीं विवेक उमजे । आणि सभेमध्ये लाजे ॥
 शब्द बोलतां निर्बुजे । तो एक मूर्ख ॥ ८ ॥
 आपणाहून जो श्रेष्ठ । तयासी अत्यंत निकट ॥
 शिकवणेचा मानी धीट । तो एक मूर्ख ॥ ९ ॥
 औषध न घे असोनीं व्यथा । पथ्य न करी सर्वथा ॥
 न मिळे आलिया पदार्था । तो एक मूर्ख १० ॥
 विचार न करितां कारण । दंड करी अपराधैविण ॥
 स्वल्पासाठीं जो कृपण । तो एक मूर्ख ॥ ११ ॥
 घरिच्यावरीं खाय दाढा । बाहेर दीन बापडा ॥
 ऐसा जो कां मूढ वेडा । तो एक मूर्ख ॥ १२ ॥

स्वयं नेणे परोपकार ॥ उपकाराचा अनुपकार ॥
करी थोडे बोले फार ॥ तो एक मूर्ख ॥ १३ ॥
विद्या वैभव ना धन ॥ पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान ॥
कोरडाच व.हे अभिमान ॥ तो एक मूर्ख ॥ १४ ॥
जीवलगासी परम खेदी ॥ सुखाचा शब्द तोही नेदी ॥
नीच जनासी वंदी ॥ तो एक मूर्ख ॥ १५ ॥
पुत्र कलत्र आणि दारा ॥ इतुकाचि मानुनियां थारा ॥
विंसरोन गेला ईश्वरा ॥ तो एक मूर्ख ॥ १६ ॥
जैसें जैसें करावे ॥ तैसें तैसें पावावे ॥
हे जयासी नेणवे ॥ तो एक मूर्ख ॥ १७ ॥
आदरेवीण बोलणें ॥ न पुसतां साक्ष देणें ॥
निंद्य-वस्तु अंगीकारणें ॥ तो एक मूर्ख ॥ १८ ॥
पर-पीडेचें मानी सुख ॥ पर-संतोषाचें मानी दुःख ॥
गेले वस्तूचा करी शोक ॥ तो एक मूर्ख ॥ १९ ॥
अल्प-अन्याय क्षमा न करी ॥ सर्वकाळ धारकी धरी ॥
जो विश्वास-घात करी ॥ तो एक मूर्ख ॥ २० ॥
समर्थाचे मनींचा तुटे ॥ जयाचेनी सभा विटे ॥
क्षणो बरा क्षणो पालटे ॥ तो एक मूर्ख ॥ २१ ॥
बहुत दिवसांचे सेवक ॥ त्यागून ठेवी आणिक ॥
ज्याची सभा निर्णायक ॥ तो एक मूर्ख ॥ २२ ॥
अनीतीनें द्रव्य जोडी ॥ धर्म नीति न्याय सोडी ॥
संगतीचें मनुष्य तोडी ॥ तो एक मूर्ख ॥ २३ ॥
कलह पहाव उभा राहे ॥ सोडवीना कौतुक पाहे ॥
खरें असतां खोटे साहे ॥ तो एक मूर्ख ॥ २४ ॥
आपलें कार्य होय तोंवरी ॥ बहुसाल नम्रता धरी ॥
पुढीलाचें कार्य न करी ॥ तो एक मूर्ख ॥ २५ ॥

आपण वाचीना कधी ॥ कोणासी वाचाया नेदी ॥
बांधोनि ठेवी बंदी ॥ तो एक मूर्ख ॥ २६ ॥

पढतमूर्ख.

आपुलेनि ज्ञातेपणें ॥ सकळांस शब्द ठेवणें ॥
प्राणिमात्राचें पाहे उणें ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १ ॥
समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण ॥ उगाच ठेवी जो दूषण ॥
गुण सांगतां अवगुण ॥ पाहे तो एक पढतमूर्ख ॥ २ ॥
दोष ठेवी पुढिलासी ॥ तेंचि स्वयें आपणापासीं ॥
ऐसं कळेना जयासी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३ ॥
अभ्यासाचे निगुणें ॥ सकळविद्या जाणे ॥
जनासी निवधूं नेणें ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ४ ॥
सांडूनियां श्रुतिपती ॥ जो करी नरस्तुती ॥
कां दृष्टी पडल्याची कीर्ती ॥ वर्णी तो एक पढतमूर्ख ॥ ५ ॥
मागें एक पुढें एक ॥ ऐसा जयाचा दंडक ॥
बोले एक करी एक ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ६ ॥
यथार्थ सांडुनी वचन ॥ जो रक्षून बोले मन ॥
ज्याचें जिणें परार्थीन ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ७ ॥
रात्रंदिवस करी श्रवण ॥ न सांडी आपुले अवगुण ॥
स्वहित आपलें आपण ॥ नेणे तो एक पढतमूर्ख ॥ ८ ॥
ज्ञान बोलोनि करी स्वार्थ ॥ कृपणा ऐसा साची अर्थ ॥
अर्थासाठी लयी परमार्थ ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ९ ॥

(२१७)

करंटा.

करंट्यास आळस आवडे ॥ यत्न कदापि नावडे ॥
त्याची वासना वावडे ॥ अधर्मी सदां ॥ १ ॥
लेहों नेणे वाचूं नेणे ॥ सवदासूत घेऊं नेणे ॥
हिशेब कितेब राखों नेणे ॥ धारणा नाही ॥ २ ॥
हारवी सांडी पाडी फोडी ॥ विसरे चुके नाना खोडी ॥
भल्याचे संगतीची आवडी ॥ कदापि नाही ॥ ३ ॥
आळसें शरीर पाळिलें ॥ परंतु पोटाविण गेलें ॥
सुडके मिळेनासें झालें ॥ पांघरायासी ॥ ४ ॥
जनासी मैत्री करीना ॥ कठीण शब्द बोले नाना ॥
मूर्खपणें आवरेना ॥ कोणी एकासी ॥ ५ ॥
कोणी एकाशीं विश्वास नाही ॥ कोणी एकाशीं सख्य नाही ॥
विद्या वैभव कांहींच नाही ॥ उगाचि ताठा ॥ ६ ॥
स्वयें आपणास कळेना ॥ शिकविलें तें एकेना ॥
तयासि उपाय नाना ॥ काय करिती ॥ ७ ॥
शिजल्यावांचून कीर्ती कैची ॥ मान्यता नव्हे कीं फुकाची ॥
जिकडे तिकडे होते छी छी ॥ अवलक्षणें ॥ ८ ॥
भल्यांची संगती धरीना ॥ आपणास शाहाणे करीना ॥
तो आपला आपण वैरी जाणा ॥ स्वहित नेणे ॥ ९ ॥
जेथें नाही उत्तम गुण ॥ तें करंटपणाचें लक्षण ॥
बहुतांसि न माने तें अवलक्षण ॥ सहजचि झालें ॥ १० ॥

महापुरुष.

कोणाचें मनोगत तोडीना ॥ भल्यांची संगती सोडीना ॥
सदैव लक्षणें अनुमाना ॥ आणूनि ठेवी ॥ १ ॥

नाना उत्तम गुण सत्पात्र ॥ तोचि मनुष्य जगमित्र ॥
 प्रगट कीर्ती स्वतंत्र ॥ परार्थीन नाहीं ॥ २ ॥
 राखे सकळांचें अंतर ॥ उदंड करी पाठांतर ॥
 नेमस्तपणाचा विसर ॥ पडणार नाहीं ॥ ३ ॥
 नम्रपणें पुसों जाणे ॥ नेमस्त अर्थ सांगों जाणे ॥
 बोला ऐसें वर्तों जाणे ॥ उत्तम क्रिया ॥ ४ ॥
 तो परोपकार करीतचि गेला ॥ पाहिजे तो ज्याला त्याला ॥
 मग काय उणें त्याला ॥ भूमंडळीं ॥ ५ ॥
 बहुत जन-वास पाहे ॥ वेळेसी तात्काळ उभा राहे ॥
 उणें कोणाचें न साहे ॥ तया पुरुषासी ॥ ६ ॥
 न्याय-नीति-भजन-मर्यादा ॥ काळसार्थक करी सदां ॥
 दरिद्रपणाची आपदा । तेथें कैची ॥ ७ ॥
 मार्गें एक पुढें एक । ऐसा कदापि नाहीं दंडक ॥
 सर्वत्रांसि अलोलिक । तया पुरुषासी ॥ ८ ॥
 आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लहान थोर ॥
 तैसाची करी परोपकार । मनापासुनी ॥ ९ ॥
 दुसऱ्याचे दुःखें दुखावे । दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे ॥
 अवघेचि सुखी असावे । ऐसी वासना ॥ १० ॥
 उदंड मुलें नानापरी । वडिलाचें मन अवघ्यांवरि ॥
 तैसी अवघ्यांचि चिंता करी । महापुरुष ॥ ११ ॥
 बहुतांसि वाटे मी थोर । सर्व मान्य पाहिजे विचार ॥
 धीर उदार गंभीर । महापुरुष ॥ १२ ॥

वाट पुसल्यावीण जाऊं नये ॥ फळ ओळखिल्यावीण खाऊं नये ।
 पडिली वस्तु घेऊं नये ॥ एकाएकी ॥ १ ॥

अति वाद करूं नये ॥ पोटी कपट धरूं नये ॥
शोधिल्यावीण करूं नये ॥ कुलहीन कांता ॥ २ ॥
विचारेंवीण बोलूं नये ॥ मर्यादेवीण हालूं नये ॥
विवंचनेवीण चालों नये । कांहीं केल्या ॥ ३ ॥
जनों आर्जव तोडूं नये । पापद्रव्य जोडूं नये ॥
पुण्य-मार्ग सोडूं नये । कदा काळीं ॥ ४ ॥
तोंडाळासीं भांडं नये । वाचाळासीं तंडूं नये ॥
संत-संग खंडूं नये । अंतर्यामीं ॥ ५ ॥
अति क्रोध करूं नये । जिवलगासी खेदूं नये ॥
मनीं वीट मानूं नये । शिकवणेचा ॥ ६ ॥
क्षणक्षणा रूसीं नये । लटिका पुरुषार्थ बोलों नये ॥
केल्यावीण सांगों नये । आपुला पराक्रम ॥ ७ ॥
बोलिला बोल विसरूं नये । प्रसंगीं सामर्थ्य चुकूं नये ॥
केल्यावीण निखंडूं नये । पुढीलासी कदा ॥ ८ ॥
आळसें सुख मानूं नये । चहाडी मनासी आणूं नये ॥
शोधिल्यावीण करूं नये । कार्य कांहीं ॥ ९ ॥
सुखा आंग देऊं नये । प्रयत्न पुरुषें सोडूं नये ॥
कष्ट करितां त्रासों नये । निरंतर ॥ १० ॥
सभेमध्ये लाजों नये । बाष्कळपणें बोलों नये ॥
पैज होड घालूं नये । कांहीं केल्या ॥ ११ ॥
बहुत चिंता करूं नये । निसुगपणें राहूं नये ॥
परस्त्रीतें पाहूं नये । पापबुद्धी ॥ १२ ॥
कोणाचा उपकार घेऊं नये । घेतला तरी राखों नये ॥
पर-पीडा करूं नये । विश्वासघात ॥ १३ ॥
व्यापकपणा सांडूं नये । परार्थान होऊं नये ॥
आपलें ओझें घालूं नये । कोणा एकासी ॥ १४ ॥

(२२०)

बहुत अन्न खाऊं नये । बहुत निद्रा करूं नये ॥
बहुत दिवस राहूं नये । पिशुनाचे येथे ॥ १५ ॥
तोंडीं शिबी असों नये । दुसऱ्यासी देखोन हासों नये ॥
उणें आंगों संचरों नये । कुळवंताचे ॥ १६ ॥
समई याया चुकूं नये । सत्वंगुण सांडूं नये ॥
वैरियास दंडूं नये । शरण आलिया ॥ १७ ॥
अल्प-धनें माजूं नये । हरि-भक्तीसी लाजों नये ॥
मर्यादेविण चालों नये । पवित्र जनों ॥ १८ ॥
सभा देखोनि गळों नये । समयों उत्तर टळों नये ॥
धिःकारितां ढळों नये । धारिष्ट आपुलें ॥ १९ ॥
सत्य-मार्ग सोडूं नये । असत्यपंथें जाऊं नये ॥
कदा अभिमान घेऊं नये । असत्याचा ॥ २० ॥
अपकीर्ती सांडावी । सत्कीर्ती वाढवावी ॥
विवेकें दृढ धरावी । वाट सत्याची ॥ २१ ॥

जन्मा आलियाचें फळ । काहीं करावें सफळ ॥
ऐसें न करितां निर्फळ । भूमिभार होय ॥ १ ॥
नर-देहाचें उचित । काहीं करावें आत्महित ॥
यथानशक्त्या चित्तवित्त । सर्वोत्तमों लावावें ॥ २ ॥
हें काहींच न धरी जो मनी । तो मृत्युप्राय वर्ते जनी ॥
जन्मा येऊन तेणें जननी । वायांच कष्टविली ॥ ३ ॥
नाहीं भक्ती नाहीं प्रेम । नाहीं निष्ठा नाहीं नेम ॥
नाहीं देव नाहीं धर्म । अतीत अभ्यागत ॥ ४ ॥
नाहीं नीती नाहीं न्याय । नाहीं पुण्याचा उपाय ॥
नाहीं परत्रींची सोय । युक्तायुक्त क्रिया ॥ ५ ॥

शुची नाही स्वधर्म नाही । आचार नाही विचार नाही ॥
अरत्र नाही परत्र नाही । मुक्तक्रिया मनाची ॥ ६ ॥
परगुणाचा संतौष नाही । परोपकारे सुख नाही ॥
हरिभक्तीचा लेश नाही । अंतर्यामी ॥ ७ ॥
ऐसे प्रकारचे पाहतां जन । ते जितचि प्रेतासमान ॥
त्यासी न करावें भाषण । पवित्र जनों ॥ ८ ॥

अग्नि गृहासि लागला । आणि सावकाश निजेला ॥
तो कैसा म्हणावा भला । आत्महत्यारा ॥ १ ॥
आळसाचें फळ रोकडें । जांभया देउनि निद्रा पडे ॥
सुख म्हणोन आवडे । आळसी लोकां ॥ २ ॥
आळस उदास नागवणा । आळस प्रयत्ने बुडवणा ॥
आळसे करंटपणाच्या खुणा । प्रकट होती ॥ ३ ॥
म्हणोन आळस नसावा । तरीच पाविजे वैभवा ॥
अरत्री परत्री जीवा । समाधान ॥ ४ ॥
प्रातःकाळी उठावें । कांहीं पाठांतर करावें ॥
यथानुशक्ति आठवावें । सर्वोत्तमासी ॥ ५ ॥
मार्गील उजळणी पुढें पाठ । नेम धरावा निकट ॥
बाष्कळपणाची वटवट । करूचि नये ॥ ६ ॥
कांहीं फळाहार घ्यावा । मग संसारधंदा करावा ॥
सुशब्दे राजी राखावा । सकळ लोक ॥ ७ ॥
ज्याचा जो व्यापार । तेथे असावें खबरदार ॥
दुश्चितपणें तन्हि पोर । वेढा लावी ॥ ८ ॥
चुके ठके विसरे सांडी । आठवण झालिया चरफडी ॥
दुश्चित आळसाची रोकडी । प्रचीत पाहा ॥ ९ ॥

या कारणें सावधान । एकाग्र असावें मन ॥
तरि मग जेवितां भोजन । गोड वाटे ॥ १० ॥
पुढें भोजन शालियावरि । कांहीं देवाची चर्चा करी ॥
एकांतिं जाउनि विवरी । नानाग्रंथ ॥ ११ ॥
तरीच प्राणी शाहणा होतो । नाहिं तरी मूर्खचि राहतो ॥
लोक खाती आपण पाहतो । दैन्यवाणा ॥ १२ ॥
ऐका सदैवपणाचें लक्षण । रिकामा जाउं नेदी क्षण ।
प्रपंचव्यवसायाचें ज्ञान । बरें पाहे ॥ १३ ॥
कांहीं मेळवी मग जेवी । गुंतल्या लोकांस उगवी ॥
शरीर कारणी लावी । कांहीं तरी ॥ १४ ॥
ऐसा जो सर्व सावध । त्यास कैचा असेल खेद ॥
विवेकें तुटला संबंध । देहबुद्धीचा ॥ १५ ॥

दोष देखोन झाकावे । अवगुण अखंड न बोलावे ॥
दुर्जन सापडोन सोडावे । परोपकार करूनी ॥ १ ॥
दुःख दुःसऱ्याचें जाणावें । ऐकोन तऱ्ही वाटोन ध्यावें ॥
बरें वाईट सोसावें । समुदायाचें ॥ २ ॥
अपार असावें पाठांतर । सन्निध असावा विचार ॥
सदां सर्वदां तत्पर ॥ परोपकारासी ॥ ३ ॥
आधींच शिकोन जो शिकवी । तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी ॥
गुंतल्या लोकांस उगवी । विवेकबळें ॥ ४ ॥
बहुतिं शोधोनि पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें ॥
तरि मग जाणावें साधिलें । महत्कृत्य ॥ ५ ॥
अखंड एकांत सेवावा । अभ्यासचि करीत जावा ॥
काळ सार्थकचि करावा । जनासहित ॥ ६ ॥

(२२३)

आर्ध कष्ट मग सुफळ । कष्टचि नाहीं तें निर्फळ ॥
साक्षरपेविण केवळ । वृथा पुष्ट ॥ ७ ॥
लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे ॥
जाण जाणो धरावे । जवळीं दूरी ॥ ८ ॥
अधिकारपरत्वे कार्य होतें । अधिकार नसतां व्यर्थ जातें ॥
जाणोन शोधावीं चित्तें । नानाप्रकारें ॥ ९ ॥
अधिकार पाहोनि कार्य सांगणें । साक्षेप पाहोन विश्वास धरणें ॥
आपला मगज राखणें । कांहीं तरी ॥ १० ॥
बरे खावे बरे जेवावे । बरे ल्यावे बरे नेसावे ॥
मना सारिखेंच असावे । सकळ कांहीं ॥ ११ ॥
ऐसें आहे मनोगत । परी ते कांहींच न होत ॥
बरे करितां अकस्मात । वाईट होतें ॥ १२ ॥
एक सुखी एक दुःखी । प्रत्यक्ष वर्तते लोकीं ॥
कष्टी होउनियां सेखीं । प्रारब्धावरि घालिती ॥ १३ ॥
अचुक यत्न करवेना । म्हणोन केलें ते समजेना ॥
आपला अवगुण जाणवेना । कांहीं केल्या ॥ १४ ॥
जो आपला आपण नेणे । तो दुसऱ्याचें काय जाणे ॥
न्याय सोडितां दैन्यवाणें । होती लोक ॥ १५ ॥
लोकांचें मनोगत कळेना । लोकांसारिखें वर्तवेना ॥
मूर्खपणें लोकीं नाना । कलह उठती ॥ १६ ॥
मग ते कलह वाढती । परस्परें कष्टी होती ॥
प्रयत्न राहतां अंती । श्रमचि होये ॥ १७ ॥
ऐसी नव्हे वर्तणुक । परिक्षावे नाना लोक ॥
समजलें पाहिजे नेमक । ज्याचे त्यापरी ॥ १८ ॥
दुसऱ्यास शब्द ठेवणें । आपला कैपक्ष घेणें ॥
पाहों जातां लौकिकलक्षणें । बहुतेक ऐसीं ॥ १९ ॥

लौकिक बरें म्हणायकारणें । भल्यास लागतें सोसणें ॥
न सोसितां भंडवाणें । सहजाचि होये ॥ २० ॥
बोलतो खरें चालतो खरें । त्यास मिळती लहान थोर ॥
न्याय अन्याय परस्परें । सहजाचि कळे ॥ २१ ॥
जंवरी चंदन झिजेना । तंवरी तो सुगंध कळेना ॥
चंदन आणि वृक्ष नाना । सगट होती ॥ २२ ॥
जंव उत्तम गुण न कळे । तो या जनास काय कळे ॥
उत्तम गुण देखतां निवले । जगदांतर ॥ २३ ॥
पेरिलें तें उगवतें । उसने द्यावें ध्यावें लागतें ॥
वर्म काढितां भंगतें । परांतर ॥ २४ ॥
लौकिक बरेंपण केले । तेणें सौख्य वाढले ॥
उत्तरासारिखें आलें । प्रत्योत्तर ॥ २५ ॥
हे अवघे आपणापासीं । येथें बोल नाही जनासी ॥
शिकवावें आपुल्या मनासी । क्षणक्षणीं ॥ २६ ॥
खळ दुर्जन भेटला । क्षमेचा धोर बुडाला ॥
तरी मौन्येचि स्थळ-त्याग केला । पाहिजे साधकें ॥ २७ ॥
लोक नाना परिक्षा जाणितो । परि अंतर परिक्षा नेणतो ॥
तेणें प्राणी करंटे होती । संदेह नाही ॥ २८ ॥
थोर लहान समान । आपलेसारिखे सकळ जन ॥
चढतें वाढतें समाधान । करितां बरें ॥ २९ ॥

जैसे बोलणें बोलवें । तैसेचि चालणें चालवें ॥
मग महंत-लीला स्वभावें । आंगीं बाणे ॥ १ ॥
आपण यथेष्ट जेवणें । उरले अन्न तें वाटणें ॥
परंतु वायां दवडणें । हा धर्म नव्हें ॥ २ ॥

तैसें ज्ञानीं तृप्त व्हावें । तेचि ज्ञान जनांस सांगावें ॥
तरि ते बुडों न द्यावें । बुडतयासां ॥ ३ ॥
उत्तम गुण ते स्वयें ध्यावे । ते बहुतांस सांगावे ॥
वर्तल्यावीण बोलावें । ते शब्द मिथ्या ॥ ४ ॥
शरीर परोपकारीं लावावें । बहुतांच्या कार्यास यावें ॥
उणें पडों न द्यावें । कोण्ही एकाचें ॥ ५ ॥
अडलें गांजलें जाणावें । यथाशक्ति कामांस यावें ॥
मृदुवचन बोलत जावें । कोण्ही येकासी ॥ ६ ॥
दुसऱ्याचे दुःखीं दुःखीं व्हावें । परसंतोषें सुखीं व्हावें ॥
प्रागिमात्रास मेळउनि ध्यावें । एक्या शब्दें ॥ ७ ॥
बहुतांचे अन्याय क्षमावे । बहुतांचे कार्यभाग करावे ॥
आपल्या परीं व्हावें । पारिखे जन ॥ ८ ॥
नेमकेचि बोलावें । तात्काळचि प्रतिवचन द्यावें ॥
कदापि रागासिं न यावें । क्षमारूपें ॥ ९ ॥
उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास द्यावा । शब्द निवडून बोलावा ॥
सावधपणें करीत जावा । संसार आपुला ॥ १० ॥
मरणाचें स्मरण असावें । हरिभक्तीसीं सादर व्हावें ॥
मरोन कीर्तीस उरवावें । येणें प्रकारें ॥ ११ ॥
नेमकेपणें वर्तों लागला । तो बहुतांस कळों आला ॥
सर्व आर्जवी तयाला । काय उणें ॥ १२ ॥
ऐसा उत्तम गुणिविशेष । तयास म्हणावें पुरुष ॥
जयाच्या भजनें जगदीश । तृप्त होये ॥ १३ ॥
उदंड धिःकारून बोलती । तरी चळों न द्यावी शांती ॥
दुर्जनासी मिळोन जाती । धन्य ते साधु ॥ १४ ॥
कीर्ति पाहों जातां सुख नाहीं । सुख पहातां कीर्ति नाहीं ॥
विचारेंविण कोठेंचि नाहीं । समाधान ॥ १५ ॥

आपले अथवा परावे । कार्य अवघेचि करावे ॥
प्रसंगी कामास चुकावे । हे विहित नव्हे ॥ १६ ॥
बरे बोलतां सुख वाटते । हे तों प्रत्यक्ष कळते ॥
आत्मवत् परावेते । मानीत जावे ॥ १७ ॥
कठिण शब्दे वाईट वाटते । हे तों प्रत्ययास येते ॥
तर मग वाईट बोलवे ते । काय निमित्त्य ॥ १८ ॥
पेरिलें ते उगवते । बोलायासारखें उत्तर येते ॥
तरी मग कर्कश बोलवे ते । काय निमित्त्य ॥ १९ ॥
आपुल्या पुरुषार्थवैभवे । बहुतांस सुखी करावे ।
परंतु कष्टी करावे । ही राक्षसी क्रिया ॥ २० ॥
दंभ दर्प आणि अभिमान । क्रोध आणि कठिण वचन ॥
हे अज्ञानाचें लक्षण । भगवद्गीतेत बोलिलें ॥ २१ ॥
जो उत्तमगुणें शोभला । तोचि पुरुष महाभला ॥
कित्येक लोक तयाला । शोधित फिरती ॥ २२ ॥
मनापासुन भक्ति करणें । उत्तम गुण आगत्य धरणें ॥
तया महापुरुषाकारणें । धुंडित येती ॥ २३ ॥
ऐसा जो महानुभाव । तेणें करावा समुदाव ॥
भक्ति-योगें देवाधिदेव । अपुला करावा ॥ २४ ॥
जेणें बहुतांस घडे भक्ति । ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति ॥
बहुतांचें मनोगत हाति । घेतलें पाहिजे ॥ २५ ॥
बोलण्यासारखें चालणें । स्वयें करुनि बोलणें ॥
तयांचीं वचनें प्रमाणें । मानिती जनीं ॥ २६ ॥
जे जनासीं मानेना । ते आपुलें नये मना ॥
आपण येकला नाना । सृष्टिमध्यें ॥ २७ ॥
म्हणोन सांगाती असावे । मानत मानत शिष्य करावे ॥
हळुहळु शेवटा न्यार्वे । विवेकानें ॥ २८ ॥

पोटि चिता धरुं नये । कष्टे खेद मानुं नये ॥
धिःकारितां झुरीं नये । कदा काळीं ॥ २९ ॥
नित्य नेम सांडुं नये । अभ्यास बुडो देऊं नये ॥
परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्या ॥ ३० ॥
स्वतंत्रता मोडुं नये । निरापेक्षा तोडुं नये ॥
परापेक्षा होऊं नये । क्षणक्षणा ॥ ३१ ॥
अनर्गळता धरुं नये । लोकनिंद्य ते करुं नये ॥
कोठे तऱ्हि होऊं नये । आसक्त कदा ॥ ३२ ॥
कठिण शब्द बोलो नये । कठिण आज्ञा करुं नये ॥
कठिणता धरुं नये । कोणेविशीं ॥ ३३ ॥
नीच कृती लाजो नये । वैभव होतां माजो नये ॥
क्रोधें भरीं भरो नये । जाणपणे ॥ ३४ ॥
धोरपणे चुको नये । न्याय नीति सांडुं नये ।
अप्रमाण वर्तो नये । कांहीं केल्या ॥ ३५ ॥
संशयात्मक बोलो नये । बहुत निश्चय करुं नये ॥
निर्वाहेविण धरुं नये । ग्रंथ हारो ॥ ३६ ॥
नेणपण सांडुं नये । महंतपण सोडुं नये ॥
द्रव्यासाठीं हिंडो नये । हरि-कीर्तन करीत ॥ ३७ ॥
निस्पृह वक्तृत्व सांडुं नये । आशंका घेतां भांडो नये ॥
श्रोतयाचा मानुं नये । वीट कदा ॥ ३८ ॥

अवगुण सोडितां जाति । उत्तम अभ्यासितां येती ॥
कुविद्या सांडुनि अभ्यासिती । शहाणे विद्या ॥ १ ॥
मूर्खपण सांडितां जाते । शहाणपण शिकतां येते ॥
कारभार करितां उमजते । कोण्हिएक ॥ २ ॥

ऐसी प्रचीत येते मना । तरी स्वहित कां कराना ॥
सन्मार्गें चालतां जना । सज्जना माने ॥ ३ ॥
न्यायें वर्तेल तो शहाणा । अन्यायी तो दैन्यवाणा ॥
नाना चातुर्यांच्या खुणा । चतुर जाणे ॥ ४ ॥
समाधानें समाधान वाढे । मैत्रीनें मैत्री जडे ॥
मोडितां क्षणमात्रें मोडे । बरवेंपण ॥ ५ ॥
लौकिकीं कार्यभाग आवडे । तो कार्य-भाग येथें घडे ॥
लोक सहजचि वोढे । कामासाठीं ॥ ६ ॥
म्हणोन दुसऱ्यास सुखी करावें । तेणें आपण सुखी व्हावें ॥
दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें । लागेल स्वयें ॥ ७ ॥
आपण एकाकी एकला । सृष्टित भांडत चालला ॥
बहुतांमध्ये एकल्याला । यश कैचें ॥ ८ ॥
शहाण्यास कोण्हि तरि बाहाती । मूर्खास लोक दवडून देती ॥
जिवास आवडे संपत्ति । तरि शाहाणे व्हावें ॥ ९ ॥
अहो या शहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें ॥
परंतु शाहाणपण शिकणें । हें उत्तमोत्तम ॥ १० ॥
जो बहुतांस मानला । तो जाणावा शहाणा झाला ॥
जनीं शहाण्या मनुष्याला । काय उणें ॥ ११ ॥
आपलें हित न करी लौकिकीं । तो जाणावा आत्मघातकी ॥
त्या मूर्खीयेवढा पातकी । आणीक नाही ॥ १२ ॥
वेडे करावे शाहाणे । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ॥
उगेंच वादांग वाढवणें । हें मूर्खपण ॥ १३ ॥
जेथें नाही सारासार । तेथें अवघा अंधःकार ॥
नाना परिक्षेचे विचार । राहिले तेथें ॥ १४ ॥

भगवद्गीतासार—धर्मरहस्यः

ईश्वराचें स्वरूप त्याची कृती व त्याच्या

भक्तीचा महिमा.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्यस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १ ॥
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्पात्ममायया ॥ २ ॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ३ ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ४ ॥
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्यः पार्थ सर्वशः ॥ ५ ॥
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्माभिर्न स बध्यते ॥ ६ ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्याति ॥ ७ ॥
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ ८ ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ ९ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन ।
 भाविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ १० ॥
 मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
 मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ११ ॥
 अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
 परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ १२ ॥
 समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
 ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ १३ ॥
 अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।
 इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ १४ ॥
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
 यद्रत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ १५ ॥
 सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
 वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १६ ॥
 उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
 यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥
 यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥
 अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
 तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १९ ॥
 मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
 नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ २० ॥
 अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
 अनन्याश्रिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अपिचेत्सुदुराचारो भजते गामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सस्यग्व्यवसितो हि सः ॥ २३ ॥
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
 कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ २४ ॥
 मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
 स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ २५ ॥
 मय्यावेश्य मनो ये मां । नित्ययुक्ता उपासते ॥
 श्रद्धया परयोपेता । स्तेमे युक्ततमा मताः ॥ २६ ॥
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं । सर्वत्र समबुद्धयः ॥
 ते प्राप्नुवन्ति मामेव । सर्वभूतहिते रताः ॥ २७ ॥
 ये तु सर्वाणि कर्माणि । मयि संन्यस्य मत्पराः ॥
 अनन्येनैव योगेन । मां ध्यायन्त उपासते ॥ २८ ॥
 तेषामहं समुद्धर्ता । मृत्युसंसारसागरात् ॥
 भवामि न चिरात्पार्थ । मय्यावेशितचेतसाम् ॥ २९ ॥
 अद्वेषा सर्वभूतानाम् । मैत्रः करुण एवच ॥
 निर्ममो निरहंकारः । समदुःखसुखः क्षमी ॥ ३० ॥
 सन्तुष्टः सततं योगी । यतात्मा दृढनिश्चयः ॥
 मय्यर्पितमनोबुद्धि । र्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ३१ ॥
 यस्मान्नोद्विजते लोको । लोकान्नोद्विजते च यः ॥
 हर्षामर्षभयोद्वेगै । मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ ३२ ॥
 समः शत्रौ च मित्रे च । तथा मानापमानयोः ॥
 शीतोष्णसुखदुःखेषु । समः संगविवर्जितः ॥ ३३ ॥
 ये तु धर्म्यमृतमिदं । यथोक्तं पर्युपासते ॥
 श्रद्धधाना मत्परमा । भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ ३४ ॥
 यो मामेवमसंमूढो । जानाति पुरुषोत्तमम् ॥
 स सर्वविद्भजति मां । सर्वभावेन भारत ॥ ३५ ॥

(२३२)

सर्वकर्माण्यपि सदा । कुर्वाणो मद्दयाश्रयः ॥
मत्प्रसादादवाप्नोति । शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ३६ ॥
ईश्वरः सर्वभूतानां । हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥
भ्रामयन्सर्वभूतानि । यंत्रारूढानि मायया ॥ ३७ ॥
तमेव शरणं गच्छ । सर्वभावेन भारत ॥
तत्प्रसादात्परां शान्तिं । स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ३८ ॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य । मामेकं शरणं व्रज ॥
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो । मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥ ३९ ॥
य इदं परमं गुह्यं । मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥
भक्तिं मयि परां कृत्वा । मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ४० ॥

२ आत्म्याचें स्वरूप.

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १ ॥
न जायते म्रियते वा कदाञ्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे २ ॥
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृण्हाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ३ ॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ४ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ ५ ॥

३ कार्याकार्य व त्याचें फल.

आशापाशशतैर्बद्धाः । कामक्रोधपरायणाः ॥
ईहन्ते कामभोगार्थं । मन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १ ॥
इदमद्य मया लब्धं । मिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥
इदमस्तीदमपि मे । भविष्यति पुनर्धनम् ॥ २ ॥
असौ मया हतः शत्रुः । हनिष्ये चापरानपि ॥
ईश्वरोऽहमहं भोगी । सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ ३ ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि । कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥
यक्षे दास्यामि मोदिष्ये । इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ ४ ॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता । मोहजालसमावृताः ॥
प्रसक्ताः कामभोगेषु । पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ५ ॥
त्रिविधं नरकस्येदं । द्वारं नाशनमात्मनः ॥
कामः क्रोधस्तथा लोभः । स्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ ६ ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं । सत्यं प्रियहितं च यत् ॥
स्वाध्यायाभ्यासनं चैव । वाङ्मयं तप उच्यते ॥ ७ ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं ॥ मौनमात्मविनिग्रहः ॥
भावसंशुद्धिरित्येत । तपो मानसमुच्यते ॥ ८ ॥
दातव्यमिति यद्दानं । दीयतेऽनुपकारिणे ॥
देशे काले च पात्रे च । तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ९ ॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं । फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥
दीयते च परिक्रिष्टं । तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ १० ॥
अदेशकाले यद्दानं । मपात्रेभ्यश्च दीयते ॥
असत्कृतमवज्ञातं । तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ११ ॥
सर्वभूतेषु येनैकं । भावमव्ययमाक्षते ॥
अविभक्तं विभक्तेषु । तद्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ १२ ॥

नियतं संगरहित । मरागद्वेषतः कृतम् ॥
अफलप्रेप्सुना कर्म । यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ १३ ॥
यत्तुकामेप्सुना कर्म । साहंकारेण वा पुनः ॥
क्रियते बहुलायासं । तद्राजसमुदाहृतम् ॥ १४ ॥
अनुबंधं क्षयं हिंसा । मनपेक्ष्य च पौरुषम् ॥
मोहादारभ्यते कर्म । यत्तत्तामसमुच्यते ॥ १५ ॥
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च । कार्याकार्ये भयाभये ॥
बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति । बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ १६ ॥
यया धर्ममधर्मच । कार्यं चाकार्यमेव वा ॥
अयथावत्प्रजानाति । बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ १७ ॥
अधर्मं धर्ममिति या । मन्यते तमसावृता ॥
सर्वार्थान् विपरीतांश्च । बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ १८ ॥
धृत्या यया धारयते । मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः ॥
योगेनाऽव्यभिचारिण्या । धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ १९ ॥
यया तु धर्मकामार्थान् । धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥
प्रसंगेन फलाकांक्षी । धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ २० ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं । विषादं मदमेव च ॥
न विमुञ्चति दुर्मेधा । धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ २१ ॥
सुखं त्विदानीं त्रिविधं । श्रुणु मे भरतर्षभ ॥
अभ्यासाद्गमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ २२ ॥
यत्तदग्रे विषमिव । परिणामेऽमृतोपमम् ॥
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्त । मात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ २३ ॥
विषयेन्द्रियसंयोगा । यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥
परिणामे विषमिव । तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ २४ ॥
यदग्रे चानुबन्धे च । सुखं मोहनमात्मनः ॥
निद्रालस्यप्रमादोत्थं । तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥
तथा देहांतरप्राप्तिं धीरस्तत्र न गुह्यति ॥ २६ ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा च न ॥
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ २७ ॥
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ २८ ॥
ध्यायतो विषयान्पुंसः । संगस्तेषूपजायते ॥
संगात्संजायते कामः । कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ २९ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ३० ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु । विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा । प्रसादमधिगच्छति ॥ ३१ ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां । हानिरस्योपजायते ॥
प्रसन्नचेतसो ह्याशु । बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ३२ ॥
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य । नचायुक्तस्य भावना ॥
न च भावयतः शान्तिः । रशांतस्य कुतः सुखम् ॥ ३३ ॥
तस्मादसक्तः सततं । कार्यं कर्म समाचर ॥
असक्तो ह्याचरन् कर्म । परमाप्नोति पूरुषः ॥ ३४ ॥
न बुद्धिभेदं जनये । दज्ञानां कर्मसंगिनाम् ॥
जोषयेत्सर्वकर्माणि । विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ ३५ ॥
ये मे मतमिदं नित्यं । मनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो । मुच्यन्ते तेऽपि कर्माभिः ॥ ३६ ॥
यस्य सर्वे समारम्भाः । कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं । तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ३७ ॥
त्यक्त्वा कर्मफलासंगं । नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि । नैवाकिञ्चित्करोति सः ॥ ३८ ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा । त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥
शारीरं केवलं कर्म । कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ३९ ॥
यदृच्छालाभसन्तुष्टो । द्वन्द्वार्तातो विमत्सरः ॥
समः सिद्धावसिद्धौ च । कृत्वापि न निबध्यते ॥ ४० ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं । पवित्रमिह विद्यते ॥
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ४१ ॥
श्रद्धावान्लभते ज्ञानं । तत्परः संयतेन्द्रियः ॥
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं । मच्चिरेणाधिगच्छति ॥ ४२ ॥
संकल्पप्रभवान्कामां । स्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं । विनियम्य समन्ततः ॥ ४३ ॥
शनैः शनैरुपरमे । द्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा । न किञ्चिदपि चिंतयेत् ॥ ४४ ॥
यतो यतो निश्चरति । मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ ४५ ॥
आत्मौपम्येन सर्वत्र ॥ समं पश्यति योऽर्जुन ॥
सुखं वा यदि वा दुःखं । स योगी परमो मतः ॥ ४६ ॥
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् । ज्ञानाद्बुद्धानं विशिष्यते ॥
ध्यानात्कर्मफलत्याग । स्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ ४७ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं । संघातश्चेतना धृतिः ॥
एतत्क्षेत्रं समासेन । सविकारमुदाहृतम् ॥ ४८ ॥
अमानित्वमदाम्भित्व । महिंसा क्षान्तिरार्जवम् ॥
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ४९ ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्य । मनहंकार एव च ॥
जन्ममृत्युजराव्याधि । दुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ५० ॥
नित्यं च समचित्तत्व । मिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मायि चानन्ययोगेन । भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ५१ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं । तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥
एतद्ज्ञानमिति प्रोक्त । मज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ५२ ॥
समं सर्वेषु भूतेषु । तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं । यः पश्यति स पश्यति ॥ ५३ ॥
समं पश्यन् हि सर्वत्र । समवस्थितमीश्वरम् ॥
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं । ततो याति परां गतिम् ॥ ५४ ॥

४ ईश्वराचें स्तवन नित्य करावयाचें तें:—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥
रक्षांसि भीतानि दिशोऽद्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः १
कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रम्हणोऽप्यादिकर्त्रे ॥
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ २ ॥
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परञ्च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३ ॥
वायुर्यमोग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ४
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥
अनन्त वीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ५ ॥
पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ६
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीडयम् ॥
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ७

प्रकृत ग्रंथाशिवाय आणखी ग्रंथ केले आहेत ते:—

(१) सृष्टपदार्थनियम आणि सुधारणा—सृष्टपदार्थ नियमांच्या व्यापारापासून सुधारणेत कोणते फेरफार होतात, हे समजावयास लागल्यापासून युरोपियन लोकांची सुधारणा झपाट्याने चालू आहे. हा साक्षाकडे जितके लक्ष असावे तितके नसल्यामुळे आमच्या लोकांच्या सुधारणेवर काय परिणाम झाला आहे दगरे मोठीचे विवेचन ह्या पुस्तकांत केले आहे. हे पुस्तक येथील व वराटच्या विद्यालयाच्या अधिकाऱ्यांनी परंत केले असून अनुक्रमे लायब्ररीकरता व वक्षिसाकरता मंजूर केले आहे. गुजराथेंतील व्हर्न्याक्युलर सोसायटी व श्री० गायकवाडसरकार ह्यांच्या आश्रयाने ह्या पुस्तकाचे भाषांतर गुजराथी भाषेत रा० सा० परमानंद भोलाभाई पारेख फर्स्ट क्लास मुनसफ आणि स्पेशल माजिस्ट्रेट सिद्धपूर प्रांत कडी ह्यांनी केले आहे. कोल्हापूर व बडोदे येथील कमिटीने हे पुस्तक पसंत केल्यावरून उभयता संस्थानांतून ह्या पुस्तकास आश्रय मिळाला आहे. दक्षिणा प्राईज कमिटीकडे हे पुस्तक पाठविण्यांत आले होते. ह्या कमिटीने पुस्तक पसंत करून त्याबद्दल २५० रुपये वक्षिस दिले आहे. कमिटीच्या विद्वान सभासदांचे अधिप्राय येणेंप्रमाणें:—

Mr. Hatvalne in his preface says that the European nations have made rapid strides in civilization since they came to understand the operations of Physical laws. He then tries to impress on the readers the importance of the study of Physics.

He has offered this book, therefore, to create in them a taste for this subject and science generally, to explain to the people how physical laws shape the condition of man and the different stages of civilization he is in.

Mr. Hatvalne has furnished bare facts of history and his inferences and conclusions, are, I may say, generally sound and logical, though there may be some slight exceptions and deviations. It appears on perusal of the book, especially the footnotes, that he has studied the subject with considerable care and has handed it in a masterly manner. It will be seen that he has consulted about fifty authors on this subject. But his main authority seems to be Buckle's History of Civilization. Political Economy and Physics are subjects prescribed for the curriculum of the Training Colleges and the study of such a book in connection with both these subjects would be most useful and salutary. It will encourage and call into full play the thinking powers of the young men attending the Training Colleges, and I would strongly recommend that there being no such book published hitherto in Marathi within my hearing, Mr. Hatvalne's labours be liberally rewarded and his book published departmentally. The several members of the Book Committee and especially Mr. Cohoni will, I hope, bear me out in my recommendation.

(Sd.) N. B. GODBOLE,

Ag. Marathi Translator, E.D.,

and

Secretary Dakshina Prize Committee.

I have read with great interest and satisfaction the work under report and agree generally with the Secretary in his commendation of the author's

hard work in connection with it. The essay is a very popular adaptation of Mr. Buckle's History of Civilization Chapter 2, Vol. 1, which treats of the influences exercised by physical laws or agents upon the organization of Civil Society and individual character. The author has not confined himself to Mr. Buckle's work, but has made free and intelligent use of Guizot's History of Civilization, Draper's Intellectual Development of Europe, Polar World, Tropical World, Humbolt's Cosmos, Smith's Wealth of Nations, Mill's and Fawcett's Political Economy, several histories of India, Smith's Philosophy of Health, Wonders of the World, Robertson's History of America and many other works. This is indication of much good work. The style for the most part is easy and the idiom correct. In the account given by the author of the Indian Civilization, he has shown much original research and independence. I think the work under report being almost the first of its sort, and indicating as it does much reading and work is certainly deserving of the Committee's patronage and I would award Rs. 250 to the author.

22—1—88.

(Sd.) M. G. RANADE.

I have looked into Mr. Hatvalne's Book on 'सृष्ट्यकार्यविषयक नियमांचे व्यापारापासून सुधारणेत होणारे फेरफार,' The subject is important. The investigation of the subject—what civilization is and how it can be developed has an important bearing on India, especially now when large and civilizing agencies are acting on and modifying the conditions of Indian life.....Mr. Hatvalne's style is good. That he has laboured hard for collecting information is evident from his book. I, therefore, concur with the Secretary in his recommendation and believe that Rs. 250 be awarded to Mr. Hatvalne.

28—1—88

(Sd.) M. M. KUNTE.

I have read the Manuscript with interest. The subject which Mr. Hatvalne has taken up is yet new to native writers.... He has collected his information from great authors and has rendered it into Marathi in a clear and simple style, and I vote for a reward of Rs. 250 being paid.

7—2—88

(Sd.) N. B. DANDEKAR.

I have been able to read only the section on India. But even from that I feel myself in a position to state that this is one of the best books I have seen written in Marathi. Its general spirit is thoughtful. What the author says of the civilization of India is mostly true.... I am decidedly of opinion that a prize of Rs. 250 should be awarded to the author.

(Sd.) R. G. BHANDARKAR.

दक्षिणाप्रार्थन कर्मिटीच्या सभासदांशिवाय आणखी कांहीं विद्वान गृहस्थांकडे हें पुस्तक पाठविण्यांत आलें होतें, त्यांपैकी कांहींचे अ-भिप्राय पुढें दिले आहेत.

I congratulate you on the successful treatment of the subject. I am glad to see you have supplemented Mr. Buckle's account with information derived from other books. I liked very much your quotations from Max-Muller's book and Tod's Rajasthan. I have no doubt it (book) is a valuable addition to Marathi literature. I am glad to see that the Daxina Prize Committee has appreciated your book.

(Sd.) VISHNU M. MAHAJANI.

Akola, 13th June 1890.

Those who will read Mr. Hatvane's adaptation of Mr. Buckle's chapter on the influence of physical laws on civilization, so rich in original effort and so acceptable in general style will feel per-

suaded that it is a work deserving of all possible encouragement and very wide sale.
Maratha 3rd Aug. 1890.

(Thoughts on present discontent.)

The author has made a good use of information collected from standard works such as Guizot's history of civilization, Draper's Intellectual Developement of Europe, Humbolt's Cosmos, Mill's Political Economy &c. produced a thoughtful work which is really a valuable addition to Marathi Literature.

Reporter on the Native Press.

(Catalogue of Books Quarterly ending
31st March 1890.)

I have not been able to go through the whole book. But from what I have been able to read, I have no hesitation in saying, the work does you great credit. I fully endorse what the *Kesari* said of it, and regard your work as a substantial addition to Marathi Literature. Your serious and sustained intellectual effort is the more welcome now that the energy of our young men seems to have been lost in the production of second and third rate dramas and novels.

The Daxina Prize Committee does not seem to have rewarded you adequately, although they have been lavish in their praise of your work.

(Sd.) Krishnaji Parsharam Gadgil.

पुस्तकाच्या नांवावरून हा ग्रंथ शास्त्रीय आहे हे कळून येईलच. ह्या भागांतील प्रत्येक विषय उपयुक्त आणि बोधपर आहे. त्यांतून हिंदुस्थानाविषयीचा भाग तर प्रत्येकाने अवश्य वाचून त्याचे मनःपूर्वकं मनन करावे अशा योग्यतेचा आहे. भाषा फार सोपी, साधी आणि चटकदार आहे. अशा प्रकारची ग्रंथरचना प्रो० भांडारकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे मराठीत होत जावी, हे फार इष्ट व जरूर

आहे. नानातऱ्हेचीं पुस्तकें वाचून त्यांचे एके ठिकाणीं सार प्रस्तु-
तच्या पुस्तकांत भरलें आहे म्हणण्यास हरकत नाहीं. विषयाची
मांडणी अगदीं वाळवोध, भाषा सोपी, ग्रंथ उपयुक्त, इतक्या गोष्टी
एकत्र असल्यावर त्या ग्रंथाची योग्यता काय वर्णावयाची आहे ?
प्रस्तुतचें पुस्तक प्रत्येक भाषाभिमान्यानें अवश्य जवळ वाळगण्या-
जोगें आहे. परंतु कोंड्याचे बाजारांत सांन्याला विचारणार कोण ?
कल्पित भाकड कथा आणि विचकट प्रहसनं वाचणारांस ह्या ग्रंथाची
योग्यता कोंवड्यास रत्न गवसलें, तेव्हां त्यास त्याची जितकी वाट-
ली तितकीच वाटेल अशी भांति आहे.

केसरी, तारीख ७ जानेवारी १८९०.

पुस्तकांत ठिकठिकाणीं मुळांत किंवा टीपांच्या रूपानें पुष्कळ
उपयुक्त माहिती दिली आहे, व एकंदरींत पुस्तक लिहितांना ग्रंथक-
र्त्यानें पुष्कळ परिश्रम केलेलें दिसतात. त्याचप्रमाणें ग्रंथाची भाषाही
आपल्याकडून हाईल तितकी सरळ व सोपी करण्याचा ग्रंथकारांनीं
प्रयत्न केला आहे; व पुस्तकांत दिलेल्या शास्त्रीय माहितीच्या मानानें
पाहतां ती पुष्कळ सिद्धांस गेली आहे, ह्याचदल रा० रा० इतवळणे
प्रसंग पात्र आहेत पुस्तक लिहिण्यापूर्वीं ग्रंथकारांनीं
वशाच विचारपूर्वक शोध केला अभावा, हें जागोजाग दिलेल्या अवत-
रणवरून व आधारांवरून उघड होतें. लोकांत वाचना-
भिरुनि अजून हवी तशी उत्पन्न झाली नसल्यामुलें असल्या श्रमाचें
व्हावें तसें चाज होत नाहीं हें खरं. प्रस्तुत ग्रंथकारांनीं
तात्कालिक लाभाकडे दृष्टि न देतां आपले कर्तव्य वजाविलें, ह्याचदल
ते म्हुनीस पात्र आहेत. त्याचप्रमाणें आर्यावर्तातील प्राचीन सुधा-
रणेविषयीं जे त्यांनीं विचार प्रगट केले आहेत तेही मनन करण्या-
सारखे आहेत, व कांहीं काहीं मुद्दे मार्मिक आहेत. विशेषेकरून
एकाकडे जुन्या गोष्टींविषयीं वृथाभिमान व दुसरीकडे सकृद्दर्शनीं
द्विष्वन टाकणाऱ्या पाश्चात्य सुधारणेची आवड ह्या दोहोंच्याही जा-
ळ्यांत न सांपडतां त्यांनीं निःपक्षपातानें आपलें मत दिलें आहे व
त्याचें साधार समर्थन केलें आहे, ह्याचदल त्यांचें अभिनंदन
केलें पाहिजे.

नेटिव ओपिनियन, तारीख १३ एप्रिल १८९०.

रा० रा० हतवळणे ह्यांचा ग्रंथ एकंदरीने आम्हास चांगला वाटतो, व हा ग्रंथ लिहून ग्रंथकर्त्यांनी आपल्या भाषेची बरीच सेवा केली आहे, असाही आमचा अभिप्राय आहे ह्या ग्रंथाची भाषा फारच चांगली आहे. ती साधी, पोक्त आणि सोपी आहे इतकंच नाही, तर तिचे द्वारे प्रतिपादन केलेला विषय चांगला समजता. या ग्रंथांत विनाकारण संस्कृत शब्दांचा ग्रंथकर्त्यांनी भरणा केला नाही, म्हणून तो अल्प आयासाने समजण्यासारखा उतरला आहे अलिसन, राबर्टसन, बकल, गिवन, मेकाले वगैरे नामांकित इतिहासकारांचे ग्रंथ वाचू लागले, म्हणजे त्यात ठिकाठिकाणी वक्तृत्व चांगले दृष्टीस पडते. त्याचप्रमाणे आमच्या ग्रंथकारांचे वाणीत वक्तृत्वाचाही चांगला भास होतो.

प्रस्तुतचा ग्रंथ आस्थेने लिहिला आहे. ग्रंथकारांनी उद्योग व वाचन किती केले आहे, स्वभाषेची सेवा करण्याची त्यांस किती हौस आहे, वगैरे चांगल्या गणांचे हे पुस्तक दर्शक आहे. अशी पुस्तके आपल्या भाषेत थोडी आहेत तेव्हा हे पुस्तक लिहून मि० हतवळणे ह्यांनी आपल्या वेळाचा व बुद्ध्याचा सदुपयोग केला असे कोणीही कबूल करील.

ज्ञानप्रकाश, नोवेंबर व डिसेंबर १८९०.

वर जे अभिप्राय दिले त्यावरून ' सृष्टपदार्थनियम आणि सुधारणा ' ह्या पुस्तकांत सर्वच गूण आहेत, दोष मुळीच नाहीत, असे नाही. काहीं ठिकाणी पुनरुक्ती होऊन विस्तार जास्त झाला आहे; काहीं ठिकाणी माहिती अपुरी आहे, तीत बेजहाट, लिविंगस्टन, ब्राईस वगैरे ग्रंथकारांचे ग्रंथांतून माहिती घेऊन भर घालायची होती, वगैरे दोष काहीं विद्वान मित्रांनी व गृहस्थांनी दाखविले आहेत व ते यथार्थ आहेत. दुसरी आवृत्ती काढण्याचा सुयोग आल्यास, ह्यांविषयी विचार करण्याचे योजिले आहे. ज्या मित्रांनी व गृहस्थांनी आश्रय दिला

किंवा सूचना केल्या त्यांचे त्याबद्दल येथे आभार मानणे अवश्य आहे.

(२) सुशिक्षित स्त्री—सर्व शिक्षणाचा पाया गृह-शिक्षण आहे. हे चांगले मिळण्यास स्त्रिया सुशिक्षित असाव्या लागतात. स्त्रिया सुशिक्षित असतां त्या कशा प्रकारे शिक्षण देतात व त्यांच्या शिक्षणापासून काय कार्ये होतात, हे ह्या पुस्तकावरून समजून येईल. हे पुस्तक मे० डायरेक्टर साहेब (मुंबई) ह्यांनी बुककमिटीकडे अभिप्राय-करितां पाठविले होते, व कमिटीच्या शिफारशीवरून लाय-ब्ररीकरितां व बक्षिसांकरितां मंजूर झाले आहे. कमिटीच्या सभासदांचे अभिप्राय देतां येत नाहींत. सृष्टपदार्थ पुतस्का-प्रमाणे ह्याही पुस्तकासंबंधाने अनुकूल अभिप्राय आहेत. ते स्थलसंकोचास्तव देतां येत नाहींत. फक्त एकच दिला आहे.

सुशिक्षित स्त्री—हा ग्रंथ रा० रा० हतवळणे ह्यांनी केला. स्त्रियांच्या कर्तव्यांविषयी ह्यांत विवेचन आहे. भाषा साधी, सोपी व शुद्ध असून कथानकही चटकदार आहे, तेव्हां महाराष्ट्रांयांस हे पुस्तक अवश्य आवडते होईल. कुळस्त्रियांनी तर हे पुस्तक वाचा-वेच. त्यापासून त्यांना पुष्कळ फायदे होतील.

नीतिविषयक ग्रंथांचा भरणा आमच्या भाषेत फारसा अगर मु-ळीच नसतो. ती उणीव दूर करण्याचें पुण्यत्रय श्रेय संपादण्यास रा० रा० हतवळणे पूर्ण लायक दिसतात.

केसरी, ता० १७ नवंबर १८९१.

वरील ग्रंथांत मुख्य दोष दाखविण्यांत आले आहेत ते:—एक-दोन ठिकाणी पाव्हाळ जास्त झाला आहे, तो कमी करणे; व मुख्य विषयाची फोड करून निरनिराळे भाग करणे. ह्या सूचना घेण्या-सारख्या असून त्यांविषयी दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळीं विचार कर-ण्याचें योजिलें आहे.

(३) हिंदुस्थानांत एक भाषा झाल्यास कोणती होईल ? हा विषय फारच वादग्रस्त आहे एक भाषा होणे अवश्य आहे; परंतु तशी गोष्ट होणे शक्य नाही, असे कांहींचे म्हणणे आहे. कांहीं म्हणतात एक भाषा झाली, तर ती हिंदुस्थानां होईल. कांहींचे म्हणणे ती इंग्रजी होईल. मात्रा अभिप्राय ह्यांदून भिन्न आहे.

ह्या विषयाचे पोट भाग योजिले आहेत ते:—

(१) हिंदुस्थानांत सांप्रत कोणत्या भाषा कोठें प्रचलित आहेत वगैरे गोष्टींविषयी स्थूल विचार. २ एक भाषेच्या संबन्धाचे आक्षेपाविषयी सामान्य विचार. ३ एक भाषेची आवश्यकता व इष्टता. ४ अशी भाषा होण्याची संधी केव्हां केव्हां येऊन गेली. ५ हिंदुस्थानां किंवा इंग्रजी भाषा एक भाषा होईल कीं काय ६ जर ह्यांतून एकीचार्हा एक भाषा होण्याचा संभव नाही, तर मग एक भाषा झालीच तर ती कोणती होणार. ह्यांपैकी कांहीं भाग वर्तमानपत्रद्वारा प्रसिद्ध झाले आहेत व कांहींची चर्चा व्याख्यानाच्या रूपाने झाली आहे. हे निरनिराळे भाग पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध झाले असतां लोकांस सोयकर होईल, अशी कांहीं भित्रांनी सूचना केल्यावरून फक्त प्रथमचा भाग पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे.

वरील तीन पुस्तकांची किंमत १०१२, १,०४, अशी ठेविली होती, ती अनुक्रमे १०२, ०१२, ८३ अशी केली आहे. पोस्टेज शिवाय. हीं पुस्तके व प्रस्तुतचें गृहशिक्षण पुस्तक आमच्यापार्शी (सदाशिव पेठ घर नं० ४४४) किंवा ज्ञानप्रकाश, आर्यभूषण व जगद्वितेच्छू छापखान्यांत विकत मिळतील. पुणे, ता० १ जानेवारी सन १८९८.

शं० रा० ह०.